שמעון ריינהרץ

קהילות יהודי רוסיה הקרפטית

(מראשית התישבותם עד מלחמת העולם הראשונה)

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2025

הוצאת לבירינתוס

1989

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2025

JEWISH COMMUNITIES OF RUSSIAN CARPATHIA
(From Early Settlement to WWI)

Copyright 1989 by Al S. Reinhardt

All rights reserved. No part of this book may be reproduced or utilized in any form or by any means, electronic or mechanical, including photocopying, recording, or by any information storage and retrieval system, without permission in writing from the publisher.

Printed in the United States of America

ISBN 0-911437-75-4
Library of Congress Catalog Card Number 89-85091

LABYRINTHOS
6355 GREEN VALLEY CIRCLE No. 213, CULVER CITY, CA 90230

מצבה

לזכר הורי

ולזכר יהודי רוסיה הקרפטית
אשר נספו בשואה

תכן העניינים

דבר המחבר	3
מבוא	5
רוסיה הקרפטית כחטיבה פוליטית, גאוגרפית ואתנוגרפית	6
הגירת היהודים לרוסיה הקרפטית	11
לתולדות ארגון של הקהילות	15
חברות צדקה	25
מצב כלכלי	32
הקהילות: מקורות תעוד	36
זכויות אזרחיות, מצב חברתי	58
מצב תרבותי	65
מצב דתי	79
תנועת החסידות	116
סוף דבר	122
הערות	129
נספחים	149
ביבליוגרפיה	181
תמצית באנגלית	

קהילות יהודי רוסיה הקרפטית

(מראשית התישבותם עד מלחמת העולם הראשונה)

דבר המחבר

עבודה זו שהוותה נסיון מחקרי ראשון מסוגו לתאר את תולדות יהודי רוסיה הקרפטית, נכתבה במקורה כעבודה סמינריונית בתוג להסטוריה של עם ישראל, האוניברסיטה העברית ירושלים, בין השנים 1943-1945.

תחילתה בפגישה עם מורי בתוג להסטוריה של עם ישראל פרופסור בן-ציון דינור (דינבורג) ז"ל, שהזמינני לביתו לדון בנושא לעבודה סמינריונית. אגב שיחה על כוס תה שאלני על מוצאי, ומששמע שעיר הולדתי היא מונקאטש , פסק : "יש להקים מצבה תרבותית ליהודי עיר יקרה זו בפרט, וליהודי רוסיה הקרפטית בכלל. מי יודע מה יעלה בגורלם!" מחשבה זו נהגתה בשעה שמחנות ההשמדה התמלאו ביהודים מאזור זה, ובטרם התגלתה אימת השואה במלוא היקפה.

משהתחלתי באסוף התומר התברדו מגבלותיו במלוא תומרתן: ארכיוני ופנקסי הקהילות עדיין לא הגיעו לירושלים, וספרי המצבות של הקהילות השונות היו בבל ימצא שמואל הכהן ויינגרטן ז"ל, שהכרתיו עוד ממונקאטש ועמו התייעצתי בדבר, פסק שאין בנמצא תומר מספיק לכתיבה מדעית. אולם פרופסור דינור טרח ויגע למעני אל מקורות אתרים, ואט אט, תוך הזנחת כל עסוקי האתרים, התמכרתי לאסוף התומר הקיים מתוך ארכיוני מדינות ופרסומים שונים.

בנסיון להגיע לשחזור הסטורי מדוייק ככל האפשר, עשיתי שמוש נרחב בספרי השאלות והתשובות שנכתבו בתקופה המתוארת. מקורות אלה הוגדרו כתעודות הסטוריות על אף גילם הצעיר משום ייחודם והשתקפות הווי החיים היהודי מתוך הנושאים שעסקו בהם.

בלמעלה מארבעים השנה שחלפו מאז תום המלחמה נפתחו מקורות נוספים בפני התוקרים, ומספר תבורים הנוגעים בתקופה המתוארת יצאו לאור. ההחלטה לנסות ולהוציא לאור מחקר ראשוני זה לא היתה קלה

איפוא, אולם ההשוואה הדגישה את ייחודו של חבור זה התמקדותו על עושר יצירתם של יהודי האזור, כפי שבאה לידי ביטוי בספרות השו"ת.

השנים שחלפו מאז הכתיבה הראשונית והעסוק המחודש בשנה האחרונה בעבודה זו, העירו מתרדמתם זכרונות רבים הקשורים אליה במישרין או בעקיפין. נבואתו של פרופסור דינור אכן התקיימה, ועבודה זו הפכה עבורי לנסיון להקים מצבה למשפחתי וליהודי האזור.

כמו כן יש במחקר זה משום מתן פירות מאוחרים להשקעתם של שני מתנכים דגולים; הד"ר חיים קוגל ז"ל שייסד את הגימנסיה העברית במונקאטש, ומורי לעברית , המהנדס אליהו רובין, שלימדני עברית בהצטרפי לגמנסיה בגיל 17, ושנטע בי את אהבת יופיה.

עבודה זו לא היתה נכתבת בלא הדרכתו של פרופסור בן-ציון דינור (דינבורג) ז"ל אשר תמך ועודד אף בזמנים הקשים ביותר וידידי חיים גבריהו שסייע בזמנו בעריכת. כמו כן ברצוני להודות לפרופסור משה לזר על שעודדני לערוך את העבודה מחדש ולנסות להוציאה לאור. תודה מיוחדת לעורכת הלשונית יפה וייסמן על הזמן והמאמץ שהושקע כדי שעבודה זו תצא לאור.

תקוותי היא שפרסום זה יוסיף מידע ויעודד מחקר נוסף בתולדות קהילה מפוארת זו.

ש. ר.

מבוא

במבוא זה יסקרו תולדות הישוב היהודי ברוסיה הקרפטית, הישוב היהודי הצפוף בעולם בתקופה שלפני מלחמת העולם השנית. ישוב זה היה צעיר יחסית, וקהילותיו לא יכלו להתהדר במסורת של מאות שנים בדומה לקהילות אירופאיות אחרות. תבל הקרפטים הווה את השלב האחרון של ההגירה היהודית בפנים אירופה, ותחילתו בבריחתם של יהודים, פליטי מלחמה, מפחד הרשות, במחצית המאה השבע-עשרה. גליל מרמורוש, שבשיא פריחתו כמרכז יהודי מנה כמאה אלף תושבים יהודיים, תחילתו בעשרה יהודים.

על פי אחד המקורות שלח ר' שמואל שמעלקי הורוביץ מניקלסבורג את קרובו ר' מרדכי שטערין שיתיישב במרמורוש "ועל פי פקודתו תקע אהלו בעיר סעליגשער מתוז מארמ' (מארמורוש) וברך אותו שיזכה לדור גדול וכן נתקיים בהרב הנ"ל כי זכה למניין, ותתניו, רבנן וצדיקים וגדולי תורה וכמה מאות יהודים פה במתוזינו המה ניניו ונכדיו והי' קצין ומושל כל המתוז, ובלעדו לא ירים איש את ידו וכו', בימיו לא היה מנין בכל הגליל רק אצלו בסעליגשט ולפעמים הי' הש"צ שלו הרה"ק הדרשן ר' ברוך קאסיווער זצ"ל מח"ס יסוד אמונה, ועמוד העבודה, ושלם לו עבו"ז סכום רב, וצדיקי דורו הי' אצלו ופזר ממון ע"ז."(1)

היהודים הביאו עמם את רוח היצירה והפתוח לתבל נדח זה, וכל מה שנוצר שם לאחר מכן, בידי יהודים נוצר. העוני היה תופעה בולטת בקרב היהודים משום שמספרם עלה בהרבה על יכולתו של תבל ארץ זה לפרנסם בכבוד. רובם היו חקלאים שעבדו אדמה שכורה מידי הרוזנים הפאודליים, ורק חלקם עסק במסחר. יהודים אלה היו למעשה בין המעט היהודי שעסק בחקלאות באירופה כולה.

הסטוריה של יהודי תבל זה דומה לזו של יהדות הונגריה מאחר שהמתוז השתייך פוליטית למדינה זו. רוב התעודות והמסמכים הקשורים למתוז כתובים בשפה ההונגרית מבחינת יצירה תרבותית יהודית התבלטו יהודי

המתוז ביצירה תורנית, וכמה ממנהיגיה הבולטים של האורתודוכסיה ההונגרית נולדו ברוסיה הקרפטית. לחלקם ולכמה מחדשים בתחום ההלכה יוקדש פרק נפרד בחבור זה. יצירות חילוניות לא התפתחו במתוז זה מאחר שהבדוד הגאוגרפי לא אפשר חשיפה לתרבות יהודית עממית או לתרבות ההשכלה.

א. רוסיה הקרפטית כחטיבה פוליטית, גאוגרפית ואתנוגרפית

אזור רוסיה הקרפטית הנו אזור הררי ברובו,ורק רבע משטחו מישורי. עד מלחמת העולם הראשונה היה האזור בשליטת הונגריה, ולאחר מכן סופח לרפובליקה הצ'כוסלובקית. רוב תושבי האזור היו רותיניים או אוקראינים, ורק מיעוטם הונגרים. בימי שלטונה של הונגריה היה מעמד האכרים משועבד לבעלי אחוזות ששלטו במדינה. עם ספוח האזור לצ'כוסלובקיה לא חל שפור במצבו הכלכלי של האזור מאחר שהיה מבודד ומרוחק משאר חלקי המדינה. התרבות השלטת היתה הונגרית מאחר שהשלטון ההונגרי המרכזי נטה לכפות את תרבותו על המיעוטים הלאומיים, ואלו השלטון הצ'כי התיחס בליברליות לכל בטוי תרבותי ולא כפה את התרבות הסלאווית על המיעוטים בשטחו.

רוסיה הקרפטית התחלקה לארבעה מחוזות: אונג, בערג, מרמרוש וטרסבת. חלוקה זו לא השתנתה בימי השלטון הצ'כוסלובקי, אם כי חלקים מן האזור נותרו בשליטת ההונגרים לאחר הספות. השינוי הפוליטי השפיע על מעמדם של היהודים כפי שיתואר להלן. בשנת 1921 נמסרו הנתונים הבאים על המצב ברוסיה הקרפטית:(2)

השטח בקמ"ר: 12,694; צפיפות האוכלוסיה לקמ"ר: 47.1 ; מספר הנפשות בכל בית: 5.5.

מספר היהודים בשנה זו: 93,341 (עליה של כ-10,000 משנת 1910). מתוכם נרשמו רובם כבעלי לאומיות יהודית (כ-80,000) ומעוטם כהונגרים (כ-7000), רוסים (כ-3000), סלובקים וגרמנים.

ב. הגירת היהודים לרוסיה הקרפטית

מוצאו של קבוץ היהודים בתבל זה בזרם ההגירה האתרון של היהודים בתוך יבשת אירופה ובעיקר מתתומי פולין שם נרדפו על שום מוצאם. המקורות הכתובים ששרדו מזמן זה מעטים ביותר, ומשום כך המידע באשר לתאריכי ההגירה, מספרי היהודים וארגונם הקהילתי, מצומצם מאוד. באופן יחסי היה זה הישוב היהודי הצעיר ביותר באירופה. יסוד הקהילות הגדולות וארגון חל ברוסיה הקרפטית רק בסוף המאה השמונה-עשרה, ואילו הקהילות הקטנות התארגנו רק במחצית השניה של המאה התשע-עשרת. פרק זה יסקור את התנאים הגאוגרפיים, המדיניים והחברתיים שגרמו להגירה זו.

הגבול הטבעי בין גליציה להונגריה עובר בין שיאי הרי הקרפטים. הרכסים המשתפלים אל העמק ההונגרי כוללים את רוסיה הקרפטית. המעברים בגבול הזו תוואי מסחר חשוב בין הונגריה, פולין ובוהמיה. מעבר אוזשוק הזוה תמיד את שער החדירה העקרי של שבטי רוסיה האסיאתית לאירופה, ודרכו הגיעו ההונים, המדיארים והאוקראינים לאזור זת. האוכלוסיה הרותינית הגיעה עם הזרם האתרון של ההגירה האוקראינית, וכמוהם אף היהודים מגליציה שהגיעו לעמק ההונגרי. מפולין החלה ההגירה רק בזמן תמלניצקי.

תעוד ראשוני על תוכר יהודי ברוסיה הקרפטית קיים משנת 1649, ועל פיו תכר יהודי רכוש מידי הגרפית סוזנה לורנטפי, בעלת אחוזה במונקאטש. מסביבות תאריך זה ואילך אפשר למצוא באזור מספר גדל והולך של יהודים, ברובם תוכרים של בתי מרזח, משרפות וכדומה. העסוק במסחר החל רק בסביבות אמצע המאה השמונה-עשרת.

על פי המקורות החלו יהודי פולין להגר לאזור עם תחילת הפוגרומים של תמלניצקי בשנים ת"ח-ת"ט. גל ההגירה השני מפולין החל ערב חלוקת המדינה בשנת 1772. תעוד מקיף מארכיון בית שיינבורן במונקאטש מכסה תקופה זו על קשיית. סיבה נוספת להגירה היתה "פקודת

הסבלנות" של הקיסר יוסף השני שפתחה את יהודי גליציה לחצות את הגבול. מתקופה זו ואילך נמשך זרם ההגירה הגליצאי, ויהודי גליציה הפכו לרוב מניינו ובניינו של הקבוץ היהודי ברוסיה הקרפטית.

בתחילת ההגירה הקלו התנאים הגאוגרפיים על קליטת יהודי גליצית. מאחר שנשארו קרובים למקום מוצאם יכלו לשמור על קשר הדוק עם קרוביהם ולא לשנות את אורח חייהם. בתקופה מאוחרת יותר הגרו לערים הגדולות ושם הזכרתו לשנות את מנהגיהם ולסגל לעצמם את השפה ההונגרית. השלטונות המרכזיים התנגדו בתחילה לכניסת היהודים לרוסיה הקרפטית, אולם לחצם הכלכלי של בעלי האחוזות והשליטים המקומיים שראו תועלת כלכלית רבה ביישוב היהודי, סייע להתיישבותם באזור.

המקורות הקדומים ביותר המזכירים את היהודים ברוסיה הקרפטית, מציינים ומיד את פעילותם הכלכלית ד"ר שוש אנדור מצא שבדומיניון של מונקאטש-סנט-מיקלוש, שנשלט בידי הנסיך פראנץ ראקוצי במאה התשע-עשרה, נמסרה שורה שלמה של חכירות יין, שיכר ויי"ש ליהודים תושבי הדומיניון. ברבע האחרון של מאה זו כבר נמצאו כמה יהודים שישבו בשטח אדות שני בעלי המלאכה היהודיים הראשונים נמסר בשנת 1754, ועל שני בעלי החנויות הראשונים בשנת 1758. כפי שניתן להסיק ממסמך הנושא את התאריך 1687, בו מתואר יבוא אריגים מיוחדים שונים על ידי אברהם ממונקאטש, ויבוא סחורות אחרות על ידי יהודי בשם מארקו, התגוררו מספר יהודים במונקאטש כבר בתקופה זו, אולם קהילה יהודית קבועה מתועדת במונקאטש רק במחצית הראשונה של המאה השמונה-עשרה.

בשנת תק"ח (1748) מנה הקבוץ היהודי במונקאטש חמש משפחות שכללו עשרים וחמש נפש, ביניהם שו"ב בשם הרשקו דוידוביץ. מסיבה כלשהי הצטמצם מספרם, ובשנת תקי"ד (1754) מנו רק שלוש משפחות.(3) בשנת תק"כ (1760) החלו לגבות מס בית כנסת ובשנת תקכ"ח החלו לתכנן את בניית בית הכנסת.(4)

בסוף המאה השמונה עשרה גדל משקלם הכלכלי של היהודים באזור עם התגברות הבעיות הכלכליות של בעלי האחוזות. אלה העניקו זכות הגירה והתישבות בערים ובכפרים ליהודים, בנגוד לרצונם של השלטונות המרכזיים. אדמת הבור נמסרה בתכירה ליהודים וההכנסות זרמו לקופת הממשלה ולקופות האצילים המקומיים. בנוסף לכך עסקו היהודים בתווך,מסחר, מזיגה ומכירה, ובמקרים רבים אף בהלוואה בריבית.(5)

בהונגריה, וברוסיה הקרפטית בכללה, לא נמצא באותה תקופה מעמד סוחרים מקומי. היהודים שחדרו לאזור דחקו את רגליהם של הסוחרים היווניים שרכשו להם נקודת אחיזה באזור זת. ההסטוריון ההונגרי האנטישמי הומן כתב:

"הסוחר היווני היה היחידי שעשה עסקי כסף בהונגריה במאה השמונה-עשרה. הסוחרים היווניים לא אהבו את דרך הישר והשתמשו באמצעים כשרים ופסולים לצבור עושר. הם, שמנו בסך הכל כמה מאות משפחות, שלטו במסחר ההונגרי שלטון בלתי מוגבל. בימי הקיסרית מריה תריזה ניסו להביא למדינה סוחרים ואמנים ארמניים כדי שידחקו את רגלי היווניים שהיו שנואים מאוד. הגרף אפוניי גיאורגי שהיה מושל מרמרוש ונודע כרציונליסט ואדם פיקח, הביא בשנת 1768 סוחרים ואמנים ארמניים מפולין ומגליציה כדי שיתישבו בחצרות הגרפים באזור. באותו זמן לא השפיע עדיין הסוחר היהודי על מעמד היווניים, מאחר שמספר היהודים היה מועט. ב- 1720 ישבו בכל הונגריה אחד-עשר אלף יהודים, אולם בשנת 1785 כבר מנו שבעים וחמישה אלף כתוצאה מהגירה, אם כי שלטונה של מריה תרזה לא הצטיין באהדה יתרה כלפי יהודים.(6)

היהודים חשו שאפשרויות הקליטה בהונגריה וברוסיה הקרפטית היו נוחות ביותר, ושטחי הפעילות הכלכלית נפתחו בפניהם. בשנת 1805 מנו מאה עשרים ושבעה אלף, ובשנות הארבעים של המאה התשע-עשרה הגיע מספרם ל-241,000.(7) למרות שהתנאים הכלכליים היו נוחים לקליטת הגירה יהודית, הרי התנאים הפוליטיים היו נוחים פחות. תוקים

שנועדו לחסום את הגירת היהודים החלו להופיע בשנת 1691 החליטו שלטונות מתוז מרמורוש לגרש את היהודים ממתוזם ולאסור על כניסתם לאזור. העבריינים תויבו בקנס של מאה פלורינים. בשנת 1715 צוו השלטונות המרכזיים על מושלי המתוזות שלא להתיר את כניסת היהודים "כדי שלא ימצצו את האוכלוסיה הנוצרית ולמנות את היהודים שהפכו לתושבי קבע כדי לקבוע את מיסיהם. מאה שנה מאוחר יותר תוקקו השלטונות המרכזיים תוק בן שמונה סעיפים נגד הגירת יהודים. אחד מסעיפי התוק קבע שכל יהודי המסייע להגירת יהודי נוסף, אתת דתו להיות מגורש מן הארץ.(8) החשש מפני "פלישה יהודית" היה משותף לשלטונות בווינה ובבודפשט.

בשנת 1842 התאונו השלטונות במתוז אוגושטה כי היהודים משחיתים את האוכלוסיה על ידי מכירת יי"ש.(9) בעקבות כך נאסר על בעלי האתוזות לקיים קשרי עסקים עם היהודי ללא רשיון מן השלטונות או לאפשר את הגירתם. הרשיון ניתן רק לגבי אלה שיכלו להוכיח שהם יושבים במקום לפתות עשר שנים. תוקים אלה לא הוצאו אל הפועל משום שהיו בנגוד לאינטרסים המקומיים; האדונים הפאודליים ברוסיה הקרפטית היו זקוקים ליהודים ולכשרונותיהם, כשם שהיו זקוקים להכנסות מחכירותיהם. אחדים הסתפקו במס-שפתיים נגד היהודים "המנצלים את האכרים". דוגמה אפיינית אפשר למצוא במכתבו של הגרף שיינבורן מיום 17-6-1768 שנכתב כמענה לבקשתם של יהודי מונקאטש להרשות את בניין בית-הכנסת הראשון בעיר. בתשובתו התנה הגרף את מתן הרשיון בהשתדלות יהודי מונקאטש אצל אחיהם בגליציה כדי שיבואו להתיישב בשטח אתוזותיו.(10)

לאחר חלוקת פולין בשנת 1772 סופחה גליציה להונגריה. כתוצאה מכך החלו היהודים תושבי גליציה לחצות את הקרפטים בלא חשש מהגבלות תוקיות. הקשר בין הקהילות שמשני עברי הקרפטים נשמר, וכל הרבנים בתקופה הראשונה של ההתיישבות היו יוצאי גליציה. התוקר יקותיאל גרינוואלד מצטט:

" עת היוסד עירנו (סיגעט) לא נוכל לידע על נכון, רק זאת אנו יודעים, כי בשנת ת"קכ כבר היו פה יהודים. ובבית החיים הישן מצאתי מצבות משנה הנ"ל. הרב הראשון שלנו מונח בביה"ח הישן והיה אבדק"ק ראדוויל במדינת גאליציען כמה שנים ומחמת שהי' שם בא לעירנו סיגעט, ונתקבל פה לאב"ד ולמו"צ."(11)

בספר אחר מביא גרינוואלד: "ר' צבי אלימלך שפירא, שהיה אחד מגדולי הדור המפורסמים, היה מקודם רב בליביטש (גליציה) ובשנת תקפ"ד נתקבל לרב במונקאטש ועל כל הגליל."(12) כאן נשנית תופעה הידועה בתולדות ארגון של הקהילות: היהודי הפשוט, בעל-המלאכה, הווה את בסיס הקהילה החדשה. אחריו הגיעו הסוחרים והתוכרים, ורק לאחר התבססותם במקום החדש הגיעו שליחי הצבור והרבנים. אלה הוזמנו לבוא או הגיעו על פי יוזמתם, והחלו לארגן את הקהילה עם הגיעם על פי מתכונת הקהילות בגליציה.

ג. דומיניון מונקאטש-סנט-מיקלוש כנקודת הגירה של יהודי פולין וגליציה (13)

בגבולות דומיניון זה נמצאה נקודת גבול שיהודים רבים השתמשו בה בחצותם את הקרפטים. בארכיון הדומיניון, שנחקר על ידי הד"ר שוש אנדור נמצאו פרטים חשובים על תנאי כניסת יהודי פולין לרוסיה הקרפטית, ולכן חשיבות הפרוט שיובא להלן:

בית הנרף שיינבורן שלט בדומיניון בין 1728, עת קבלו אתוזה זו מידי הקיסר ליאופולד כתמורה על שירותם במלחמה, לבין 1928 עת תוסלה האתוזה על ידי הרפורמה האגררית בצ'כוסלובקיה. לפני משפחת שיינבורן היה השטח בבעלות אצילים אחרים מבתים שונים. האתוזה נקראה Dukatus Munkasciensis. (14) חיי היהודים בדומיניון בתחילת המאה השמונה-עשרה התבססו על חכירת בתי-מרזח, מכירת בשר, שריפת יי"ש, טחינת תבואה ועניני מכס. בדומיניון זה הוחכרו עד שנת 1761 גם מכירת סבון ונרות, וכן מסחר בצמר ובין כשר. בשנת 1738 נזכר גם מקרה בודד

של החכרת זכות מכירת הגבינה בכפר ליד מונקאטש. דמי החכירה ששולמו על ידי היהודים בשנת 1730 הוו כשליש מהכנסות הדומיניון. סכומים אלה היו חשובים משום שאפשר היה לפקח על גבייתם בלא שמנהלי האחוזות יוכלו להניח יד עליהם, כשם שאירע עם הכנסות אחרות. מכאן מובן יחסם הסלחני של בעלי האחוזות אל היהודים שהוו מקור נכבד וקבוע של הכנסת. ד"ר שוש מציין במחקרו שבעל אחוזת מונקאטש היה גם מושל העיר פירטה, שכללה את הקהילה היהודית הגדולה בגרמניה, ובן בית-דפוס עברי שספק ספרים בעברית לכל אירופה המרכזית. אציל זה היה מודע לאפשרויות הטמונות בעידוד התיישבות בתחומו, וכמוהו אף פקידי האחוזה שבאו מגרמניה הדרומית.

יחד עם זאת היו ידועים מקרים שבהם הוגבלו צעדי היהודים. בשנת 1739 יצאה פקודה שאסרה על היהודים את רכישת נכסי-דלא-ניידי וכינתה אותם " עלוקות מוצצות דם". כמו כן העלתה הצעה להגביל את מספר התושבים היהודיים באזור. בתחילת המאה השמונה -עשרה חכר היהודי ברקו דניאל דאנילוביטש מאת הברון באהמן את אחוזת מונקאטש. יהודי זה היה נאמנו של הברון ושימש אף כתוכר המיסים וספק צבאי. לאחר מות הברון פנתה אלמנתו לבית המשפט וטענה שדנילוביטש חייב לה כסף מעסקי בעלה. על פי המסופר קרא דנילוביטש לפני השופטים "אינני נתינו או עבדו של האציל" וציין את שרותיו הרבים ונאמנותו, ובית המשפט זיכהו. תופעה זו לא רווחה, וברוב המקרים הכריע האינטרס הכלכלי את הכף. בשנה שבה נשפט דאנילוביטש לא נמצא נוצרי שהיה מוכן לשלם את דמי החכירה של המכס בוורעצקי, והבישוף של וירצבורג שהיה בעל האחוזה פקד לתת זכויות למספר יהודים פולניים כדי לשכנעם להתישב באזור. אצילי בית שיינבורן אף ניסו לייבא מתיישבים גרמנים מפרנקן כדי שיחכרו את עסקיהם, אולם הנסיון לא הצליח. בשנת 1730 אף ביקש מנהל אחוזה מפקיד משרד האוצר בקאשוי להקל את מס הסבלנות שהוטל על היהודים בדומיניון, מחשש שעול המיסים יגרום לעזיבתם.

בשנת 1743 שלמו היהודים 12% מדמי החכירה כמס סבלנות, על פי

פקודה מלכותית. דמי התכירה יחד עם מס הסבלנות הוו כשליש עד רבע מהכנסות הדומיניון. בנוסף על כך הוטל מס גולגולת על כל תושב יהודי. בשנת 1746 נרשמו במחוז בערג 305 יהודים ששלמו מס גולגולת. לעומת 26 ישובים יהודיים בדומיניון בשנת 1743, גדל המספר ל-40 בשנת 1751. בנוסף לכדאיותם הכלכלית ספקו היהודים גם שרותים פוליטיים לאדוני האחוזות. התוכר של סנט-מיקלוש, ישראל לאזארוביטש, נשלח בשנת 1742 לפולין לקנות נשק לצבא המקומי והתבקש על ידי מפקד הצבא, הגראף קאראלי, לרגל אחר כוונות הצבא הפולני. תוכר אחר שנסע בפקודת הדומיניון לפולין נעצר על ידי משמר רוסי והאשם ברגול; רק לאחר התערבותו של מזכיר הדומיניון אצל המפקד הרוסי שוחרר היהודי.

העודות שונות מעידות שכתוצאה מהמהומות שפרצו לאחר חלוקת פולין בשנת 1772, נדדו יהודים רבים להונגריה. על אלה הוטל מס סובלנות מיוחד מתוך למס הכללי שעמד על 50,000 זהובים. נציבות המדינה דרשה מידע על מספר היהודים ממושל המחוז אתת לשלושה חדשים מחשש שיגדל מספר היהודים העניים שלא יוכלו לשלם מיסים. היהודים שרצו להתיישב באזור נדרשו להוכיח שאמצעיהם הכלכליים מספיקים. נקבעו הגבלות באשר לעסוק במקצועות הצורפות ועשיית תותמות, נקבע פקוח על בעלי מלאכה יהודיים מחשש שיזיקו לאגודי האומנים הנוצריים והוחק חוק האוסר הוזלת מחירים מחשש לתתרות לא הוגנת עם הסוחרים הנוצרים.

ד"ר שוש אנדור מביא את ספורו של יהודי מגאליציה שנמלט לרוסיה הקרפטית כתוצאה מהתעללותו של האציל שחכר ממנו; אציל זה התאכסן אצל היהודי והכריחו להאכיל ולשרת את כל פמלייתו וקבוצת צוענים שהזמין למקום. לאחר מכן אסרו והתעמר באשתו כדי לסחוט ממנו כספים. תופעות כאלה לא היו קיימות בדומיניון או בכל אחוזה אחרת בתחום רוסיה הקרפטית. לעומת זאת היו מקרים של תתרות קשה בין מתיישבים יהודים ותיקים לחדשים. בשנת 1752 נסה מהגר יהודי מפולין בשם שמואל לדחוק את רגליו של התוכר הזקן לייבל שמשפחתו נמצאה במקום מזה שלושה דורות. המתתרה הציע סכום גבוה בהרבה

אולם השלטונות החליטו, על פי הרשום בפרוטוקול, להמשיך ולהעניק את התכירה לתוכר הזקן והתולה לייבל מאתר ששלם בזמן והיה ישר. "כולם יודעים", ציין הפרוטוקול, "שהאמרת התכירה אינה באה לתועלת הדומיניון אלא להזקת יהודי אחד ליהודי שני."(15)

ד. סיבות להתיישבותם של יהודי פולין-גליציה ברוסיה הקרפטית

כבר צויין שאחת הסיבות העקריות להגירת יהודי פולין וגליציה לחלק זה של הממלכה האוסטרו-הונגרית היתה הקרבה הגאוגרפית והתרבותית למקור מחצבתם, עובדה שאפשרה את המשך קיום הקשרים המשפחתיים והרוחניים עם הקהילות שמעבר לגבול, ועקב כך את שמור המסורת ואורח החיים שהיו מורגלים בהם. לאלה הצטרפו הגורמים הבאים:

-עוני ומחסור בקרב יהודי גליציה.

---הרגשת בטחון אישי ומשפטי שנעלמה בפולין עם חלוקתה.

---מצב חברתי ירוד ורדיפות דתיות ופוליטיות.(16)

-הזמנה מפורשת מאת האצילים ההונגריים להתיישב במקום תוך הבטחת בסיס כלכלי מוצק.

---רוסיה הקרפטית שמשה צומת מסחרית חשובה וגרמה לפריחת המסחר במונקאטש.(17)

---שליטתם של היהודים בשפת המקום.

סיבות אלה גרמו להווצרות הקהילות היהודיות ברוסיה הקרפטית, ושמשו,במעורב, כדחפים לשלושה גלי הגירה גדולים:

1. הזרם שהחל עם פרעות תמלניצקי בשנת 1648 והביא יהודים אל האזור הבלתי מיושב של הרי הקרפטים התחתיים.

2. הזרם שהחל עם חלוקת פולין בשנת 1772 ובטול הגבול המדיני בין גליציה להונגריה. נמשך עד תחילת מלחמת העולם הראשונה.

3. תוקי הסבלנות של הקיסר יוסף השני שהביאו להגירת יהודים לכל תחומי הממלכה האוסטרו-הונגרית.

ה. תולדות ארגון של הקהילות ברוסיה הקרפטית

הקהילה היהודית כמבנה ארגוני הכולל שרותי דת, תרבות וצדקה התארגנה באופן רשמי החל מזמן השגת שוויון זכויות אזרחי ליהודים. לפני כן היתה כל קהילה אגודה פוליטית בעלת סמכויות פוליטיות ואדמיניסטרטיביות לגבי חבריה היהודים על-פי התוק. משעת השגת האמנסיפציה ליהודים באירופה, פסקו הקהילות להתקיים כמוסדות פוליטיים-עצמאים, וכל ענייני האדמיניסטרציה טופלו בידי המוסדות האזרחיים.

בסעיף הראשון של התלטת הקונגרס היהודי בהונגריה משנת 1869 הוגדרה קהילה יהודית כארגון המשמש לצרכי דת, צדקה ותנך עבור היהודים. סמכויות הקהילה וצורת ארגונה, אם השתייכה ל"קהילות הקונגרס", נקבע בתוק מה-14 ליוני 1869. הקהילות האורתודוכסיות הוגדרו בתוק משנת 1871 (תוק 26.915), וקהילות ה"סטטוס קוו" הוסדרו בתקנות משנת 1928 (תקנה-35.847). כמו-כן נקבע תוקי מילואים, שהחשוב ביניהם היה התוק משנת 1888 (מספר 1191) שחל על שלושת ארגוני הקהילות; התוק קבע שקהילה יהודית יכולה להתארגן באופן תוקי רק לאחר שתקנותיה אושרו על-ידי המשרד הממונה על הדתות. יסודה של קהילה נוצרית, לעומת זאת, היה תלוי בהתלטת מוסדותיה העליונים בלבד.(18)

הקונגרס היהודי משנת 1868 תקן תקנות ארציות לארגון קהילות הונגריה במסגרת אחידה. התקנות ("קונגרעס שטאטוטען") קבלו את אשור המלך אך נדחו על-ידי מנהיגי הקהילות האורתודוכסיות. אלה הצליחו להשפיע על הממשלה לבטל את החלטות הקונגרס לגבי הקהילות האורתודוכסיות ולאפשר להם התאגדות נפרדת. קהילות שרצו להשאר מתוץ לכל ארגון נקראו קהילות "סטטוס קוו".(19)

תחילת השינוי בערעור שהגישה חברת "שומרי הדת" בשם היהודים החרדים לפרלמנט בזמן כנוס הקונגרס בבודפשט, על תקנון הקונגרס. הפרלמנט נענה לערעור וקבע שלא יתכן שלטון הרוב על המעוט בעניינים הנוגעים לדת ולמצפון. שר הדתות קבל את המלצת הפרלמנט וקבע שאין לכפות את התקנות על קהילות שאינן רוצות בכך. כך נגרם פירוד במקום שנועד לקבוע אחוד בין הקהילות. מלואים לתקנות אלה הופיע בשנת 1905.

חלוקי הדעות, כאורת החיים, העתקו מאורת החיים של יהודי גליציה, ונוספו אליהם מספר מאפיינים מקומיים; היהודים שישבו מזרחה וצפונה מהעיר מונקאטש נחשבו לקרפטו-רוסים, ואילו היהודים שישבו דרומה ומערבה ממנה נחשבו להונגרים. הקהילות הבולטות ביותר בקרב יהודי רוסיה הקרפטית היו קהילות מונקאטש ותוסט. יהודי מונקאטש היו אב טיפוס ליהודי העירוני, ואילו יהודי תוסט הוו אב-טיפוס ליהודי הכפרי-הררי.

היהודים התישבו בכפרים לפני שהתישבו בערים, והתגוררו כמעט בכל כפר ברוסיה הקרפטית. על פי ארכיון הדומיניון מונקאטש-סנט-מיקלוש ישבו יהודים בכ-40 כפרים בשנת 1751.(20)

המקורות מעידים שהרבנים הראשונים, יוצאי גליציה, היו מיסדי הקהילות. על-פי יקותיאל גרינוואלד: "הרב מו"ה ארי' ליביש בודיק אבד"ק אונגוואר, וה' יליד לעמבערג והוא יסד את הקהילה והי' להם לרב ותתנו הרב שלמה הי' דיין דשם."(21) שוואַרץ מכנה אותו "רב ראשון גאון

ומפרסם אבד"ק אונגוואר."(22) תאור מפורט על כנון הקהילה באונגוואר עם בוא הרב הראשון ניתן בהקדמתו של ר' יחזקאל בנט לספר "שם שלמה" לר' שלמה גאנצפריד. בהקדמה זו מסופר על הזמנת הרב מלמברג לבוא לאונגוואר, הזמנה שהובעה על ידי סוחרים יהודיים מאונגוואר. בבואו לשם מצא עזובה ותוסר ידע יסודי ביהדות: "אף הוא סדר להם סדרי העדה ויאמר לאחד הווה גביר לאחיך, "ראש הקהל", ואת השני מינה לגזבר על העדה, ויאמרו איש אל אחיו מן הוא כי לא ידעו מה הוא זה ולא שמעו בלתי היום, ואך הוא היה ממונה על מעשי הכתב, כי אין איש אשר ידע למשוך בשבט סופר, הוא היה רב הראשון לאונגוואר אשר שכן כבוד בתוכה והביאה למעלת עדה, ואת תתנו, הרב מו"ה שלמה ז"ל לקחו לדיין."

בעניין הרב הראשון במונקאטש מביא שווארץ: "הרב מו"ה (יהודא) לייב, רב הראשון גאון מפורסם מבד"ק מונקאטש, של"ח כ' חשון תקמ"ט."(23) ממכתבו של הגרף שיינבורן אל יהודי העיר מתאריך 17.5.1768 מסתבר שבשנה זו עדיין לא היה בית-כנסת בעיר, ויהודיה השתמשו במניין מהכפר הסמוך. כעבור 21 שנה מוזכרת פטירתו של הרב הראשון (1789).

באשר לרבה הראשון של סעללעש מזכיר גרינוואלד: "הרב מו"ה יאיר הכהן אבד"ק סעללעש, רב הראשון ונתקבל לרב בעת שהיה ששים שנה והיה שם לרב ל"ח שנים (כן תרות על מצב"ק)(24) רב גדול ומופלג שחי בסביבות שנת ת"ק.(25)

כאמור, אפשר לקבוע את מועד כנון של קהילות רוסיה הקרפטית על-פי מניו של הרב הראשון בקהילה. מתוך המקורות שצוטטו לעיל אפשר להניח שארועים אלה התרחשו באמצע המחצית השניה של המאה השמונה-עשרה. מנוי מנהיג רוחני לעדה סימל את תחילת חייה המוסדרים של הקהילה, אם כי ניתן להניח שהיהודים ישבו באזור עת ארוכה לפני כן.

המכנה המשותף לכל הרבנים שהוזכרו היה מוצאם-כולם באו מגליציה.

הקהילות הכפריות שהיו קטנות מידי ועניות מכדי שכירת רב דאגו לעיתים להקמת "חדר" לתנוקות ולבניית בית-כנסת בלא שיעסיקו רב. לעיתים שלמו שכר שוחט ומלמד, ולעיתים שכר דין מורה-צדק. לעיתים, כבמקרהו של הגראף קארולי שנדור, שלם האציל את שכר הרב כדי להבטיח את השתקעותם של היהודים באחוזתו.(26)

מהתאור שמביא שמואל ויינגרטן במאמרו על קהילת מונקאטש(27) אפשר להסיק לגבי תהליך ארגונה של הקהילה; הקדשת מקום קבוע לתפילה, מנוי שוחט (שלעיתים התחלקו בו מספר קהילות קטנות), מנוי רב שהיה לרוב גם עסקן צבורי ואיש ארגון, רשום תקנות הקהילה, דיוניה והחלטותיה בספרי פרוטוקולים. אלה נכתבו ברובם בעברית ובחלקם באידיש.(28)

הקהילה העירונית היתה אמנם מקומית, ושרתה את עניני יהודי העיר בלבד, אולם סמכות רבניה והחלטותיהם היו בדרך כלל מתוזיות. ראש הקהל של קהילת מונקאטש נשא שני כתרים: כתר הסמכות המקומית וכתר ראש הקהל של המתוז.קהילה זו קוראת לישיבות את באי כח הקהילות וראש הקהל שלה הוא היושב בראש, המוציא והמביא בכל עניני היהודים שבמתוז, ובספר הפרוטוקולים של קהילת מונקאטש נרשמים גם ענינים הנוגעים ליהודי המתוז. רוב הענינים שהקהילה דנה עליהם קשורים להערכת מס הסבלנות. מקודם התכירו השלטונות את גבייתו של מס הסבלנות לתוכר יהודי שעשה בהערכה ובגבייה כאדם העושה בתוך שלו. עם סדורה של הקהילה עברה סמכות זו אלית. לפי גובה מס הסבלנות שהוטל על כלל היהודים תושבי מונקאטש והמתוז, מסדרת הקהילה את ההערכה האישית. היא גובה את המס ומוסרת אותו לשלטונות והיא גם אתראית לסכום הכללי .(29)

בשנות העשרים של המאה התשע-עשרה בוטל האיסור על רכישת נכסי-דלא-ניידי שהוטל על היהודים, וכתוצאה מכך רכשה קהילת מונקאטש, בשנת תק"פ, מגרש להקמת בית-כנסת. האספה הכללית שנקראה כדי לאשר את הרכישה התליטה ש"חזקת קהילה" יקבל רק

יהודי שישתתף בהוצאות קניית המגרש וגם יתרום כפי יכולתו להוצאות הבניית. רכישה זו מעידה על צמיתת הקהילה , וכמוה מעיד על כך סכסוך שפרץ בשנת תקפ"ח בין חברי ועד הקהילה על מספר ראשי הקהילה וטובי העיר שישמשו בועד. צד אחד דרש להגדיל את מספר הנבחרים בהתאם לצמיתת הצבור היהודי, ואלו הצד השני רצה להשאיר את מספר ראשי הקהילה ללא שינוי.(30) שני הצדדים פנו לשלטונות האזרחיים כדי שיפסקו בדבר, ולפי הפרוטוקול ציוה מושל המחוז לקרוא לאספה כללית "ולפי פקודת המושל הוזמנו כל בני הקהילה כדי שרוב דעות יכריע בדבר...ועל פי תוות דעתם של הראשים ועיקרי הקהילה הוחלט שיבחרו רק שני ראשי קהילה ושני טובים." על מיעוט בעלי זכות הבחירה ניתן להסיק מן העבדה שנבחרו "האדון שמואל טויב לראש קהל ראשון במספר הקולות היותר גדול, היינו ב-27 קול..והרבני ר' יוסף זלמן אסטרייכר ב-16 קול לראשונה" (31)

סמכות המנהיגים, ובמיוחד סמכות רב הקהילה, היתה נרתבת על הרב צבי אלימלך שפירא, שהיה רבה של מונקאטש במחצית הראשונה של המאה התשע-עשרה, מסופר כי ניהל את רבנותו בתקיפות וגם השתמש בזכותו האוטונומית לענוש על פי סמכותו כרב. אחד הפרוטוקולים מתאר מקרה שבו תבעה יהודי את בית הדין לסדר לו קידושין עם אשת איש. כשהתגלה הדבר נכלא העבריין והובא, כבול באזיקים, לטקס מסירת הגט.(32) פסק דין בתתימת הרב צבי אלימלך קובע "ובאם לא יקיים ח"ו הנ"ל, אז רשות ביד הבי"ד לכופו בתוקף משפטי הקאמיטאט, בכח האדונים של הקאמיטאט, בתוקף סעקוועסטראציאן (עקוט) כל הזמן ורכושו, עד שיקיים כל הנ"ל. כל זה נעשה בתורת מעשה בי"ד שאין אתריו כלום. (כ"ג אייר) תקפ"ח נאום צבי אלימלך האב"ד דק"ק הנ"ל והגליל."(33)

מסמך זה משקף במדה רבה את התרחבות השפעתם ועצמת כחם של הרבנים באזור בתקופה המתוארת; אלה נעשו לאפוטרופסים על חיי בני קהילתם ופרנסתם. הרב היה ל"נפש קדושה" שאין לערער עליה, והוא וחסידיו עשו ככל שהיה בידם לגדל ולרומם את כבוד התורה וכבודם הם.

תהליך גבוש כתם של רבנים אלה תופף, במדה רבה, לתהליך הווצרות תלוקי הדעות בין הכתות השונות ולפלוג שחל ביניהן.

מראשית יסוד קהילות היהודים ברוסיה הקרפטית, ועד לעליית כוחו של ר' מאיר א"ש (1850) התפתחו הקהילות על פי הדגם של קהילות גליציה. רוב הרבנים המקומיים היו יוצאי גליציה ופנו בשאלותיהם אל אחיהם מעבר לגבול. חלקם אף עמד בקשרי מכתבים עם גדולי המשיבים במערב: ר' אברהם גוטסמן התכתב עם "נודע ביהודה" מפראג, ועם ר' מאיר בפרשבורג ר' צבי אביגדור פנה בקביעות לחתם סופר, ואף הרב צבי אלימלך מצא ידיד בהונגריה, ר' יחזקאל פאנעט.(34) אולם עקר מקורות ההשפעה היה במזרח -גליציה, ולא במערב-הונגריה. מצב זה השתנה לאחר 1848, עם תום מלחמת החרות של ההונגרים באוסטרים. הרב א"ש שהיה רבה של קהילת אונגוואר ההונגרית, פנה לשלטונות והציע תכנית בענין סדרי הקהילות ונהולן לגבי כל קהילות רוסיה הקרפטית, ובשם כל הקהילות התרדיות. פנייה זו סמנה מפנה חשוב בתולדות קהילות האזור, מאחר שציינה את תחילת השפעתו הרוחנית של התם סופר ותלמידיו על יהודי האזור. מנהיגי יהדות הונגריה היו לדובריהם הראשיים של יהודי האזור ונהלו, בשמם, את המלחמה ביהודים הרפורמיים בכל הקשור לסמכויות בתי-דין, מנוי רבנים והקמת בתי ספר.

תכניתו של הרב מאיר א"ש עסקה בעקרונות שהיו שנויים במחלוקת בין הזרמים השונים של יהדות אירופה, ובעיקר בין התרדים לרפורמים. בתוות דעתו, שהוגשה ב-17 לאפריל, נכללו הצעות לגבי שלוש הבעיות הבאות:

1. מצב קהילות היהודים במתוזות רוסיה הקרפטית והצעות לארגון: מצב זה תואר כמשביע רצון מאחר שבאזור זה לא היה קיים זרם רפורמי. ערבויות לאי-שינוי המצב היו תלויות בשמירת העקרונות הבאים:

2. מנוי רבנים אורתודוכסים שיבחרו על ידי רוב של שני שליש מחברי הקהילה; הרחקת כל יהודי המחלל בפומבי מצווה דתית, ממשרה צבורית

בקהילה; מתן יפוי כח מטעם השלטונות לרב ולחברי ועד הקהילה למניעת חלול דת פומבי.

מערכת היחסים בין הרב לבין חברי הקהילה: הגדרת תפקיד הרב כפוסק בשאלות דת על פי ההלכה, מפקח על תנך הנוער, דיין בעניני סכסוכים בין יהודים, אחראי על הטקסים הדתיים בתוך בית הכנסת ומתוצה לו, מנהיג בעניני צדקה והגנה על יתומים. הסמכת רבנים תעשה, על פי ההצעה, על ידי גוף של 7-8 רבנים שיבחנו את המועמדים.

3. בעיית הפער בין הזרמים היהודיים הקיימים בקהילות השונות: הרב א"ש ציין בהצעתו את העדר הזרם הרפורמי ואת כתות החסידים השונות שלא הוו זרם דתי מיוחד.

בכדי לגרום לקבלת הצעותיו באחדה סיים הרב א"ש במילים אלה: "התחנם מטה רואה לנכון להצהיר שתוות דעתו זו אינה מדגישה דוקא את העמדה הדתית בגלל היות הכותב רב אורתודוקסי, אלא מפני שהתורה היא צורך מוסרי לישראל. כל היודע את היהודים ואת תולדותם מכיר בצדקת הפתגם התלמודי : " מפני מה ניתנה תורה לישראל מפני שהן עזין...שאלמלא ניתנה תורה לישראל אין כל אומה ולשון יכולים לעמוד בפניהם."

שנים אלו היו שנות מעבר ליהודי רוסיה הקרפטית, ימי תרום בהונגריה ומאבקים בקרב יהדות הונגריה. אתת התוצאות הראשונות של מאבקים אלה היה פסק הדין של אספת מיהאלוביץ(35) שראשי זובריה היו רבני רוסיה הקרפטית. פסק דין זה יצא נגד שנויים בסדרי בתי-הכנסת. לאחר אספה זו התכנס הקונגרס היהודי ובו התפלגה יהדות הונגריה לקרעים שלא הותאתו לעולם.

מהצעתו של הרב א"ש ומדיוני האספות השונות התקבל הרושם שעקר המאבק הופנה כנגד קהלות הונגריה המתחדשות, ושהמצב בקרב רוסיה הקרפטית היה שפיר, ולא הוא קהילתם של מנהיגי המאבק, ר' מאיר

א"ש, בנו, הרב מנחם א"ש ור' שלמה גאנצפריד, היא קהילת אונגוואר, התפלגה בשנים 1868-69 לשתיים: הקהילה החרדית-אורתודוקסית, והקהילה הקונגרסית-ניאולוגית.

המחלוקת החלה כתוצאה מהחלטות הקונגרס וגרמה ליסוד קהילה חדשה שהקימה בית כנסת משלה ומנתה רב מודרני בשם ד"ר משה קליין. רב הקהילה הישנה הוציא אסור על הקהילה החדשה אולם עובדה זו לא עצרה את התפתחותה, ועד מהרה שינתה הקהילה החדשה את שמה ל"קהילת סטטוס קוו". נסיונות שנעשו לאחד את שני הפלגים נכשלו.

סיגעט, שהיתה הקהילה הדתית-חסידית השנייה בגדלה לאחר מונקאטש, התליטה בעקבות הקונגרס של 1869 שלא להצטרף לאף אחד משני הארגונים, אולם בשנת 1883 הצטרפה הקהילה לארגון הארצי של הקהילות החרדיות. החלטה זו גרמה למריבה גדולה וכנראה גם לתורבן ארכיון הקהילה. ד"ר יוסף פטאי(36) מציין שהקהילה הספרדית במרמרוש-סיגעט נוסדה בשנת 1884 בראשות הרב הד"ר דאנציג והשתייכה לארגון הניאולוגים-מתדשים.

סלע מחלוקת נוסף בין הזרמים השונים היו מוסדות ההוראה והחסמכת. בשנות החמישים והשישים של המאה התשע-עשרה נדרשו היהודים ליסד בתי-ספר חילוניים בקהילות. דרישה זו נתמכה על ידי היהודים המתקדמים שרצו במוסד חינוכי שיתתרה ב"חדר". תאור מה של הבעיה נמצא במכתבו של ראש קהילת אונגוואר, אדולף ברין, לעתון "בן חנניה": "ואמנם נפתח בית הספר ב-15 לנובמבר (1860) בטכסים הרגילים. אתרי תבלי לידה זכה התנוק לצאת לאור עולם. לדעת המומחים המילדים יהיה התנוק גם בר קיימא. אולם איזה שם נקרא לו ? האם זהו בית ספר או "חדר"? זוהי שאלה קשה שבמקומות אתרים היו מתחבטים בה מאוד. אולם בעדתנו נמצא פתרון טוב. התינוק יבורך בשני שמות. כפילות בשם משקפת גם את הכפילות בתבר המורים. במוסד הצעיר פועלים שני מורים מוסמכים בעלי תעודות ושלושה מלמדים בלי תעודות. האתרונים

נותנים את שעוריהם בתור מורים מסייעים אתרי סיום שעות ההוראה הרגילות."(37) בית ספר זה היה, בשנות התשעים, לפרוסמינר: מוסד שהכין את תלמידיו ללמודים בסמינר לרבנים בבודפשט.

מחלוקות היו קיימות גם בקרב קהילות החרדים עצמן, בין החסידים למתנגדים, ובאו לידי ביטוי בכל שטחי החיים של הקהילה - ממנוי רבנים ועד לבחירת ראשי קהל. מאבקים אלה ותהודתם הוו את המאורעות הגדולים בחיי הקהילות. הרב צבי אלימלך שפירא, שכבר נזכר לעיל, נאלץ לעזוב את כהונתו במונקאטש ולעקור לדינוב משום שנחשב ל"צדיק", כתוצאה מכך קמו המתנגדים "וכל כך לא חסו על כבודו עד כי ראה הרב כי אין מנוס, עזב את הקהילה שבמונקאטש ונסע לדינוב."(38) בשנת תקס"ב נחלקו הדעות בסיגעט בעניין בחירת רב חדש "והי' הדעות חלוקות כי שני ראשי הקהילה לא יכלו לבוא לעמק יהושפט".(39) כתוצאה מריב זה חל פילוג בקהילה. בסיגעט גם נדף הרב אלעזר ניסן טייטלבוים.

הרב מרדכי גינצבורג מתאר בספרו "תפארת מרדכי" מקרים מזרים ממלחמות החסידים במתנגדים:

"הה"ק ז"ל הי' דרכו לאכול בכל סעודתו שומים באמרו כי יש בזה שמונים רפואות, פ"א כאשר הי' פה (בערגסעס) אמר עליו איש אחד שהיה מהמתנגדים שלכן לא ילך אל הה"ק ז"ל מפני שריחו רע משומים שדרכו לאכול, כשספרו הדברים לפני הרבי א"כ איפוא נראה נא מיהו זה שריחו רע ומאז לא היו יכולים לעמוד בד' אמותיו של אותו האיש כי כ"כ נדבק בו איזה ריח רע לע"ע, ולא הועילו לו כל הרחיצות והסיכות שהשתמש בהם להפטר מזה על ידם, ונוכח עד כמה צדקו דברי חז"ל (אבות פ"ב) שאמרו והוי זהיר בנחלתן."(40)

גם הרבנים והצדיקים לא משכו ידם ממריבות, ולעיתים קרובות השפיעו מלחמותיהם היומיומיות על חיי הקהילה. בישובים בהם כהנו גם רב (מתנגד) וגם צדיק ניטשו מאבקים קשים:

" וכ' בספר גדו"מ שהגאון מהר"ש ז"ל אב"ד דק"ק ס'...הי' בטרם היכור את הה"ק ז"ל מתנגד גדול עליו וצוה לבתוריו אשר למדו בישיבתו שלא ילכו אליו, אלא שהבתורים לא שמעו לקולו וכן הלכו, ע"כ יתן עליהם בקולו ודבר קשות נגד הה"ק ז"ל, וכאשר רצה להתחיל השעור ופתאום התחיל לגהוק ולפהוק עד שלא היה יכול ללמד שעור והבין כי מאת ד' היתה שומה על כי דבר על הה"ק ז"ל, ואז אמר להבתורים כי צריכים לנזור ולהזהר מלדבר על מעשי הרבי, כי קדושים הם ואסור לדרוש עליהם והנני תוזר בתרטה גמורה על מה שאמרתי קודם זה, ומיד נתרפא."(41)

מקרים כאלה רווחו בקרב רוב הקהילות, ורוב יהודי רוסיה הקרפטית התרגלו לאורח חיים שכלל קטטות, מכות והלשנות יומיות בין הכתות השונות. מריבות אלה בין המנהיגים הרוחניים גרמו, כאמור, לפרוד בין הקהילות, וגם בתוך הקהילה עצמה היתה התנהגותו של הרב או הצדיק מקור למחלוקות. לעיתים קרובות היתה עקשנותו או מוזרותו של הצדיק גורם לפרוד; ר' מרדכי מנדבורנא-בושטינא היה רגיל להתפלל "שחרית" בזמן "מנחה" ו"מנחה" בזמן תצות, ולמרות שהתנהגות זו הכעיסה את הקהל לא שינה אלא הוסיף משלו לתפילה:

" מפרנס רחום אתרתי שוב, אבל אתה יודע שלא בקלפים שיחקתי, לא ביקרתי בתאטראות, אלא אתריך הלכתי מלך אהוב, מפרנס רחום.."(42)

לסכם סקירה זו ניתן לציין ששנות השישים של המאה התשע-עשרה היו שנות שינוי בחיי היהודים בקהילות רוסיה הקרפטית. יהודים רבים מאזור זה השתתפו במלחמת השחרור של העם ההונגרי נגד אוסטריה וחזרו לישוביהם עם רעיונות חדשים. הממשלה המרכזית החלה להתערב בענייני חינוך מקומיים במקביל לדרישת יהודי הונגריה המשכילים לייסוד בית-מדרש לרבנים בבודפעשט. הצעותיו של הרב מאיר א"ש בענין ארגון הקהילות עוררו מחלוקת רבה, והשפעת היהודים ההונגריים על אחיהם ברוסיה הקרפטית גברה על ההשפעה מגליציה. ניגודים אלה בהשפעות החיצוניות, בנוסף לניגודים הפנימיים בין המנהיגים הרוחניים של

הקהילות המקומיות, החלישו את כוח ההשפעה של קהילות רוסיה הקרפטית על פתרון בעיות שהתעוררו בנושאים של מדיניות לאומית ובנושאים שהעסיקו את העם היהודי.

ו. חברות צדקה וחנוך בקהילה; אפיין, תקנותיהן ותפקידן.

בכל קהילה היו קיימים מוסדות שסייעו ליחידים בשטחי הכלכלה, הצדקה והחנוך. השמות שנתנו למוסדות השתנו מקהילה לקהילה, אולם מטרתם היתה זהה. כל קהילה דאגה לתקן את תקנות החברות שהפעילה. מעט מאוד מתקנות החברות השתמרו בשלמותן או בחלקן, ובמקרים רבים השתמר שם החברה בלבד. תקנון אפייני לחברה שהיתה אחראית לנושאי תקון ההתנהגות וחנוך הקהילה נמצא בסוף הספר "אגרא דפרקא" מאת צבי אלימלך שפירא, הנושא את השם "הנהגת האדם".(43)

6. בעת אשר נתמרמר לפני בוראינו באשמורת או בשאר עתים מזומנים יהי' לנגד עינינו ג"כ כל בני חבורתנו להתפלל בעד כל אחד בפרטות שהש"י יעזרהו לדרכי התשובה ולתורה ועבודה באמת...כאשר בא כבד לנו בהסכמה אהבת האמת גם להתפלל בעד כל חבורתנו כל שאר הצטרכות עוה"ז...

7. קבלנו על עצמנו בלי נדר שלא לבטל שעורין בסדרן בתורת ד'...

8. ...עכ"פ ללמד א"ע בכל שבוע בע"פ איזה משנה או איזה פרק ולחזור אותם בע"פ שלא נשכח דבר אחד ממשנתנו גם בכלל לעסוק בש"ע ופוסקים להלכה...

12. מעת עמדנו ממיטותינו עד אחר שנקבל עלינו עול מלכות שמים בק"ש לא נדבר שום דבור רק בתורה ועבודה אם לא לצורך גדול או בבוא אליו ורוצה להסתיר ענינו איך שהוא מתנהג בחסידות מוטב לדבר עמו וזה כלל של דבר בכל דרכיך.

13. להתפלל בהשכמה בימות החול ובשבתות וימים טובים אם אפשר וגם בשאר הימים שיהי הכרח בדבר עכ"פ לומר ק"ש בהשכמה ולא יעבור.

15. לצפות בכל יום על מצוה חדשה דהיינו צדקה וגמ"ח וכיוצא ותיכף יקיימנה בחפץ נפש...

16. כל שיבוא לידינו ולא נדע אם נעשה אם לא ... נתיעץ עם בני חבורתנו...

17. שלא לגלות סודינו...לפני שום בן אדם ולא נדבר עמו...אם לא שהאיש הזה כבר יהי בהסכמת בני חבורתנו ונבתן שלבו שלם בדבר.

19. אחד מבני חבורתנו שראה בחברו איזה דבר שלא ישר בעינו מחוייב לומר לו ביחידות: אחי חזור בך, ואם יתן אמתלא לדבריו שהאמת אתו ויפול ספר ביניהם יציעו הדברים לפני שאר החברים באמת ובמתינות...

22. בכל ספר שנלמוד נתחיל מראש ללמדו עד גמירא ולא בדילוג

25. שלא נכעוס ולא נתקצף אפי' על בני ביתינו רק לצורך גדול להראות כאילו מקפיד ובלבו לא יקפיד...

26. לדבר אמת ולא יאמר שקר בשום אופן...

27. אהבת חברים לאהוב את כל בני חבורתנו אהבה עזה ולהזהר בכל זה...

כותב תקנות אלה יסד במונקאטש את חברת "תומכין דאורייתא" ויש להניח שתקנותיה היו דומות, אם לא זהות לחלוטין, לאלה שצוטטו כאן. מתוך קריאת הסעיפים ניתן להעריך שמטרת החברה היתה יצירת קבוצה שתעודד למוד תורה ומעשי צדקה באוירה של מצוות .

ויינגרטן מונה, במאמרו על קהילת מונקאטש, את רשימת התברות בקהילה, ומחלקן למוסדות לתורה ולתברות צדקה:(44)

- תברת "מחזיקי תורה" שנהלה את כל עניני תלמוד התורה בעיר. שכנה בבניין שנבנה מכספי עזבונו של הרב משה פוקס.

- תברת "תומכין דאורייתא", מיסודו של הרב צבי אלימלך שפירא, ששלמה שכר למוד עבור בני עניים חסידים.

- תברת "תלמוד תורה", מיסודו של הרב חיים סופר, ששלמה את שכר הלמוד עבור בני עניים שלא נמנו על כתות החסידים.

- תברת "תפארת בחורים" שחבריה, פקידים ועוזרים בבתי מסחר, התאספו בערבים, שבתות וחגים, ושמעו שעורים מפי הרב חיים לייב מרץ.

- תברת תנ"ך שחבריה היו סוחרים זעירים ובעלי מלאכה שחזרו בכל שבוע על פרשת השבוע בחדרכת רב.

- תברות לקניין ותקון ספרים שהיו כמעט בכל בית מדרש. הגדולה שבהן שכנה בבית המדרש הגדול ויחסה את תקנותיה לרב צבי אלימלך שפירא. רשימת ספריה כללה כשלושת אלפים ספרים.

- תברת "לוקטי שמות" (או תברת לק"ש) שעסוקה היה בגניזת גליונות ספרים שהתגלגלו ברחובות העיר ובאשפתות ("שמות"). התברה העסיקה יהודים עניים שלקטו את ה"שמות" לגניזת.

-- תברת המשניות שהתכנסה בכל ערב, לאחר תפילת ערבית, לקריאת פרקי משניות לעלוי נשמת תבריהן שנפטרו. תברות כאלה התקיימו כמעט בכל בית תפילה קבוע.

--- ישיבות ובתי מדרש בעיר (כחמישה עשר במספר) שבהן ישבו יחידים וחבורות ולמדו תורה, כדוגמת ישיבת "דרכי תשובה" מיסודו של הרב חיים אליעזר שפירא, בית המדרש הגדול בהדרכת הרב משה כהנא, ובית הכנסת הגדול בהדרכת הרב בנציון וייס.

על חברות הצדקה נמנו:

--- חברא קדישא שהתנהלה כמוסד עצמאי מקביל לקהילת.

- חברת צדקה וחסד שנוסדה בתרמ"ג ותמכה בעניים.

- חברת פעלי צדק שנוסדה בתרמ"ד ותמכה בבעלי מלאכה שנזקקו לעזרה.

--- חברת גמילות חסדים שנוסדה בשנת תר"ן במטרה לתת הלוואות בלא ריבית לבעלי מלאכה ולסוחרים זעירים לצורך פתוח עסקיהם.

--- חברת בקור חולים שסייעה לחולים עניים בקניית תרופות ובתשלום לרופאים.

--- חברת הכנסת כלה שתמכה בכלות עניות ושלמה את הוצאות חתונתן.

--- חברת נשים שהפעילה את המטבח העממי היהודי.

--- חברת נשים שדאגה ליולדות עניות.

--- מוסדות הג'וינט: הבנק הקואופרטיבי היהודי וקופת הגמ"ח שעל ידו שנוהלו על-ידי יצחק דייטש.

- עזרה ליתומות.

-בית חינוך למלאכה לבנות עניים.

כמו כן פעלו בקהילות חברות שנוסדו כדי לענות על צרכים מיוחדים של קבוצות מסויימות. חברה מיוחדת כזו היתה "חברת הסנדקאות" שהיתה קיימת במונקאטש בשנת 1840:(45)

"החברה סנדקאות אשר התחברו פה ק"ק מונקאטש יע"א אנשים ידועים זה כ"ח שנים(46) להיות עזר לכל עני הנולד לו בן שלא יצטרך לשקוד על דלתות העשירים מי יהו' אצל בנו סנדק,כי הם יעמדו לו ויפזרו את ממונם לעשות בהידר מצוה הנ"ל כפי התקנות אשר הביאו מיד הגאון אב"ד דק"ק אוהעל זצ"ל וגם הגאון דקהילתם רבי עזריאל זצ"ל שהי' חבר העיר נתן תתם ידו על חברה הנ"ל ועכשיו התאספו אנשים יראים מהולכי בהמ"ד ועשו עוד חברה סנדקאות לעצמם שיחפצו להיות סנדק מאנשים יראים כפי חפצם מהולכי בהמ"ד ובאו לפנינו על דין תורה אם יוכל החברה החדשה להתקיים, כי החברה הישנה לא ימחלו תוץ אם יזכו בדין תורת."

חברה זו נוסדה כדי לספק צרכי עניים שנזקקו לסנדקים וחששו לפנות לבעלי היכולת בקהילה מחשש שיתנקלו בסרוב. דוגמה נוספת מספרות השו"ת עוסקת ביצירת קרן ליסוד תלמוד תורה עבור ילדים עניים מאחר שבני הקהילה שקעו בחובות בבקשם לבנות בניין עבור תלמוד התורה. התשובה עוסקת בעצה בדבר הדרך הטובה ביותר לתקן מצב זה:(47)

"...ורק עצה אחת יש לכם כי יש מעות צדקה של קרן קיימת אחת שהניח ריש א' מעזבונו סך מסויים שמפירותיהן יחלק בכל תורף עציס לעניים והרב דמתא הוא אפוטרופוס על זה ועתה נפשו בשאלתו אם יוכל להלוות מהקרן קיימת לצורך התבורה דתלמוד תורה שיהי' לכם לשלם לנושים הנ"ל ומעכת"ח מבקש לכתוב לו תוו"ד איך לעשות בזה על צד היותר טוב עפדתה"ק..."

הי גם מקרים שחברות ש"ס התפלגו כתוצאה מחלוקי דעות בין חבריהן, והפוסק המקומי נדרש לתוות דעה בעניין:(48)"לתשובת יקרתו בעובדא שיש בקהלתכם איזה שנים תבורה ע"ח ללמוד תורה ברבים ועתה נעשתה

מחלוקת בין אנשי החבורה ובין הגבאים ועי"ז נהרס התכלית של החבורה שזה יותר מחצי שנה שאין לומדים ברבים כלל והגבאים עשו תחבולה כדי לפסוע על ראש הבע"ב והנכבדים של בני החבורה ולקחו לתוך החבורה רווקים ופנויים ועי"ז יהיה לבעלי זרוע רוב דעות לכל חפצם...ועתה אין עצה רק לבטל כל החבורה ההוא ולעשות חבורה חדשה חבורה ש"ס והחבורה החדשה יחעשו תקנות אשר לא ירקדו אנשים ריקים ופוחזים על ראשי כהני תורה הנכבדים..."

רבנים נדרשו לפסוק גם בשאלות הקשורות לחברה קדישא שהתייחסו לגובה התשלום שנגבה מקרובי הנפטר. הרב חיים סופר התבקש לפסוק בעניין עשיר שנפטר:(49)

"שאלה עובדא בא לפני שהי' דר פה סביבות מונקאטש עשיר אחד וכשחלה והביאו לפה ושבק חיים לנו ובאו היורשים לגבאי דחח"ק ומבקשי' מקום חשוב לאביהם והלכו היורשים ובחרו להם מקום בבהק"ב וגבאים דח"ק מבקשים אלף זהובים...כי מעולם לא עשה הכנסה לפה ועליהם מוטל הוצאות כמה אלפים שפיטאל ורפואות ורופאים אם בא יבואו עניים חולי' ובפרט מהסביבות ושאלו היורשים את פי אם זה הוא דין תורה שרשות ביד הח"ק לתבוע בעד קבר סכום גדול כזה המה רוצים ליתן אבל אם הוא שלא כדין ושלא כדת של תורה אז יקנו קבר בכל מקום אשר יבררו הגבאים ליתן להם בזול."

בתוך הקהילות עצמן היו קיימים הסדרים בין חברות הצדקה והלמוד השונות באשר לחלוקת כספי התרומות ביניהן. מאחת מתשובותיו של הרב צבי הירש שפירא ניתן ללמוד על הסדר שהיה קיים בקהילה בין קופת הקהל, חברה קדישא, חברת תלמוד תורה וחברת "פועלי צדק" בעניין חלוקת הכספים שנתרמו עבור הזכות לעלות לתורה:(50)

"...והיה שם בעיר ההוא תקנה ומנהג קדום מאין זוכר להתחלת זמן התקנה באשר שגם פנקס הקהל אשר היה כתובים בו התקנות נשרף...רק סופר הקהילה מעיד כן כי כך היה כתוב בפנקס התקנות איך

שבכל יום קריאת התורה יהיה שיך נדבת מי שבירך האי אשר יתנדב העולה לקופת הקהל ואם ירצה לעשות עוד מי שבירך בי יהיה שיך הנדבה לחברה קדישה הנ"ל והשילשית לחברת ת"ת והרביעית לחברת פועלי צדק הנ"ל...". השאלה והתשובה שבעקבותיה דנות בצורך שהתעורר לעשות שינויים בהסדר זה בעקבות שינויים בצרכי הקהילה, אולם הסדר המופתי ששרר בין החברות ברור מתאור מקרה זה.

חברת "תמכין דאורייתא" נוסדה במחצית הראשונה של המאה התשע-עשרה במונקאטש על ידי הרב צבי אלימלך שפירא ושילבה בתקנותיה מטרות צדקה ותורה יחדיו; מטרת החברה היתה לחייב את חבריה ללמוד תורה יום יום ולשלם שכר למוד עבור בני עניים. בתקנון חברה זו צויינו במיוחד דרכי התנהגותם המתבקשת של החברים בה:(51)

1. הרוצה למלאות ידו להיות מבני החבורה לא יעבור עליו יום בלא תורה הן קודם או אחר התפילה אפילו אם עוסק במו"מ כל היום...

2. חלילה לאחד מבני החבורה לישב במושב ליצים בשוקים וברחובות זולת בעסק המומ...

3. לא ישתתפו ולא יצטרפו מעולם לבני החבורה ההולכים בסוד משחקים והעוסקים בליצנות.

4. בני החבורה חלילה להם לילך...לבתי קרקסאות וטאטראות הנקראים קאמעדיע טהעאטער ואם יתוודע לבני החבורה אשר אחד מבני החבורה עבר ע"ז בפעם הראשון יקנסוהו כפי שכלם ובפעם ב' יסלקוהו מן החבורה.

5. חלילה...לשחוק בקוביא וקארטין ובשאר מיני שחוק...

6. להיות הדבר הזה שכיח מאוד בעוה"ד במדינה זו רבים מקילים לעצמם להשחית פאת זקנם...מי שנוהג בזה לא יבוא בקהל אל תוך התי הלזו...

ז. חלילה לא' מבני התבורה לגדל בלורית הגם שאין בידינו למחות על הכלל וכנ"ל."

מתקנות אלה עולה הרושם שמאמצים רבים נעשו, במסגרת התברות הנ"ל, לשמר את מסורת העבר לא רק באשר לעניני צדקה ולמוד אלא אף בכל הקשור להשפעות מבחוץ על אורח חיי היהודים.

הצורך בתברות אלה היה רב בקהילות העניות של רוסיה הקרפטית. אביגדור המאירי, בן רוסיה הקרפטית, כותב: "רוסיה הקרפטית היא בקעת הקרפטים המבורכת שאין לדעת מה גדול בה על מה: העוני או הדלות המנוולת או התשכה, המנוולת עוד יותר ממנה... באיזה מקום בעולם הגדול אוכלים היהודים פת תירס הקלוייה עוגות על גבי הכיריים? באיזה מקום אופים לכבוד שבת פשטידה מקמח תירס? באיזה מקום מבשלת בעלת בית יהודיה סיר מאכל (שעועית או תפוחי אדמה) לאכל ולהזין ממנו את ילדיה משך מספר ימים. באיזה מקום מוכרים עליה לשבת במחיר כה זול כמו בקהילות רוסיה הקרפטית?"(52)

ז. על מצבם הכלכלי של יהודי רוסיה הקרפטית:

כבני עדתם בכל רחבי אירופה, נאלצו אף יהודי רוסיה הקרפטית להתפרנס ממלאכות ועסוקים שהותרו להם על ידי שליטי האזורים שבתוכו להתיישב בהם. תנאים אלה השתנו בכל עת שהאזור עבר לידיים חדשות, והושפעו מהלכי רוח מקומיים ומהוראות ותוקים שנקבעו בערי הבירה ונשלחו אל המחוזות השונים. ההסטוריון ההונגרי הומון-סזפו תאר את מצבם הכלכלי של ראשוני המתישבים היהודים באזור, והתעכב בתאורו על בעלי בתי במרזח היהודים:(53)

"כמובן שהפרנסה בארץ אגרארית קשורה בעיקר לחקלאות; יש גם מספר נכר של בעלי מלאכה יהודים, אך אלה קבעו את מקומם בעיקר בערים. המהגרים היהודים הראשונים ברוסיה הקרפטית פונים ראשית כל אל בעל האחוזה ותוכרים את בית המרזח הכפרי. שם מוכר היהודי את יינו

של האציל, שקנה אותו בזול ומוכר אותו ביוקר בהקפה לאריס הצמא...התוכר היהודי משלם בדייקנות ובזמן את דמי התכירת. גרף ידוע אמר כי היהודים חיים רק על תוניכת בצל היהודי כולו פעלתנות, קונה ומוכר, מוכן, אם יש לו סוס, להוביל במחיר זול. הוא מסתפק ברווח מועט...הכנסות בעל האתוזה בטוחות יותר בידי היהודים מאשר בידי לא יהודים. מכאן הסבה שהגרפים מתכירים להם את בתי המרזח ושאר דברים למרות שהיהודים רוששו על ידי הי"ש את האוכלוסיה הכללית.

התכירה היא היסוד שמנו מתפתח היהודי ועובר למסחר התבואת. הוא קונה תבואה מהכפרים ...וכך הופך למתווך בין העולם התיצוני לבעל האתוזה...היהודים תוכרים על פי רוב בתי המרזח ומשרפות י"ש.(53) הם תוכרים גם את היערות, הם מתווכים במכר היין והתבואת. היהודי מתרגל כל כך לאתוזה הגדולה עד שהמונח "יהודי החצר" הופך להיות מקובל ובלעדיו לא יעשה האדון מגדול עד קטן.

באתת התעודות שפרסם הד"ר מנדל נזכרו 12 תוכרים יהודים במונקאטש ובמתוז בערג שנת 1721.(54) בדרך כלל תכרו היהודים בית מרזח בצירוף משק. בסוף המאה השבע עשרה כבר מנו כ-80 תוכרים כאלה במתוז מונקאטש. על פי ספור תולדותיו של היהודי לאזאר קיש(55) יש להניח שתוכרים אלה אף עסקו, כאחיהם בגליציה, בהלוואת כסף לאצילי האזור.

על פי דוות שנערך בפקודת הקיסר יוסף השני בשנות השמונים של המאה השמונה עשרה, מצא שמצבם הכללי של יהודי אונגוואר ומרמרוש לא היה טוב.(56) הצו הקיסרי אף אסר על יהודים לתכור בתי מרזח, אולם התיר להם לתכור, ואף לרכוש, אדמה לבניה ולעבוד. התר זה היה מותנה ברצונו הטוב של בעל האתוזה, אולם הממשל עודד יהודים ללכת בדרך זו ואף שתרר, בתוק משנת 1787, כל יהודי שעסק בתקלאות מתשלום מס הסבלנות.

ההתרים והאסורים לא נשמרו בקפדנות. יהודים רבים הורשו להמשיך

בחכירת בתי המרזח משום שבעלי האחוזות היו מעוניינים בכך, וליהודים רבים לא הותר לרכוש קרקע ולעבדת. אופי האזור אף הכתיב עסוק נרחב בחקלאות ובמרעה, ועובדה זו השתקפה בהרחבה בספרות השאלות ותשובות שעסקה בצדדים השונים של עסוקים אלת.

הרב משה בן עמרם גרינוואלד מחוסט פסק בעניני עשיית גבינות על ידי יהודים שרעו את עדריהם יחד עם הגויים במעמקי היערות, ומתוך פסיקתו ניכר ידע עשיר בתהליכי ביצת הגבינות ומכירתן.(57) הרב מרדכי מנדבורנא נודע במנהגו לקנות כרם ולבצרה יחד עם יהודים אחרים כדי להכין יין כשר לפסח: " ויהי בערב פסח התאספו אליו כל עניי קומו וחלק להם בעיין יפה, לכל אחד ואחד לפי גודל בני ביתו...".(58)

רב יהודה יואל דייטש נאלץ לעסוק בעניני הרכבת עצי פרי זה בזה,(59) חשש אסורי כלביבי נבעו מכך(61) וכו'. אחרים עסקו בעניני מעשרות מפרי אדמתם,(60) בעניני מסחר בקר(62) ובעניני מרעה. אחת מהתשובות העוסקות בענין עגונה שבעלה נעלם בשעה שהוליך י"ד כבשים למרעה נותנת תמונת מה על חזותו של יהודי שעסק במרעה בתקופה זו:(63)

"...והלך מביתו בעצמו בתרמילו ומקלו והוא כמהלך שני ימי בהליכה וחזרה ועוד ע"ע לא שב לביתו...שהיה לבוש בעת צאתו מהבית כתונת חדש של פשתן ומכנסיים של פשתן עם מכנסיים עליונים של צייג...ועל ראשן היה לבוש יארמולקע ...ועליו קאפעליש...ותרמילו היה טארבעלע מצמר בצבע פאסמעס לבן ושחור... מתאור זה עולה שמלבד כיסוי הראש לא נראה היהודי שונה בהרבה משכנו הקרפטי.

בנוסף לאדמה ולבתי מרזח חכרו היהודים זכיונות אחרים; זכות חפירת המלח, כרייתו והעברתו בדרכי מסחר, ובעקבותיה, זכות פתוח התחבורה על הנהרות. משנעשה הנסיון לאסור על היהודים את חכירת בתי המרזח, התערבו שליטים מקומיים לטובת היהודים שטענו שעם הלקח הפונדק מהם אף ילקח מהם ביתם, מאחר שנאסר עליהם לבנות בתים. בשנת 1802 נסה התוקר מרטין שורטנר להסביר את הירידה בגביית מסים מן

האוכלוסיה הכללית בעבדה שהיהודים לקחו מן האריסים את הכסף באמצעות השתלטותם על בתי המרזח שליד דרכי המלך.(64) הסבר זה התקבל על דעת השלטונות שנסו להגביל את מידת האשראי שנתנו היהודים לנוצרים.(65) בשנת 1752 הוגבל הסכום שניתן בהקפה, וכך גם בשנת 1786. כמו כן הותנתה הלוואה שניתנה לנוצרי מיהודי בנוכחותו של פקיד עירוני. בשנת 1803 תודש האסור שלא נשמר בקפדנות על ידי שני הצדדים.

במחצית השניה של המאה התשע עשרה היה היהודי למתווך בין בעלי האחוזות, בין הפריץ לאכר, בין האכר לסוחר. רוב היהודים עסקו במלאכה זעירה, חקלאות ומסחר, וכולם היו תלויים בשרירות ליבם של בעלי האחוזות שהיו השליטים המקומיים.השלטונות ההונגריים השתדלו להרחיק את היהודים מן המקצועות החפשיים, ולאומנות כלכלית זו היתה גרועה מן הלאומנות המדינית שכן גרמה לעוני מחפיר בקרב רוב האוכלוסיה היהודית. למרות שמבחינה סטטיסטית נרשמו יהודים רבים כאכרים, סוחרים ובעלי מלאכה, הרי שפרנסתם היתה בצמצום. חלקם חפש מוצא בהגירה לאמריקה, ובין השנים 81-1879 הגרו למעלה מחמש מאות יהודים ממחוזות בערע ואונג לארצות הברית.(66)

לחצים כלכליים אלה גרמו לשינויים, ובסקרים שנערכו בעשור הראשון של המאה העשרים על מצבם הכלכלי של היהודים נמצא שעיקרם עסק במסחר ובעניני כספים ומיעוטם בחקלאות, פקידות ומקצועות חפשיים.(67) במחוזות שכללו מרכזים עירוניים עלה מספר בעלי המקצועות החפשיים (עורכי דין, רופאים, פקידים), ואלו במחוזות כפריים היה מספר התוכרים גדול יותר.(68)

הקהילות: תולדותיהן, מקורות תעוד והשתקפותן בספרות השו"ת.

בפרק זה יסקרו בפרוט תולדותיהן של תשע קהילות ברוסיה הקרפטית על פי מקורות ארכיוניים של המדינה ועל פי תעוד מתוך הקהילות עצמן. קהילות אלה היו הגדולות בתבל ארץ זה ועליהן נמנו אונגוואר, מונקאטש, סיגעט, באטשקאוו, בערעגסעס, בערעזני, תוסט, סערעדני וצשאף.

אונגוואר.

התאריך המוקדם ביותר בו נזכרים יהודים באונגוואר הוא 1575(1). בכרך א' של ארכיון מתוז אונגוואר מהשנים 1500-1575 נזכר בפעם הראשונה ענינו של תוכר יהודי בשם משה שהתלונן על גזילת סוסו. לצורך תקירת העניין נשלחו למקום שני שופטים.(2) בפרוטוקול של העיר מהתאריך 28-6-1677 נזכרת תלונה של אכר מקומי ובנו על קללות שהוטחו, בחזית "בית היהודים" בפני אשת האכר נגד ראש הכפר.(3)

למרות אזכור שמות וענינים הקשורים ביהודים במסמכים שונים, אין תאריך מדוייק על יסוד הקהילה ומספר היהודים בעת הווסדה. המצבה ששימרה את שמו של הרב הראשון של אונגוואר, הרב יהודה לייב רייזמן, התפוררה, ומשושקמה לא סומנו עליה תאריכים.(4) ההנחה היא שהקהילה התארגנה בין השנים 1730-1740. הרב יחזקאל בנעט שהוציא לאור את "שם שלמה" לרבי שלמה גאנצפריד שהיה סבו, כתב בהקדמה ששמע מפי סבו על יסוד הקהילה כדלקמן:(5) " זה כמאתיים שנה (1700 בערך) וחשכת אופל עודה פרושה על פני העיר אונגוואר ובנותיה, בימים ההם אין רב על העדה ולא כהן מורה צדק, כי אם נחשבה לגליל אחד מערי גאליציען...ונמצא כתוב בשולי ספר ש"ע עם באר היטב ע"י פועל העוסק במלאכת הקדש באמונה...מאונגוואר הסמוך לטורקא..." והכתוב ממשיך ומתאר, מפי הרב גאנצפריד שהיה נכדו של הרב רייזמן מבתו, את המצב שקדם לייסוד הקהילה: "בעת ההיא הלכו כנעני אונגוואר לרגל

מסתרים לעיר לעמבערג וירא שם את הרב לייבוש בודק רייזמן ז"ל ויאמרו לו מלוך עלינו, ויאות להם, ויקחוהו ויביאוהו איתם...וישב לשפוט את העם... ויהי בעת התפילה וירא הרב ז"ל כי בכל העדה אין אף אחד מתעטף בטלית של מצוה והם לובשים אדרת שיער, כאשר יעשו שם בני הכפרים אשר לא מבני ישראל הם עד היום, ותקצר נפשו ויחמול עליהם, ויביא להם טליתים מעיר מולדתו וילבש אותם; אף הוא סדר להם סדרי העדה ...ואך הוא היה ממונה על מעשי הכתב, כי אין איש אשר ידע למשוך בשבט סופר, הוא היה רב ראשון לאונגוואר אשר שכן כבוד בתוכה למעלת עדה."

ברשימת הארכיון העירוני משנת 1788 נזכרים שמותיהם של 23 יהודים, וברשימת משלמי המיסים משנת 1794-5 נזכרים שמותיהם של 71 יהודים. בשנת 1792 נפתח בית הספר של הקהילה שנבנה בלחצו של מפקח בתי הספר במחוז.

החברה קדישא נוסדה בשנת 1778 על ידי לייב ויינברגר, פולאטשק הרמן, רייזמן שייע, מייזלס יוסף ואחרים. חברת "פועלי צדק" בנתה בית כנסת משלה בשנת 1855, הניאולוגים בנו בית כנסת בשנת 1868. בית הכנסת הגדול נבנה בשנת 1904, ובית המדרש של חברת "קלויז" נבנה בשנת 1908.

בנוסף לאלה היו בעיר בית תולים יהודי שהוקם בשנת 1807, בית תמחוי לעניים ומוסדות צדקה רבים אחרים. הקהילה התפתחה בצעדים מהירים אולם נשארה במהותה קהילה מסורתית תרדית. בין הרבנים ששרתו קהילה זו לאחר הרב רייזמן נימנים: ר' גדליהו רכטצייא בין השנים 1785-1795, הרב יהודה פריער, הרב מרדכי ויינרב, הרב הירש העללער, הרב מאיר א"ש (אייזנשטאט) שכיהן בין השנים 1835-1852, הרב מנחם א"ש שכיהן בין השנים 1852-1869, הרב חיים צבי מאנהיימער בין השנים 1870-1886 והרב אלעזר לעוו בין השנים 1886-1918.

הקהילה הניאולוגית באונגוואר.

הקהילה הניאולוגית, או קהילת הקונגרס, נוסדה כתוצאה מהמחלוקת שהתעוררה בעקבות קונגרס 1868. רבה הראשון של הקהילה היה ד"ר משה קליין שכיהן עד 1875. משעקר לקהילת פאפא בהונגריה נבחר הד"ר יצחק פרידליבר לרב, ואחריו כהן ד"ר מרטון דייטש. לאחר פרישתו של דייטש לא נבחר רב חדש והקהילה הסתפקה ברבנים אורחים.

הקהילה מנתה כ-500 חברים, וכ-110 מהם שלמו מיסי חבר. רוב חבריה היו סוחרים,רופאים ועורכי דין. לקהילה לא היתה חברה קדישא נפרדת, אולם חברת נשים לעניני צדקה פעלה בתוכה. הקהילה בנתה בית כנסת ומינתה שוחט נפרד, אולם לא יכלה לעמוד בהוצאות שכפתה על עצמה. בית הכנסת נמכר במכירה פומבית ונקנה על-ידי ראש הקהילה האורתודוכסית. רק לאחר מותו נמכר בית הכנסת מחדש לקהילה הניאולוגית . בשנת 1906 שונה שם הקהילה לקהילת "סטאטוס קוו". בשנותיה האחרונות היה תקציב הקהילה 20,000 כתרים צ'כיים, ורוב הסכום הוקצב למטרות רווחה.

תאורים על חיי הקהילה ממחצית המאה התשע-עשרה ועד מלחמת העולם השנייה מופיעים בהרחבה בעתונות היהודית הרפורמית מאותה תקופה. במכתב לעתון "בן חנניה" משנת 1859 מציין הכותב הירשזון: "עירנו נמנית על הערים בעלי הרמה ההשכלתית הגבוהה ביותר בהונגריה. לכן יש כאן יחסים טובים בין יהודים לנוצרים. אולם יש גם כאן צדדים שליליים. אין כאן מחסור באנשי תושך. מנהיג העדר הדתי הוא אדם שטעם טעם השכלה ובגד בת. הוא דומה לעטלף האוהב את חשכת הלילה. אין כאן בית ספר. "העדה היא ענייה", אבל היא עשירה מידי להוציא 30 אלף גולדען על בניית מקוות. מצב התנוך הוא בכל רע. ילדי המתקדמים שומעים יותר על הללאס ורומא מאשר על משה ובני ישראל. להשכלה הסלונית יש קופצים מרובים, אולם הלמודים הדתיים מוזנחים באופן איום...כזה הוא המצב היום, אך אנו תקוה שמחר יהיה יותר טוב. כמה כותות הולכים לאבוד בגלל בלבול מותותיהם בפלפולים עקומים."(6)

על מכתב זה השיב אדולף ברין, ראש הקהילה האורתודוכסית, וחלק על כמה מהצהותיו של הירשזון:(7) "במחצית הראשונה של השנה השניה של עתונכם הנכבד, קראתי סקירה שנכתבה מפה על המצב הסוציאלי, הכלכלי והדתי של עדתנו בתתימת קורספודנט הקורא לעצמו הירשזון. רצוני לתקן את הסקירה הנ"ל. הוא כותב ש"אונגוואר היא אחת מערי התרבות בהונגריה ועל כן יש יחסים טובים בין נוצרים ויהודים". אין להכחיש את נכונותו של המשפט הזה, אולם יש להבין תחת המילה "תרבות" רק "תרבות מוסרית" כי מתרבות של מדע והשכלה אי אפשר לדבר כאן כל עיקר. יש כאן אולי רק 5 אנשים שדרגת השכלתם מגיעה עד כדי כתיבה נכונה של מכתב מסחרי. כמו כן אינה משפיעה לדעתי דרגת ההשכלה של היהודים על היחסים ביניהם לבין האוכלוסיה הנוצרית. במקום שיש שנאת יהודים הרי מקורה רק ביצורים פושעים, אבל אצלנו שורדים יחסים סבלניים בין שני הצדדים. היהודים באונגוואר הם אנשי מוסר במדה כזאת, שאין כתם בכל פעולותיהם. חלק גדול מיהודי העיר עוסק בחקלאות ובמלאכת. גם הסוחרים מצטיינים בנקיון כפיים ובאורח חיים ישר. שורדים כאן יחסים טובים פנימיים בין היהודים, כך שלמרות חילוקי דעות בקשר לדת, אין כאן שנאה ביניהם. יתר על כן חיים אצלנו בהרמוניה מתאימה וביחסי כבוד הדדיים חסידים, אורתודוכסים ומתקדמים.

מה שכתב הקורספודנט על "אבירי התושך" אין בדבריו ממש, כי בפועל אין אצלנו מפלגות ומנהיגי מפלגות. בנוגע לרבנו הנכבד (ר' מנחם א"ש) - הוא ת"ח גדול. הוא אינו נואם מצויין, אבל הוא מדבר בגל תום נפשו ודבריו היוצאים מן הלב נכנסים אל הלב. אם כי איננו איש מדע, הרי הוא מכבד את ההשכלה ואינו רודף שום אדם בגלל חילוקי דעות בעניני דת.

הקורספודנט כותב שאין לנו בית ספר ושהקהילה הוציאה 30 אלף גולדען על תפירת המקוה. לזה יש להוסיף שבקרוב יפתח בית ספר, אבל בכל זאת אין לומר שהנוער נשאר בלי חינוך. אנו מוצאים במורה, מר אדלר, מורה ממשלתי מוסמך, כוח הוראה חשוב מאוד, המפקח על כמה מורים

עזרים. "מחלת הפלפולים" אינה מצדקת גם היא, שהרי יש מורה ותלמודי אחד, מר ווינר, שמלבד ידיעותיו בתלמוד הוא איש מדע חשוב."

שני הנאורים גם יחד קרוב לודאי מאפיינים את חיי הקהילה מבחינה תרבותית ודתית. במאמרו של לודביג וולטר מאותה תקופה מובאות עבדות נוספות:(7)

"מתוז אונגוואר מונה 8,000 תושבים יהודיים, ומהם עוסקים יותר ממחצית בתקלאות. רוב התקלאים מורכבים מתוסרי אתוזות זרות, אך לא מעטים הם המעבדים את האדמה השייכת להם. בעלותם על הקרקע היא מבוססת בחלקה על זכויות בעלות חלקית, ובחלקה על תוזי משכנתאות. מתוז אונגוואר שייך לנאורים ביותר בארץ הכתר. אכן אל יתפלא איש לשמוע שגם באתוזות של נוצרים אנו פוגשים מנהלי אתוזות ומנהלי משק יהודים. גם כותב הטורים מנהל זה כמה שנים את אתוזת הרוזנים בדוברובקה שע"י אונגוואר, הכוללת 4,000 כברות אדמת. במתוזינו מורכבים כל בעלי המלאכה והסוחרים מיהודים.

בדבר מצב ההשכלה של בני ישראל במתוזינו, הרי יש לומר, שבחלקו המזרחי והצפוני הוא עוד במצב ירוד מאד. יש לציין ש-10 יהודים צעירים מבני המקום הגיעו לדרגת דוקטור למקצועות שונים. להלן יש צעירים יהודים מבני המקום בממלאים תפקידים טכניים ואדמיניסטרטיביים בהנהלת הרכבות. לבסוף יש עוד להעיר, שגם האמנויות כגון הציור והמוסיקה מצאו להם נציגים מכובדים בין יהודי אונגוואר. בין הרופאים היהודים באונגוואר מלא אחד את תפקיד רופא המתוז והשני רופא בית המשפט.

אכן קורה המקרה, שביחסי מסחר יראה היהודי הדתי סבלנות מרובה כלפי בן עמו המשכיל, אך בדבר יחסים סוציאליים ודתיים שורר פרוד גמור. אונגוואר היא אחת הקהילות היהודיות החשובות בהונגריה. מצב הקהילה ובית הספר היה עד עתה בכל רע. הסבה גלויה: קובץ המשכילים אינו יכול לקדם את הענינים כנגד הקונסרבטיביים, עד שלבסוף עלה

בידו של יו"ר הקהילה ליסד בית-ספר לבנים בן ג' כתות ובית-ספר לנערות בן ב' כתות, שתונכו בראשון לנובמבר בשנה האתרונה (1858)." (בית ספר זה הפך, מאותר יותר לפרו-סמינר לבית המדרש לרבנים בבודאפעסט. על כך בהרתבה בפרק על התנוך).

מבתינה פוליטית זכו יהודי המתוז לקדום עם פרסום תוק השויון ליהודי הונגריה בשנת 1867. הבתירות שהתקיימו בשנת 1871 היו מבתן ראשון ליכולת היהודים להשתתף בתיי הצבור הרתב. על הלכי הרוח שרוותו בקהילה בנושא הבתירות דוות שבועון יהודי-מקומי:(8)

"למרות יום הסתו הקריר היה לנו אתמול יום תם מאד. אתמול נתקיימו הבתירות למועצה העירונית. אם גם קשה למצוא שתוף בין 42 הסעיפים של תקנות הבתירות למועצות העירוניות משנת 1870 לבין ה"שולתן ערוך", הרי מצאו החסידים ואנשי שומרי הדת לאפשר לכרוך יחד את הש"ע, את הנדוי ופסק הדין של הרב ולהעזר בהם בעת הבתירות. ניסו שוב ללכת בתכסיסים מנוסים מאז הבתירות לקונגרס, אולם שכתו שהפעם השותפים אינם יהודים אלא גויים. על הגויים אין לסמאות "אבדן תורת היהדות", "בטול שולתן ערוך", וכדומה שום השפעת.

ב-8 לתודש נובמבר נתקימה בראשותו של ראש העיר ישיבה משותפת של כל הזרמים בעיר לשם קביעת רשימת מועמדים אתידה ולהציעה לבתירתם החפשית של התושבים בעלי זכות הבתירת. כשהוצעה במקום הראשון בשביל אזור הבתירות מספר שניים מועמדותו של הרב ד"ר קליין, רבה של קהילת המתקדמים, התנגדו לכך נציגי האורתודוקסיה מצד אתד ואיזה ניהיליסט-אתאיסט מצד שני. האורתודוקסים קראו שאין מקום לרב במועצת העיר. על הרב להתפלל וללמוד. למרות שהסבירו להם שמתכוונים להציע גם את מועמדותו של הרב האורתודוקסי. נכבד ליברל, בלתי יהודי, נסה לשווא להסביר להם, שאין זה רצוי לפסות על המנהיגים הרוחניים, שהרי קבעו בשביל אזור הבתירה הראשון שני כמרים כמועמדים. לא עזרה כל התנגדותם ונסיונותיהם למנוע את קביעת הרב ד"ר קליין כמועמד. ארבעה מועמדים

אורתודוקסיים נכשלו בבחירות, ובאזור השני נבחרו הרב ד"ר קליין וה' פיליפ פולאק, ובאזור השלישי יוסף קורנשטיין ויעקב גליק... נצחון הבחירות הוא אפיני לכך שהרי בכל אזורי הבחירות יש רק בוחרים מועטים מבין היהודים המתקדמים. בחירת 4 יהודים מתוך 14 נבחרים הם בעיקר תוצאה של אמון שלא-יהודים אינטלגנטים רוחשים ליהודים. אנו מאמינים שנסיון ראשון זה מראה שאפשר להגשים את חוק השוויון בחיים באופן משביע רצון."

תאור זה משקף את עליית כוחם של היהודים המתקדמים בתבל ארץ זו. קשריהם האישיים עם ראשי השלטון סייעו בהצגת מועמדותם בבחירות ובססו את השפעתם בחברה הלא יהודית. גם בקרב הקהילה היהודית החל התנוך לפנות לאפיקים מודרניים, ואונגוואר היתה לקהילה המודרנית ביותר ברוסיה הקרפטית. יחד עם זאת היתה השפעתם של רבניה האורתודוכסיים של הקהילה מרובה, ואף תרגה מתוך לקהילה עצמת. (על כך בפרק על מלחמות הדת)

מונקאטש.

מונקאטש, כאונגוואר, היתה עיר מבצר החל מן המאה השתים-עשרה, ועובדה זו גרמה להווצרות שוק במקום ולהפיכתה למרכז סחר. הרשיון לפתח שוק במקום ניתן על ידי המלך סגיסמונד במאה הארבע-עשרה, וכתוצאה מכך הפך כפר האריסים לעיירת.(9) היהודים החלו להתיישב במונקאטש במחצית הראשונה של המאה השבע-עשרה, ונראה שעקרו לשם מן הכפרים והעיירות שבסביבת. מקורות קדומים מזכירים תוכר יהודי בעיר בשנת 1649, ונראה שמונקאטש הפכה, כערים רבות אחרות, לישוב בעל אוכלוסיה יהודית טיפוסית. עתונאי שבקר במקום דווח על רשמיו:(10)

" מונקאטש היא עיר יהודית. היהודים בנוה ושכללוה והם גם שנתנו לה צביון מזרחי המזכיר את קיוב ואת ערי המזרח ברחובות מונקאטש רועשים יומם ולילה יהודי העיר, קבוצת אנשים נפלאה ומסתורית,

הקובעת את צביונו המזרחי של כל המתוז. היהודים לובשים קפטני משי ארוכים, מגדלים פאות באורך 10 ס"מ, בעלי עינים ופנים המורות על אינטלגנציה. הם מהווים שני שלישים של האוכלוסיה."

מבחינה כלכלית נראה שפרנסתם של יהודי המקום היתה דומה לזו של היהודים בכל האיזור. חלקם עסק בחכירה, וחלקם במלאכות שונות. תעודה משנת 1721 מתארת את מצבם הכלכלי של יהודי מתוז ברג ורוזנות מונקאטש.(11) התעודה מכילה רשימה מלאה של רכוש השייך לשנים-עשר יהודים שחכרו אדמות ועסקים מבעלי האחוזות בגלילות המתוז. תעשיית הי"ש ומכירתו היתה חלק נכבד מפרנסתם של יהודים אלה.(12) בנוסף לתאור רכושם מתאר המסמך את המסים שחוייבו בהם, אם כי לא ברור אם היו אלה מיסי חכירה רגילים או מס הסבלנות. נראה שהכוונה היתה למס הכנסה ששולם בנוסף למיסים הרגילים, ושהתעודה הוכנה עבור השלטונות המרכזיים על ידי מעריך שהיה מודע להסכמים בין התוכרים לבעלי האחוזת.(13)

במקורות משנת 1741 נזכרות 80 משפחות יהודיות במתוז.(14) בשנת 1746 נרשמו במתוז ברג 305 יהודים, אולם נראה שרובם ישבו בסנט-מיקלוש שהיתה המרכז הכלכלי והרוחני של האזור. הרשימה הזכירה חמש משפחות יהודיות שכללו 25 נפשות שישבו במונקאטש, בתוכם תוכר בשם איצקו לאזארוביטש ששילם מיסי גולגולת עבור בני משפחתו ומורה יהודי, והשוחט הערשקו דאבידוביטש. למרות נוכחותם של שוחט ומלמד במקום לא הספיק מספר היהודים למניין, ובחגים התאספו בסנט-מיקלוש כדי להתפלל יחדיו.

בשנת 1760 היה מספר היהודים במונקאטש מספיק לכדי תפילה בצבור, ומס הוטל על ידי השלטונות על האספות לתפילת. בשנת 1769 התחבטה הנהלת הדומיניון בשאלת מיקומו של בית כנסת יהודי בין מונקאטש לסנט-מיקלוש. באופן כללי היתה הנהלת הדומיניון מעוניינת בתושבים יהודיים משום הזהות באינטרסים הכלכליים בין עסוקי היהודים לבין צרכי המתוז. עובדה זו גרמה, כנראה, ליחס של סובלנות והעדר אנטישמיות רשמית כלפי היהודים.(15)

ספור תולדותיו של היהודי אליעזר קיש (16) מאפיין, במידת מה, את מצב היהודים במחוז על פי המסופר היה קיש עשיר מאוד, ואף הלווה לגרף שיינבורן, במחצית המאה השמונה עשרה סכום כסף גדול. הגרף היה מעוניין בישוב יהודים באחוזתו ופנה ליהודי מונקאטש שיזמינו יהודים עשירים מגליציה להתיישב במקום, ובתמורה יתיר להם לבנות בית כנסת. אחריותו של קיש היתה רעה מראשיתו מאחר שנאסר כתוצאה מהלשנה ונפטר בבית הסוהר.

היהודי הממוצע במונקאטש התפרנס מחכירה ובאמצע המאה השמונה-עשרה חיו כ-70-80 תוכרים יהודים בתחום הרוזנות. בשנת 1774 התיר הרוזן ליהודים לבנות בתים, ובאותה שנה נבנו שלושת. בשנת 1778 נוסד בית המדרש הראשון, ובשנת 1794 כבר שותפו נכבדי היהודים בדיונים על ענייני העיר.(17)

במאה התשע-עשרה גדל מספרם של יהודי העיר, אולם מצבם התרבותי לא היה מעולה. על פי תעודות מקומיות לא נמצא בעיר נואם יהודי שיכול היה לברך את שלטונות המקום בטקס מנוי של הגרף שיינבורן למושל המחוז. הקהילה נאלצה להזמין את אברהם שפייזר מבודפעשט לצורך זה.(18)

בשנת 1815 התגוררו במונקאטש 165 משפחות יהודיות. רובן עסקו במסחר ונראה שהיו מבוססות היטב. בשנת 1822 היו ל-67 משפחות בתים משלהן, ול-24 מהן בתי-מסחר. בשנת 1826 מנתה הקהילה 178 תברים, ובשנת 1827 קבלה הקהילה רשות מאת שלטונות המחוז והעיר להקים ערוב לטלטול בשבתות. בשנת 1830 נמנו במפקד עירוני 202 משפחות יהודיות, ושנתיים לאחר מכן הרחיבו את בית הכנסת שנבנה לשמש 80 איש בלבד. באותה שנה נמנו בעיר 222 משפחות יהודיות, בשנת 1840 נמנו 291, ובשנת 1842 נמנו 301 משפחות יהודיות בעיר.(19)

במאות השמונה-עשרה והתשע-עשרה נודעה מונקאטש כעיר תורה ומרכז לתלמידי חכמים. ויינגרטן מצא בשו"ת "כתר כהונה" עדות הקשורה

לשאלת עגונה שנגבתה בשנת תקמ"ד על ידי "כבוד הרב הגדול מוה"ר יהודה לייב אב"ד דק"ק מונקאטש וביד"י."(20) צטוט זה הוא המקור היחידי במסמך מאותה תקופה המזכיר את הרב הראשון בקהילה. על תולדותיו של רב זה אין ידיעות מלבד תאריך פטירתו (1789).

את מקומו של הרב לייב ירש הרב אברהם גאטסמן שכהן עד 1815 והוכרת לעזוב, כנראה משום שאשתו הוכנצרת. המקורות מעידים על מינוי רב חדש עד בחייו.(21) בתקופת כהונתו שימש הרב גאטסמן גם כעסקן ציבורי, והוא שארגן כספים במתוז ברג, בסוף המאה השמונה- עשרה לכסוי הוצאות המתוז שנגרמו עקב המלחמות בנפוליאון.(22)

לאחר גאטסמן כיהן הרב אביגדור אשכנזי ולאחריו הרב צבי אלימלך שפירא מדינוב, שכהן בעיר כ-4 שנים ותאר את קהילתו במילים הבאות: "מונקאטש היא קרייה עליזת.. כמעט אין כמוה בכל המדינה חלזו לשם ולתהילה, בה צפרים יקננו, ובתוכה ישכנו יראי ה' מבקשי תורה ויראת שמים..."(23) אחריו כהן הרב עזריאל גרין בין השנים 1830-1840, וביזמתו החלו להתפלל בשנת 1838 בנוסח ספרדי-חסידי, ואחריו כהן הרב פישל הורוביץ במשך עשרים שנה (1841-1861).

לאחר רבי הורוביץ כיהן בעיר הרב חיים סופר מפרשבורג שנבחר כתוצאה מהכרה ש"הקהלה צריכה לרב שיתמצא בבעיות יהודי הונגריה".(24) הרב סופר היה נציג יהדות ברג בקונגרס יהודי הונגריה בבודפעשט, ונודע כאחד מגדולי הלוחמים את מלחמות החרדים בקונגרס, שם סייע לרב מאיר שיק. לאחר שעזב את מונקאטש עבר לכהן כרב ראשי בבודפעשט.

בשנים 1888-1893 כהן בעיר הרב שלמה שפירא, נינו של הרב צבי אלימלך שפירא, שהתחיל את שושלת הצדיקים והאדמו"רים ממונקאטש שהתפרסמו בקנאותם הדתית. אחריו כהן בנו, הרב צבי שפירא בין השנים 1893-1913. היה מקובל נודע ומחבר "באר לחי רואי" ו"דרכי תשובה". את מקומו ירש הרב חיים אליעזר שפירא, האדמו"ר ממונקאטש

שנודע בקנאותו הדתית. הרב האחרון בקהילה זו היה תתנו, הרב ברוך רבינוביץ, והוא עלה לישראל לפני השואה.

בנוסף לרבני העיר שמשו בה ראשי בית-דין ודיינים שהוכתרו אחר-כך כרבנים בקהילות גדולות. כזה היה הרב יהודה כהן שהתמנה כרב קהילת סעלעש, ולאחר מכן סיגעט, והרב יוסף אסטרייכר, אחד מבחירי ותלמידיו של החתם סופר. אולם בנוסף לשם התורני שיצא למונקאטש, יצא לה אף מוניטין בשל המחלוקות והמריבות שהתרחשו בין הזרמים הדתיים. בשנת 1865 נמסר על כנוס אספת רבנים חסידיים מגליציה ומהונגריה במונקאטש, שבה הוחלט על יצירת ברית הגנה כנגד המתנגדים. הרב מבעלז נבחר ל"אבי הקדושים" והכריז על בואו הקרוב של המשיח.(25)

אביגדור המאירי שביקר בשנות השלושים ברוסיה הקרפטית, העתיק כרוז שפרסמו חסידיו של הרב חיים שפירא ובו קראו למלחמת תרמה בכל מי שהתנגד לדרכם, ועד כדי שיתוף פעולה עם השלטונות והלשנות כדי להפטר מיריביהם. מכרוז זה ניכר שאף אחד מהצדדים לא הסס להסכים לסגירת בתי המדרש של יריביהם ולגרושם מן העיר, וכל זאת בשם קנאותם. מתוך כרוז זה אף ניתן להסיק שקנאותם של הצדיקים וחצרותיהם לא מנעה מהם להבין את יתרונות ההתערבות במהלכים הפוליטיים המקומיים ולנצלם להשגת מטרותיהם.(26)

מספר בתי הכנסת ובתי המדרש והחדרים היה כמספר החצרות והזרמים הדתיים. יסודותיו של בית הכנסת הישן התערערו בשנים האחרונות של המאה התשע-עשרה, ובשנים 1895 ו -1903 הוקמו בית כנסת ובית מדרש חדשים בממון הקהילה. בנוסף לאלה הוקמו בתי כנסת ומדרש קטנים על ידי נדבנים יחידים או על ידי חברות: "שבת אחים", "תמימי דרך", "ישועת ישראל", בתי הכנסת הורוביץ, פוקס, קרו, פרבנלום, וכו'.

כמרכזי הוראה ושמור הדת שמשו תלמודי התורה של הקהילה, וביניהם התפרסמה הישיבה שהוקמה בשנת 1923 על ידי הרב חיים אליעזר שפירא.(27) החברות "מחזיקי תורה" ו"תלמוד תורה" ממנו שורה שלמה

של חדרים ששוכנו בבניינים שהוקמו על ידי הנדבן משה פוקס. בתלמודי התורה למדו כ-650 נערים בעזרת 17 מלמדים. תלמודי תורה אחרים ממנו שכר למוד תלמידים עניים בקרב החסידים והמתנגדים.

מוסדות אחרים בקהילה היו החברה קדישא שנוסדה בשנת 1810, "חברת פועלי צדק" שנוסדה בשנת 1885, חברת "צדקה וחסד" שנוסדה בשנת 1883, וכן חברות לגמילות חסדים, בקור חולים והכנסת כלת. הקהילה אף תמכה בבית תמחוי ובמטבח כשר עבור החולים היהודים בבית החולים הכללי. בשנת 1907 נוסד כולל "תפארת צבי" שתמך ביהודי האזור שעלו לירושלים.(28)

מצב התרבות החילונית בקרב יהודי העיר היה בכי רע במכתב אנונימי לעתון "בן חנניה" מצוי התאור הבא:

"...הרב האחרון, הרבי פישל הורוביץ, היה יליד פולין. הצליח למנוע את יסודו של בית ספר לנוער. הוא טען שלוא היה אפשר להשיג מורים נוצרים בשביל המקצועות החילוניים, לא היה מתנגד לייסוד בית הספר. הואיל וחשש שמורים יהודיים יורו את המקצועות האלה, על כן הוא מוכרח להתנגד לכך...למוד קריאה וכתיבה בלועזית אינו ניתן לילדי עניים...במשפחות מודרניות מתזיקים מורים פרטיים בעלי השכלה...יהודים רבים במחוזינו שומעים את השפה ההונגרית ויש כמה משפחות שהונגרית היא שפת הדבור היומיומי."

מאמר זה משנות השישים של המאה הזכיר אף אפשרות לשתוף יהודים במועצת העיר. גם בית הספר החילוני התחיל להיות אקטואלי בתקופה זו, ובשנת 1866 נמסר ב"בן חנניה": "בסתו שעבר יסדה קהילתנו בית ספר בעל ג' מחלקות ההולך ומתחבב מאד על כל רואיו. המורים המוכשרים קליין, אוסטרליץ, ברקוביץ מבטיחים גדולות לעתיד בית ספר זה."(29) בית ספר זה התפתח לגמנסיה עברית שעוררה את חמת הרב חיים אליעזר שפירא וחסידיו. אלה הוציאו כרוז בו קראו לבית ישראל למנוע רגליהם מ"בית עון ותלאה, בתי משחית הציוניסטען."(30) אולם יהודי

העיר שלבם נהה אחר השכלה כללית לא שעו לכרוזים אלה, ומונקאטש, כיתר ערי רוסיה הקרפטית, פתחה שעריה בפני התילוניות.

סיגעט.

העיר סיגעט שוכנת על גדת הנהר טייס, סמוך לגבול האתנוגרפי בין הרותנים לוולכים. תחת שלטון ההונגרים שמשה סיגעט כבירת מחוז מרמרוש. בתקופת הרפובליקה הצ'כוסלובקית סופח אזור זה לרומניה. הקהילה היהודית בסיגעט היתה השנייה בגדלה, לאחר מונקאטש, בכל אזור הקרפטים, והתפרסמה כמקום בו קבעה את משכנה שושלת הצדיקים מאויהעל, צאצאי הר' משה טייטעלבויים מפשמישל, שהיתה לה השפעה עצומה על שאר יהודי הונגריה, וכקהילה שיסדה בית ספר מודרני בסוף המאה השמונה-עשרה, זמן רב לפני הקהילות האחרות.

הידיעות על תולדות הקהילה אינן מרובות משום שארכיון הקהילה נכחד בשנות השמונים של המאה התשע-עשרה עקב מחלוקות פנימיות. גרינוואלד (31) מציין שכבר בשנת תק"כ היו יהודים בסיגעט, אולם אינו מוסר תאריך מדוייק. הקהילה התפתחה במהירות במחצית השניה של המאה התשע-עשרה הודות לזרם הגירה של יהודי גליציה. בשיא התפתחותה כללה הקהילה תמישה בתי-כנסת ובתי מדרש, וכן מספר מניינים קטנים וישיבה שנוסדה על ידי הרב זלמן לייב (יקותיאל יהודה) טייטלבויים וכללה מאה ושישים תלמידים.

לאחר הקונגרס של 1869 החליטו ראשי הקהילה שלא להצטרף לארגונים הקיימים של יהדות הונגריה, אולם בשנת 1883 שינו את החלטתם והצטרפו לארגון הקהילות האורתודוכסיות. החלטה זו גרמה למחלוקת קשה שבעקבותיה נחרב ארכיון הקהילה. על המחלוקות הרבות כתב גרינוואלד: "עוד מילים בפי לדבר, לדאבון לבבינו בקורות עיר סיגעט...ימצא הקורא חלק גדול, ריבות ושטנות ומחלוקת, אשר הי' בעירנו

מיום הווסדה...היתכן כי עיר סיגעט עיר חכמים וסופרים, עיר חסידים ותמימים, עיר ישרים וצדיקים, עיר ואם בישראל - ממקור צדק יקרא לה... כל רואיהם יעידו ויגידו כי עירנו ממקור קדוש יהלכו , העם הזה תוצב מצורי שדי יבואו צדק עולמים, לכל יצורי עולמים, ורק שנאה וקנאה השתוררו? מה היה לעם הזה? פניו יעוו, גידיו ישרגו, שביבי זעם מעיניו יתמלטו, ירקע ברגליו, ימתא כפיו וישליך את הס' מידו..."(32)

כתוצאה ממחלוקת זו נוסדה הקהילה ה"ספרדית" בעיר בשנת 1884 על ידי הניאולוגים. יו"ר הקהילה היה הד"ר גרינואלד זיגמונט, ובין מוסדותיה נמנו חברה קדישא, בתי -תמחוי וחברת נשים שבראשה עמדה הגברת גרינואלד שארגנה קונצרטים שנתיים לתועלת מפעלי הצדקה של הקהילה. כמו-כן תמכה הקהילה הספרדית בבית ספר שניהל דרווש ארמין, ואשר שעורי הדת שבו ניתנו על ידי יוסף שמיץ שהיה גם מזכיר הקהילה.

הקהילה האורתודוכסית הפעילה אף היא חברה קדישא (נוסדה בשנת 1798), חברת תלמוד תורה, חברת "מלבישי ערומים", וכן חברות לעזרה הדדית לבעלי מלאכת. לאחר מלחמת העולם הראשונה מנתה הקהילה כ-12,000 נפש (כ-2300 משפחות). רוב תקציבה של הקהילה הוצא לצרכי סעד. בשנת 1919 נוסד בית ספר עממי לנערים ולנערות שכלל שש כיתות והעסיק ארבעה מורים. באותה שנה אף נתנך תלמוד תורה בן שמונה כתות שבו למדו כ-180 תלמידים מפי תשעה מורים.(33)

מבחינה תרבותית וחברתית היתה סיגעט פעילה ביותר. העניין בציונות התעורר בשלב מוקדם יחסית, והחברה היהודית ההונגרית התרבותית (ת.מ) החלה את פעילותה בעיר בשנות התשעים של המאה התשע-עשרה. פעיליה הוציאו עתונים יהודיים ועסקו בפעילות ספרותית בעברית וביידיש. אחת מדמויותיה הסטגוניות של הקהילה היה הבדחן הירש לייב סיגעטער ששעשע רבים בשמחות ונרדף על ידי הרבנים על שום קלות דעתו. תלמידו היה המשורר האידי יוסף האלדער.(34)

תודות לספרו של יקותיאל גרינוואלד "זכרון לראשונים",(35) נותרו בידינו תאורים מקיפים על מידותיהם ומעלותיהם של רבני סיגעט וגם העתקות מאבני המצבות לקבריהם שאסף. על פי גרינוואלד ושוארץ(36) שימשו רבנים אלה את סיגעט:

- הרב צבי שהיה מקודם אב"ד דק"ק ראדויל בגליציה.הגיע לסיגעט לאחר גרוש היהודים משם. נפטר בשנת תקל"א.

--- הרב חיים מאיר הכהן שהתמנה בשנת תקנ"ו. היה חתנו של ר' מרדכי שטערין, ראש הקהילה של מחוז מרמורש. נפטר בשנת תר"ב.

--- הרב יהודה הכהן, מצאצאי ר' יום-טוב ליפמן, שהיה דיין במונקאטש ורב בסעללעש לפני שכיהן בסיגעט.

--- הרב מנחם מענדיל שטרן. כהן בקאליש לפני שעבר לסיגעט, שם כיהן כ-30 שנה.

--- הרב אליעזר ניסן טייטלבוים, בן הרב משה טייטלבוים מאויעהל. נולד בשנת תקמ"ו. התמנה לרב בסיגעט בשנת תקצ"ד וכיהן כשש שנים.

- הרב חיים מאיר זאב הכהן, נפטר בשנת תר"ב.

- הרב יוסף שטערין, חתן הרב מנחם מענדיל שטרן. נפטר בשנת תרי"ת, בגיל חמישים וחמש.

--- הרב צבי אריה (הירש לייב). נולד בשנת תקע"ח ונפטר בשנת תרכ"ב.

- הרב יקותיאל יהודה טייטלבאום, בן הרב אליעזר ניסן ונכד הרב משה טייטלבוים. חבר את "יטב לב". התמנה לרב בסיגעט בשנת תרי"ת.

- הרב חנניה יום-טוב ליפא טייטלבוים, בן הרב יקותיאל יהודת. נולד

בשנת תקצ"ו. בהיותו בן 25 התמנה לרב בטעטש שם כיהן כ-19 שנה. לאחר שנפטר אביו, עבר לסיגעט ושם כהן כ-21 שנה. נפטר בשנת תרס"ד. חבר את "קדושת יום טוב".

- הרב חיים טייטלבוים, מחבר "עץ חיים" ירש את מקום אביו וכיהן עד פטירתו בשנת 1932 את מקומו מילא הרב יואל טייטלבוים, האדמו"ר מסאטמר, שעבר לגור בירושלים.

- שני תלמידי חכמים נוספים שהתפרסמו בסיגעט אם כי לא שמשו כרבנים היו הרב יהודה מודרען, מחבר "זכרון שמואל", "פרי העץ", והגהות על הספר "תרומת הכרי", והרב שמואל לייב טאבאק, אבד"ק, מחבר "ערך ש"י על תושן משפט".

באטשקאוו.

באטשקאוו נמצאת במחוז מרמורוש, על גדות הטייס, סמוך לסיגעט. הקהילה היהודית נוסדה בשנת 1860 (37)_אחד ממיסדיה היה עבער רוזנברג, חסיד ונדבן, שנפטר בשנת 1916 .רבה הראשון של הקהילה היה הרב הירש ריינמן שהתפרסם כדרשן מעולה. בין מוסדות הקהילה היו תלמוד תורה, מקוה, חברת נשים, חברה קדישא ושני בתי כנסת, שאחד מהם הוקם בעזרת השלטונות. שני שליש מתקציב הקהילה יועד לצרכי רווחה.

לגליל באטשקאוו השתייכו עוד שש קהילות קטנות, ומספר היהודים הכולל היה כ-600 (105 משפחות). לפי עיסוקיהם נחלקו היהודים לכ-30 בעלי מלאכה, 25 סוחרים, 30 פועלים, 18 פקידים, 5 קבלנים ו-2 מורים. המשורר יוסף האלדער היה יליד עיר זו, ומשפחת היהלומנים פלדמן בישראל מוצאה מבאטשקאוו. תשעה מיהודי העיר נהרגו במלחמת העולם הראשונה.

TUTTLEMAN LIBRARY OF GRATZ COLLEGE
MELROSE PARK, PA.

בערעגסעס.

בערעגסעס שוכנת בשפולי הקרפטים בצד ההונגרי, ותושביה הנוצרים הינו דוברי הונגרית ברובם. העיר שכנה במרחק 28 ק"מ ממונקאטש אולם היתה שונה ממנה תכלית שינוי; לבערגסעס וליהודיה היתה תזות הונגרית-מערבית, בשעה שמונקאטש נראתה כקהילה חסידית גליציאית לכל דבר. על קהילה יהודית במקום קיימת עדות משנת 1793 שבה נזכר שמו של היהודי יונה הירש מבערעגסעס שהשתתף במגבית קרן פיצויי המלחמה הצרפתית.(38) על השנים שלאחר מכן אין ידיעות מרובות, אולם ידוע על מחלוקת חריפה שפרצה בדבר מינוי של הרב משה אהרון מקסאני לדיין בבערעגסעס בשנת 1878; רב הקהילה, הרב אברהם יהודה הכהן התנגד למנוי ושאל בעצת המהר"ם שי"ק שהיה הרב בתוסט ואחד מגדולי הפוסקים במדינת. ראשי הקהילה והרב טייטלבוים מסיגעט התערבו אף הם, ועדות להלכי הרוח ולתוצאות הויכוח מצויות בספרו של מהר"ם שיק.(39)

לאחר מלחמת העולם הראשונה מנו היהודים כ-5000 נפש בתוך 18,000 תושבי העיר. מתוכם שילמו מיסים 750 איש.(40) מבחינה כלכלית תרמו היהודים מספר תרומות חשובות להתפתחות האזור; כורמים יהודים פתחו את תעשיית היין ועמדו בקשרי מסחר עם מדינות אחרות. משפחות שוואַרץ והרטמן השיגו מוניטין בינלאומי במסחר ביין. כמו כן יסדו היהודים תעשיית לבנים שספקה תעסוקה לאנשי הסביבה. בין שתי מלחמות העולם פעלו בעיר שישה בנקים, שבראש ארבעה מהם עמדו מנהלים יהודים. יהודים שמשו כפקידים גבוהים במשרדי הממשלה. יהודים היו חברים בקבוצות השונות שעסקו בפעילות תרבותית בתחום האמנות, התאטרון וכו'.

הקהילה הפעילה חברה קדישא, חברת תלמוד תורה וחברת נשים לעניני צדקה. בישיבה העירונית למדו כ-100 תלמידים, בתלמוד תורה כ-160, ובית הספר העברי כלל ארבע כתות. בעיר היו ארבעה בתי כנסת גדולים וחמישה קטנים יותר. חלק נכר מתקציב הקהילה הוקדש לצדקה

ולרווחה.(41) חברה מיוחדת ספקה אוכל כשר לתולים היהודיים בבתי-התולים בעיר.

בין מנהיגי הקהילה: הרב יצחק שוואַרץ, הרב אברהם יהודה הכהן (תקפ"ד-תרמ"ד) שכהן בבערעגסעס כ-20 שנה, הרב שלמה סופר ששימש כאבד"ק בשנת תרמ"ד, הרב אליעזר צוקער שהיה ראש אבד"ק באותה שנה, והרב יצחק ראכליץ.

בערעזני.

תולדות יהודי בערעזני העלו על הכתב על ידי הרב שמואל שטייגר, מזכיר הקהילה במשך שנים רבות.(42) על פי עדותו התישבו בעיירה שמונה יהודים מטורקא שבגליציה ב-1781, ביניהם דוד שרייבר ומשה הירש. הקהילה התבססה בין השנים 1789-1797 ובין מיסדיה נמנו שמעון בן מאיר, מתתיהו צבי בן משה, צבי בן יחיאל יצחק, מאיר בן אברהם, דוד שרייבר, ומרדכי בן אלימלך - כולם סוחרים שהשתקעו במקום והחלו לבנות בית כנסת.

בית כנסת זה נשלם בשנת 1802 ויחודו בעובדה שנבנה כולו בידי יהודים בלבד. בשנת 1829 התמוטט אחד מקירות הבניין וכספים נוספים נתרמו לבדק הבית. לאחר התיקון נחשב בית כנסת זה ליפה במתוז אונג, ויהודים מכל הסביבה פקדוהו בימים הנוראים. עם התרחבות הקהילה נבנו במקום שני בתי כנסת נוספים.

בשנת 1869 הקים משה פלדמן, בעצת הרב מסאנץ ומליסקא, חצר חסידית משלו, ונפרד מן הקהילה. יוסף הנדלר ייסד בית מדרש נפרד בשם "בית המדרש הספרדי". בימיה הראשונים של הקהילה לא כהן בה רב, ורק בשנת 1872 נבחר הרב אברהם ברוידי, מחבר "פרי חדש" לרבה הראשון של בערעזני. (נפטר בשנת 1882). אחריו כהנו הרב יואל הירש

ראטה והרב שלמה שרייבר. ראש הקהילה בשנותיה האחרונות היה אדולף מאשקאוויטש.

בין מוסדות הקהילה: תלמוד תורה שמנה כ-70 תלמידים, חברה קדישא (נוסדה 1830), חברת בקור חולים, ועוד. שליש מתקציב הקהילה הוצא למטרות צדקה. רשומי הקהילה כללו יהודים משלושים וששה כפרים בסביבת. מספר היהודים בין שתי מלחמות העולם היה כ-2500, מתוכם כ-400 משלמי מיסים. על פי עסוקיהם התחלקו לכ-120 בעלי מקצועות חפשיים, 40 סוחרים, 30 חיילים, 25 פועלים, 25 פקידים, 10 חקלאים, 10 סיטונאים ,5 עורכי דין ו-4 רופאים. 25 נתמכו על ידי הקהילה.

יחסיהם של יהודי בערעזני עם אכרי הסביבה היו מצויינים, ולא נזכרים מקרים של שנאה דתית או גזענית באזור.

תוסט.

העיר תוסט שוכנת במרכז הרי הקרפטים על גדתו הימנית של הנהר טייס, ונראה שנבנתה בסמוך למבצר שחלש על האזור ושימשה כבירת רוסיה הקרפטית. עד שנת 1780 לא היו יהודים בתוסט ועל פי מסורת יהודי המקום היה החייט פישל וייס מהכפר טיסמניץ בגליציה היהודי הראשון שהשתקע בעיר. על פי מסורת זו נזקקו הרוזנים הפאודלים לחייט ולכן שלחו להביא את וייס.(43) מאוחר יותר הגיע לעיר יהודי נוסף בשם דוד פריעד וכעבור עשרים שנה כבר גרו בעיר כ-50 משפחות יהודיות.

רוב היהודים עסקו בעבודת אדמה שחכרו או קנו מן הממשלה, חלקם עסק במלאכה ומיעוטם במסחר. בשנים הראשונות לישיבתם במקום בנו בית כנסת ומקוה. קירות בית הכנסת הראשון הוקמו מאלומות קש וטוייחו בחימר בסגנון הבנייה המקומית. בשנים הראשונות לקיום בית כנסת היה השמש יתום בן תשע מאחר שאיש לא רצה למכור עליות. היהודים התלבשו בסגנון המקומי והתנהלו בבגדי עור וצמר כשכניהם הרוותנים.

הרב הראשון בקהילה היה הרב יעקב גרינוואלד שנבחר לאחר מחלוקת קשה בין ראשי הקהילה בשנת תקס"ב.(44) אחריו כיהן הרב מנחם א"ש במשך שבע שנים לפני עברו לאונגוואר למלא את מקום אביו, הרב מאיר א"ש. את מקום הרב א"ש מילא הרב שמעלקי קליין שנודע כגאון תלמודי, ולאחריו נבחר הרב משה שי"ק, בשנת תר"ט, למלא תפקיד זה. בזמן כהונתו של מהר"ם שי"ק נכתבו תקנות הקהילה (1861). מהר"ם שי"ק התפרסם בתורתו ובחבוריו, וגדולי הדור אמרו עליו "ממשה עד משה לא קם כמשה".

מלבד רבנים אלה שימשו בתוסט עד תמישה רבנים: הרב יעקב קטינא, הרב פנחס נפתלי ירושלמי בעל "נפש טובה" על התורה, הרב יואל צבי ראטה, הרב אברהם יוסף גרינוואלד שהתמנה בשנת עת"ד, והרב יוסף צבי דושינסקיא, שהיה הרב האחרון במקום לפני עלותו לירושלים והתמנותו כראש עדת התרדים בארץ ישראל.

רוב יהודי תוסט התפללו כמנהג אשכנז, אולם בשנת 1840 נוסד מניין חסידי-ספרדי שגרם למחלוקת תריפה בין החסידים למתנגדים, והדברים הגיעו לידי שפיכות דמים. משפחות כהנא והיימפלר תרמו מגרש לבניית בית מדרש שיתפלל בנוסח ספרד, והרוחות נרגעו.

לאחר מלחמת העולם הראשונה חיו בתוסט כ-5000 יהודים ביניהם 290 בעלי זכות בחירה. בתוסט פעלה ישיבה גדולה ובית הצדיקים של הרב מרדכי מנדבורנה וענף ממשפחת הרב מקאליב השתקעו בעיר. מאחר שאיש מרבניה של תוסט לא כיהן למעלה משמונה עשרה שנים, נוצרה אגדה שאמרה שרב בתוסט לא יאריך יותר מח"י שנים בכהונתו.

יהודי תוסט לא דמו לשאר יהודי רוסיה הקרפטית ודמו יותר לשכניהם ההרריים, בריאי הגוף והנפש. מיקומם, בין הרי הקרפטים, עצר את זרם ההתבוללות מלהגיע עדיהם.

סערעדני.

סערעדני שכנה בין מונקאטש ואונגוואר, במחוז אונג. הקהילה היהודית שם נוסדה בשנת 1810. בשנותיה הראשונות של הקהילה נבנה בית הכנסת, ובשנת 1870 יסד מ. אייזנשטדטר ישיבה שהתקיימה עד הכחדת הקהילה. בשנת 1895 הוקם בית המדרש ובשנת 1920 תלמוד התורה. חלק ניכר מתקציב הקהילה (70,000 כתרים צ'כיים) הוקדש למטרות צדקה. בקהילה פעלו אף חברת "עץ חיים", חברת ש"ס וחברת נשים לצדקה. לקהילה זו השתייכו קהילות כפריות קטנות. (45)

היהודים בעיר הפעילו שתי משרפות יי"ש גדולות שהעסיקו קרוב למאה פועלים, ואתוזה חקלאית יהודית שעבדו בה כשישים פועלים. רבים מיהודי העיר היו כורמים ועסקו במסחר ביין. מספר הנפשות במקום לאחר מלחמת העולם הראשונה היה כ-600, ועל פי עיסוקיהם התחלקו כדלקמן: 20 סוחרים, 15 בעלי מלאכה, 10 חקלאים,10 פקידים, 5 פועלים, 2 סיטונאים ו-2 רופאים. שלושה מחברי הקהילה נפלו במלחמת העולם הראשונה.

בין רבני העיר היו הרב מענדעל, הרב הראשון בעיר שנפטר בשנת 1840, הרב מנחם א"ש שעבר מכהונתו במקום זה לתוסט, הרב צבי הירש וויס שהיה אבד"ק סערעדני, וכמוהו הרב שלום אדלער. לאחר מותו מילא בנו מנחם יהודה אדלער את מקומו ואחריו כהן הרב יחזקאל גריטואלד.

צשאף.

צשאף היתה עיירה במחוז אונג ששכנה על צומת מסילות ברזל על הגבול הצ'כוסלובקי- הונגרי. הקהילה נוסדה בשנת 1845 ובין מיסדיה נמנו שמואל קליין, מ. בלוישטיין, פארקאש בלייברג ושמואל יאקובוויטש. רבה הראשון של העיר היה ר' העשיל פריער שהתמנה בסביבות 1850 והאריך ימים בכהונתו. הקהילה תמכה בחדרים אולם לא יסדה בית-ספר חילוני. בנוסף לחדרים היו בקהילה בית כנסת, בית מדרש ותלמוד תורה. משניות וחברת הש"ס מנו כ-60 חברים.

יהודי צשאף היו משתתפים פעילים בחיי הצבור והכלכלה בעיירת. יהודי בשם נאנדור קליין ייסד משק חקלאי גדול לדוגמה, יהודים בנו במקום בית תרושת למוצרי נפט, מלבנות ומפעלים כלכליים נוספים, ובסביבה אף התגוררו מספר בעלי אחוזות יהודים. למשרד הרשום היהודי המקומי (מטריקל) שנפתח בשנת 1888 (46) השתייכו עוד 22 כפרים באזור, ועל פי הנתונים שנאספו שם התגוררו באזור 72 משפחות יהודיות שמנו כ-300 נפש, מתוכם כ-70 משלמי מיסים. אחוז כה גבוה של משלמי מס לא נמצא באף קהילה אחרת ושימש עדות למצבם הכלכלי של יהודי האזור. בין עסוקיהם נמנו 30 סוחרים, 8 בעלי מלאכה, 5 בעלי משק, שני מורים, 3 רופאים, 5 פקידים ומהנדס אחד. ונקציב הקהילה בשנותיה האחרונות היה כ-70,000 כתרים צ'כיים. 50 מיהודי האזור לחמו במלחמת העולם הראשונה, וארבעה נפלו במלחמת. (47)

מרכזיותה של העיירה ומקומה בצומת מסילות הברזל סייעה לבניין בתי-מלון מפוארים, והיהודים מן השכבות העשירות באזור נהגו לערוך את תתנותיהם בצשאף שהיתה מקום נוח לכל הצדדים. רב הקהילה אף פרסם ספר על דיני חופה וקידושין.

זכויות אזרחיות ומצב חברתי

עד סוף מלחמת העולם הראשונה היתה רוסיה הקרפטית חלק בלתי נפרד מהונגריה, אולם מרבית החוקים שנגעו ליהודים לא התאימו למצבם המיוחד של יהודי האזור. בזמן שארגון סותרי הונגריה דרש שמכל משפחה יהודית יורשה רק אחד לעסוק במסחר והשאר יופנו למלאכה ולחקלאות (1790)(1), לא עמדה שאלה זו על הפרק ברוסיה הקרפטית מאחר שתתרות זו לא היתה קיימת. הרותנים, תושבי האזור, לא עסקו במסחר ואף ניסו "לייבא" סותרים ארמניים, וואלאכים ויוונים לאזור. משנכשלו נסיונות אלה עבר המסחר לידי היהודים החל מהמחצית הראשונה של המאה השמונה-עשרה. אותה הצעה דרשה ליישב את היהודים בשטחים בלתי מעובדים כדי שיעבדו את הקרקע, מצב שהיה קיים בלאו הכי באזור רוסיה הקרפטית. מבחינה חברתית התרחשה באזור ההתפתחות הרגילה בנוגע לזכויות היהודים עם הבדל משמעותי אחד: תהליך המצאותו של היהודי תחת חסות שר האחוזה המקומית נמשך באזור עד לתקופה מאוחרת יחסית. החל מסוף המאה השבע-עשרה עברה זכות מתן רשות ההתישבות ליהודים מידי המלך לידי בעלי האחוזות. אלה הכירו ביתרון הכלכלי שהיה טמון במתן זכות זו ליהודים בעלי הכנסות. יהודי החסות (שוציודה) שלם מס לבעל האחוזה והכיר בסמכויות שיפוטו, ובעל האחוזה, על יסוד חוק Salva Guardia (2) של מועצת השרים הגן על היהודי וייצגו לפני שלטונות המחוז. תלות הדדית זו היתה לתועלת שני הצדדים, ובעלי האחוזות התעלמו לעיתים קרובות מחוקים שהיו אמורים להגביל את היהודים בתמורה להכנסות מעסקי היהודים בחסותם. כך למשל התעלמו כל הנוגעים בדבר מהחוק שחקק המלך יוסף השני בדבר העתקת התעודות הרשמיות של היהודים בשפה הגרמנית (1814) או החוק שאסר על צעיר יהודי להתחתן אם לא סיים בית ספר עממי.

התנודות במצבם החברתי של יהודי רוסיה הקרפטית בתקופת התישבותם הראשונה משתקפות במספר תעודות שתובאנה להלן. האמון

בשמועה שהיהודים משתמשים בדם נוצרי לצרכי פולחן רווח מאוד בקרב תושבי הממלכה, ובשנת 1791 שלח הגראף יוסף צשאקי, שר הפנים בחצר המלכותית בבודאפעשט את הצו הבא לשלטונות מחוז אונגוואר:

" הואיל ויהודי מחוז אונגוואר הגישו קובלנות בשם כל קהילתם למשרדנו (מינסטריון הפנים של חצר המלכות), שהולכת ונפוצה האמונה אצל הנוצרים שהיהודים זקוקים לדם נוצרי לחג הפסח, וביחוד מתפשטת אמונה זו בין שכבות העם הפשוט וגורמת לרדיפות ולסבל היהודים, ולהוכחת קובלנתם הגישו כמה עובדות, בכדי להוציא מהלב משפט קדום זה נגד היהודים, מצוים אנו עליכם שתשתדלו בכל מאמציכם, לפי התנאים המקומיים, לעקור מלב האוכלוסיה הנוצרית את האמונה התפלה הזאת. יש להשתמש לשם כך גם בעזרת הכמרים להוציא מלב הנושבים את המשפט הקדום שהיהודים נצרכים לדם נוצרי. על הכמרים להורות לעם שתורת משה והברית הישנה המקדשים את אמונת ישראל שוללים בהחלט כל רציחה ושפיכות דמים בכל המקרים. היהודים מגנים כל רציחה שהיא לא פתות מהנוצרים. להלן מצווים אנו להקפיד על קיומו של החוק החדש מספר 38, לא לגרום צער וסבל ליהודים. יש להזהיר את האוכלוסיה על העונש הצפוי להם באם לא ישמרו על תוקף החוק הנ"ל. אם יארעו מאורעות מרגיזים כלפי היהודים יש להעניש את העבריינים בכל תומרת הדין למען ישמעו ויראו."(3)

למרות שתעודה זו מוכיחה שיהודי רוסיה הקרפטית לא השתתרו מסיוט עלילת הדם שרדף את היהודים בכל ישוביהם, הרי צורת הטפול של השלטונות המרכזיים בתופעה מורה על גישה נאורה יותר. בהשוואה לגילויי דעת אחרים נגד עלילות דם שפורסמו על ידי אנשי כמורה נוצריים, נושא מסמך זה אופי הומניטרי ותוכי יוצא דופן. אנטישמיות, ככלל, היתה נדירה ברוסיה הקרפטית ולא הזדקיימה כתופעה מאורגנת על ידי השלטונות. בארכיון מונקאטש-סנט-מיקלוש מצויה פקודה משנת 1739 האוסרת על היהודים לרכוש נכסי-דלא-ניידי שבה כונו היהודים "עלוקות מוצצות דם האכרים משועבדי האחוזה." אולם פקודה זו היתה מנוגדת לאינטרסים של בעל האחוזה ולא קויימת.(4) במסמך אחר הציע

כומר ממונקאטש להושיב את היהודים העניים בשטח המועד לשטפון של נהר לאטוריצה, יחד עם הצוענים , ולאסור עליהם קניית בתים בישוב עצמו.(5)

במקרים מסויימים התערבו אישים בעלי השפעה לטובת היהודים. הבישוף הרוסי במונקאטש התערב אצל הגראף בוינה לטובת יהודי שנרדף על ידי פקיד האחוזה . במקרה אחר התערב נציב המושל לטובת יהודי שנכלא בעוון חלול שם אלהים, ובשנת 1802 התערבה החצר המלכותית בעניין עונש מלקות שהוטל על יהודי בשם ברקו מרמלשטיין וביקשה שלא למלאו עד תומו מחשש לחיי היהודי.(6)

דוגמה נוספת לחסות מלכותית בעניני יהודים היתה פקודת החינוך משנת 1783 וסעיף 32 מפקודת החינוך של שנת 1788 שהגנו על הדת היהודית מכל פגיעה והשמיטו מספרי הלימוד כל הערה שיכלה לגרום לפגיעה ועלבון כלפי הדת היהודית(7). בבתי הספר נאסר להושיב את הילדים היהודיים על ספסלים מיוחדים, והם אף שוחררו מחובת נוכחות בשבתות. לעומת זאת הגבילו חוקים מסויימים את אפשרות קדומם ושיוונם של בעלי מקצועות חפשיים יהודים. מסמך משנת 1829 מתאר את סרובו של יועץ משפטי מחוזי לאשר את מינוי של יהודי כרופא המחוז מאחר ומנוי זה הוא "בנגוד לחוקים הקיימים".(8)

במונקאטש שותפו נכבדי היהודים בדיונים על עניני העיר הכלליים(9) וניתנו להם הקלות מסויימות ומידה מוגבלת של אוטונומיה בעניניהם הפנימיים. כך יכול היה הרב צבי אלימלך שפירא לצוות על הבאת עבריין לדין תורה כשהוא אסור באזיקים, ובאחד מפסקי הדין הרבניים נכתב: "ובאם לא יקיים ח"ו הנ"ל, אז רשות בידי הבי"ד לכופו בתוקף משפט הקאמיטאט, בכח האדונים של הקאמיטאט, בתוקף סעקוועסטראציאן (עקול) כל הונו ורכושו עד שיקיים כל הנ"ל. כל זה נעשה בתורת מעשה בי"ד שאין אתריו כלום."(10). במונקאטש אף בוטל האיסור על קניית נכסי דלא ניידי בשנת 1892, ובאותה שנה קנתה הקהילה מגרש לשם הקמת בית כנסת.(11) עם הזכויות האזרחיות באו החובות. המלך יוסף

השני פקד על משרדי הממלכה ב-10 לאוגוסט 1788 לערוך בהסתר רשימה של רווקים יהודים בריאים שיגוייסו לעבודות עזר עם הסוסים והתותחים.(12) בשנת 1802 החלט שהיהודים ישותרדו מתובת שרות בעת שלום תמורת תשלום מס מיוחד, ולצורך זה הצטוו השלטונות לערוך רשימה של כל היהודים בין הגילים 17-40.(13) כשהובטחו למלך בשנת 1808 20 אלף מגוייסים בנוסף לגדודים האישיים של האצילים, הודיע ציר מתוז ברג שהיהודים לא יוצאו ממכסת גיוס זו מאחר שמספרם כה רב.(14)

תובת הגיוס ונסיונות ההשתמטות ממנו יצרו הווי מיוחד בקהילה היהודית שהשתקף בספרות השו"ת ובמסורת הפולקלוריסטית. בספרו של התת"ם סופר נמצאת תשובה שנכתבה אל הרב שמואל צבי מאשראוויטש, דיין באונגוואר, העוסקת באדם נשוי שנלקח לעבודת הצבא:

"אנא לידי יקרת מכתבו ראשון גם שנית והנני להשיב אקמאי דמטי לידי נידון איש א' נלקח לצבא הקיר"ה והשתדלו ממנו גט פטורים בלי שום תנאי ואת"כ חזרו ועשו קישור שידוכי' ביניהם לכשיחזור בתוך ג' שנים ע"י שטר שתרור אב' שנים אזי יחזרו וישאו זא"ז ויצא הוא לעבודת המלך..."(15)

כשתובת הגיוס הפכה לעניין רגיל ניסו צעירים יהודים רבים להתחמק ממנה. אלה שהיו מועמדים נהגו לצום לפני הבדיקות הרפואיות כדי להפחית ממשקלם ולהשתחרר. קבוצות של מועמדים לגיוס היו נפגשות בלילות בבתי הכנסת המקומיים ועוסקות בתכנון מעשי קונדס, מחזות לפורים ותריזת שירי עם. חלק מן הצעירים ניסה להשתחרר מנימוקים דתיים ופנה לרבנים בנושא זה. התשובה הבאה עוסקת בנסיון כזה ונוסחה בזהירות רבה:

"לתלמידי הבתור המופלג בתורה כה' דוד נ"י: מכתבך קבלתי ואשר שאלתני אם אחד לא הי' דעתו ללמוד עוד בישיבה ונסע מישיבה אמנם

בבוא הזמן שהזכרת להיות לו מכתב תעודה ע"ז מכח יראה הלך שוב ללמוד ולא רצה הרב ליתן לו מכתב עד שתקע בכפו שילמד עוד שם שנה אחת ואח"כ בא הפקודה שמכתב תעודה לא יועיל אם הוא מתוייב לקיים התקיעת כף ודין זת."(16)

על הרב מרדכי מנדבורנה-בושטינא , שבעצמו נאלץ לעזוב את גליציה מחמת עניני הגיוס, סופרו ספורי מופתים הקשורים לעניני גיוס שעל פיהם חזה את גורלם של הצעירים שגוייסו בעל כרחם. על פי אחד מהם אמר לאחד הצעירים שהצליח להשתחרר, בעזרת שוחד, לאחר שתי שנות שירות שיהיה עליו להשלים את השנה החסרה בלאו הכי, ואמנם "במלחמת העולם ראה עד היכן הגיעו דברי הה"ק ז"ל כי נלקח שוב לעבודת הצבא ונאלץ לעבוד שם בדיוק עוד שנה תמימה ואח"כ פטרוהו שוב לשלום..."(17) על פי עדות אחרת חזה את שחרורו המופלא של יהודי שאשתו ילדה בעת שרותו הצבאי.(18)

הפרלמנט ההונגרי התליט, על יסוד הצעת חוק משנת 1790 להורשות ליהודים לשבת במקומות בהם ישבו ביום ה-1 לינואר 1790, ואם גורשו משם - להתחזירם.(19) כמו-כן מונתה ועדה בראשות הגרף יוסף האלער שהיה ידוע כאוהד היהודים, שתכין הצעות והמלצות בקשר למצב היהודים. רוב הצעותיה של הועדה הפכו לחוקים והוו כעין הקדמה לחוקים שנתקבלו בשנת 1840. החוק הראשון שנתקבל להטבת מצב יהודי אוסטרו-הונגריה קבע, בין השאר:

1. מותר ליהודים שנולדו בהונגריה לשבת בכל מקום במדינה פרט לערי מכרות.

2. מותר ליהודים להקים בתי-תרושת, לסחור ולעסוק בכל מלאכה בשותפות עם אחיהם היהודים. מותר להם אף לעסוק במדעים ובאמנויות.

3. כל יהודי חייב לשאת שם פרטי ושם משפחה על הקהילות לנהל רשימת הנולדים והנפטרים.

4. את הפנקסים המסתריים והתעודות הרשמיות יש לכתוב באחת משפות המדינה הרשמיות.

5. ליהודים מותר לרכוש קרקע באותם המקומות שהותרו להם לפני כן.(20)

בערי רוסיה הקרפטית ובכפריה לא היו הגבלות משמעותיות על זכויות התיישבות, מסחר או השכלה. המצב הכלכלי בקרפטים חייב מתן חופש פעולה ליסוד פעלתני באוכלוסיה, והיהודים מלאו צורך זה בחפץ לב.

בין השנים 1840-1867 חלו שינויים משמעותיים במצב יהודי הונגריה ורוסיה הקרפטית. בשנת 1848 התארגנה יהדות הונגריה כדי להגן על האינטרסים שלה בקלתת המאורעות ששטפו את אירופה ואת הממלכה האוסטרו-הונגרית. בפרוטוקול האספה המתאר את יסוד הארגון(21) מופיעים שמותיהם של נציגים משלושת מחוזות רוסיה הקרפטית: בערע, אוגוטשה ואונג.(22) יחד עם התארגנות הקהילה התנדבו צעירים יהודים רבים; 1008 מכל הונגריה(23),66 מאזור רוסיה הקרפטית(24) להלחם על שחרור הונגריה. קהילת אונגוואר זכתה לשבחים ודברי תודה על הציוד שהעניקה לחיילית. בשלושה לאוקטובר 1848 הכריז מושל המחוז שיהודי אונגוואר עברו על המכסה שהוטלה עליהם ויוכלו לשמש לדוגמה ליהודים בשאר המחוזות(25). הפרלמנט ההונגרי העניק בעיר סגד, בשנת 1849, שוויון זכויות מלא ליהודים תוך הדגשת השתתפותם במלחמת השחרור של העם ההונגרי(26).

נתן ליברמען,תושב פראג, הגיב על המאורעות הללו במילים הבאות:

" שני המיניסטריום רוזנים נכבדים בראשם, יחד פה אחד נמנו וגמרו לקרוא דרור לכל יושבי הארץ באמת ובתמים, ולהיות גם אנחנו בני ישראל שומרי תורת משה נחשבים כיתר אזרחי הארץ לכל דבר באין הבדל, וכאשר עלינו החוב לישא בכל משאם, כן גם נוכל לשבוע מטובה באין מפריע, וישימוה בהסכמת כבוד אדוננו המלך יר"ה לחקת משפט

לדורותם ברית עולם; ובכל עיר ועיר, משפחה ומשפחה, מקום אשר דבר הדת והצדק והנכון הזה מגיע, שמחה וששון ליהודים משתה ויום טוב, ורבים מהיושבים על כסא הרבנות ואולי גם כלם , קראו עצרת, ויאספו ויבואו מקטנם ועד גדלם, כל העם מקצה, אל בתי הכנסיות בכל מקום משבותיהם, להודות ולשבח, להלל ולפאר את המעשה הגדול והנכבד הזה, גם רבים מעשירי העם וקציניהם, התנדבו נדבות ויתנו איש כמסת ידו מתרומת כספם, אל פעולות טובות רבות , בכל ערי המדינה למען יהי לאות עולם, על רגשת לבבם הטוב ולזכרון אהבה נצח"(26)

ומן המחנה הדתי תרדי העיד הרב שלמה צבי שיק:"בשנת 1867 למספרם יצא התוק במדינת אונגארן שגם אנחנו בני ישראל נחשבים כיתר אזרחים בארץ...ובימים ההם היתה בכל עיר וכפר ששון ושמחה ליהודים משתה ויום טוב."(27)

במחצית השניה של המאה התשע-עשרה החלה הממשלה לשקוד על ההונגריזציה של כלל תושבית. כצעד ראשון הונהגה תובת בקור בבתי ספר ממלכתיים לילדים החל מגיל שש. תושבים שלא שלטו בשפה ההונגרית נרשמו כאנאלפאבתים. החשש מחלול שבת בנושא הבקור בבתי הספר הניע קהילות רבות ליסד בתי ספר משלהן. במקרים רבים שותרו ילדים יהודים מתובת בקור בבתי הספר בשבתות ובחגים.

באזורי רוסיה הקרפטית הגדירו היהודים את עצמם ככת דתית ונשארו שמרנים בדרכיהם, אולם השלטונות המרכזיים לא הכירו בהם כאומה וביידיש כשפתם הרשמית והגדירו אותם כהונגרים לכל דבר. למרות שהוו כחמישית מכלל האוכלוסיה(28), לא הורשו לשלוח נציגים משלהם אל הפרלמנט ויוצגו על ידי מעוטים אחרים. מאמצי השלטונות להפוך את המעוטים ששכנו בקרבם להונגרים לכל דבר לא עלו יפה בקרב היהודים ברוסיה הקרפטית, ונחלו הצלחה מעטה בקרב המעמד הבינוני של יהדות הערים.

מצבם התרבותי של יהודי רוסיה הקרפטית.

כתבה בעתון יהודי-הונגרי משנת 1884 (1) תארה את מצבם התרבותי של יהודי רוסיה הקרפטית כשפל המדרגה. יהודי מרמורוש, אונג ובערעג היו בתחתית הסולם מבחינה זו בין כל יהודי הונגריה. אולם השוואה בין מצב היהודים לשכניהם באזורים אלה מעידה על אחוזים גבוהים של ידיעת קרוא וכתוב בקרב היהודים, כמעט ביחס הפוך למנינם באוכלוסיה הכללית. לדוגמה: במחוז ברערעג היו הרותנים 49.6% מן האוכלוסיה ומתוכם ידעו קרוא וכתוב 9.24 %, בשעה שהיהודים הוו אך 13.49% מן האוכלוסיה אולם אחוז יודעי קרוא וכתוב ביניהם הגיע ל-31.04%. במחוז אונג הוו הרותנים 51.4% מן האוכלוסיה ובתוכם ידעו כ-9% קרוא וכתוב; היהודים במחוז זה הוו כ-13% מכלל האוכלוסיה אולם מתוכם נרשמו כיודעי קרוא וכתוב 36.7%.(2) בהשוואה למחוזות אחרים בהונגריה היו אחוזים אלה נמוכים, ותופעה זו עוררה תגובות שונות בצבור היהודי והלא-יהודי כאחד.

בעתון "בן חנניה" שהופיע בעיר בהונגריה במחצית השניה של המאה התשע-עשרה, תאר כותב מכתב "אוהד יהודים" את מצב היהודים במחוז מרמרוש ככאוס תרבותי.(3) הכתב הנ"ל ציין כי מצב זה משפיע על הסטטיסטיקה של מצבם התרבותי של יהודי הונגריה כולה, אולם יש לזכור שממשלת הונגריה לא התשיבה את ידיעת היידיש כידיעת שפה על בוריה בעת מפקד האוכלוסין וכתשע עשיריות מיהודי הונגריה אכן שלטו בשפה זו. בנוסף לכך נרשמו יהודים רבים כבני הלאום הגרמני ולא נמנו עם יודעי השפה בקרב היהודים.

כתב אחר התאונן על מצב ידיעת הלשון ההונגרית בקרב רבני רוסיה הקרפטית (4) וציין כי במחצית המאה התשע-עשרה עדיין לא היתה השפה שגורה בפי 14 רבני מרמורוש ו-5 רבני בערעג למרות לחצם של משכילים יהודים בנושא היתה ההתקדמות איטית, והחלטת אספת הרבנים במיהאלעוויץ בשנת 1865, שאין לדרוש בשפת המקום בבית

הכנסת, אף היא עכבה את הקניית השפה בקרב היהודים. רק עם קבלת העצמאות ההונגרית בשנת 1867 החלה התקדמות בשטח זה. העדר שכבת אינטלגנציה יהודית במחוזות רוסיה הקרפטית, תוסר השפעה מוחלט של תנועת ההשכלה, והתנגדות נמרצת של המנהיגים הדתיים לכל השפעה חיצונית או חילונית היו ממאפייני התרבות היהודית במחוזות אלה.

מצבם הירוד של בתי הספר הכלליים תרם לאתוזו נכר של אנאלפאבתיות בקרב הילדים היהודים. במאמר משנת 1932 כתב הסטטיסטיקן היהודי ד"ר פרנץ פרידמן(5) כי למעלה מ-31% מקרב הילדים מעל גיל 5 היו אנאלפאבתים. מצב דומה שרר בקרב הנשים, ואילו בין כלל הנשאלים בשנת 1921 ידעו קרוא וכתוב רק כ-68%. בהשוואה למספרים אלה נמסר על למעלה מ-90% יודעי קרוא וכתוב בקרב יהודי בוהמיה ומורביה. רשת בתי הספר העממיים- יהודיים בסלובקיה היתה מפותחת ולמעלה משליש מילדי היהודים בקרו בהם, בהשוואה לכ-3% מקרב ילדי רוסיה הקרפטית. רוב החנוך והלמוד באזורים אלה נעשה בחדרים ובישיבות באמצעות מלמדים ורבנים. יחסם של הרבנים לבתי הספר החילוניים היה שלילי ביותר, והוא משתקף בדבריו של הרב ממונקאטש על הנושא:

"ואומר לכם וגם להנשים שאנוסות הלא תדעו כי מי ששולח מזרעו אפי' רק נץ ונכד בבתי ספר גימנאזיע הטמאה של הציונים ומכש"כ הבן או הבת שהולכים לשם אז אין יום כפור מכפר לו. וגם בעיני גלוי עריות אם מביתו הולכת חשופת זרוע או נטויית גרון בגילוי בשר של מקומות המכוסים לא יכפור להם עון הזה גם ביו"כ ! והן עונות שמעכבים את הגאולה ! ותאמרו הנשים כל אחת לתברתה שלא להקל ח"ו באסורים חמורים כאלה ר"ל..."(6)

אולם למרות אזהרות אלה תדרה מעט מרוח החילוניות אף לקהילות החרדיות, וכבר בזמנם של ר' חיים סופר ומהר"ם שיק נשאלו שאלות בעניין עתונים שונים שהגיעו לידי אנשים מן הקהילה. שאלה אחת עסקה בעניין ה"צייטונגען הנדפסים בשבת". בתשובתו לרב חיים סופר כתב הרב

שיק כי: "יש כמה מהישראלים שאינם נזהרים לקרות אותם אם מתייבים למתות בהם לכל הפחות מצד מעשה השבת..."(7). במקום אחר כותב הרב חיים סופר : ...מותר לישראל להיות אבאנאט על ציטונג תוץ אם יתנה בפירוש שרק על ימי חול הוא אבאנאט, אבל בשבת לא יצרך המדפיס ליתן לו העלי כלל."(7) העניין בעתונים לא הצטמצם ביום הדפסתם או קריאתם אלא בתכנם ובהשפעתם על בני הקהילה. בשנת 1850 פנה הרב מאיר א"ש מאונגוואר אל הממשלה בדרישה "שהממשלה תשים אל לבה למנוע תדירת הספרים וכתבי העת מתו"ל, שזה שנים מפיצים במדינה וזורעים ספקות ואפיקורסות בקרב היהודים."(8) בין העתונים שהוזכרו על יד הרב א"ש: "דער יזראעליט דעם 10 יאהרהונדערטס", "צייטונג דעס יודענטומס", "מארגענשריפטען" ואחרים שזרעו את "זרע המודרניסמוס והרסו את האמונה היהודית".

בשנות השבעים של המאה התשע-עשרה אף נעשה נסיון להוציא עתון פולמוסי ביידיש שכלל דברי התקפה על בית הרב ממונקאטש. "ליטעראריש בלעטער" לא האריך ימים, אם משום מגמתו ואם משום העובדה שעורכתו הראשונה היתה רבנית משכילת. מונקאטש לא היתה מוכנה לכגון זה והנסיון נכשל(9). הירש לייב סיגעטער ניסה אף הוא להוציא מספר עתונים חילוניים, אולם ללא הצלחת.

בסוף המאה התשע-עשרה נוסדה "חברה יהודית-הונגרית לתרבות"- IMIT . בחברה זו נכללו כמה ועדות משנה שאחת מהן היתה ועדת הפולקלור. על ועדה זו הוטלה משימת חקירת הפולקלור של יהודי מתוזות הקרפטים, ולצורך זה צורפו לועדה מספר יהודים מן האזור. העדות היחידה שנותרה לפעולת הועדה היא שאלון שהיה אמור להיות מופץ בקרב הקהילות ושכלל שאלות בתחום מנהגים, שירים, אמונות תפלות, וכו'.

החברה אף ארגנה ערבי תרבות כדוגמת זה שנערך במונקאטש ב-22 לאפריל 1908. הערב כלל הרצאה על "דמות ישראל בספרות העברית" מאת הד"ר ארנולד קיש, קריאת שיר על אשמתו של בן יהודה מפי הזוגו

פאלאטאי וקריאת שלושה ספורים ע"י ג גודת. ערב ספרותי- מדעי כזה התקיים במונקאטש שנית כעבור שלוש שנים.

יהודי העיר סיגעט נטו, יותר משאר יהודי האזור, להשכלה ולחילוניות. בסיגעט נוסד בית הספר היהודי הראשון כמאה שנה לפני כל מקום אחר.(10) בסיגעט נמנו 22 חברים ב IMIT בשנת 1895 לפני הצטרפות בערעגסעס, מונקאטש או אונגוואר לחברת.

סוג אחד של ספרות שזכה להצלחה רבה באזור ואף הקנה לו שם בקרב יהדות אירופה היה ספרות השאלות והתשובות והספרות התורנית. הכרך המפורסם מכולם שיצא מאיזור זה היה קצור שולחן ערוך(11) שנכתב על ידי דיין באונגוואר, הרב שלמה גאנצפריד, שאף כתב את "קסת סופר" שהיה ספר תובה לכל סופר סתם, ואת "לחם ושמלה" שנלמד על ידי שוחטים. רבנים ודיינים נוספים שפרסמו ספרים חשובים הינו: הרב חיים איינהורן שכתב קצורי הלכות ב"שערי טהר" על הלכות נדה ומקוואות(12) ו"עצי העולה"(13); ספרי שו"ת ופרושים מאת הרב מאיר א"ש, הרב יוסף מאיר וייס, הרב חיים סופר ורבים אחרים.

יחד עם אלה הופיע ברוסיה הקרפטית ספר בתחום חקר הלשון העברית שנכתב על ידי מזכיר קהילת בערעזני, יהודה שטייגר.(14) שטייגר השתייך לבני הדור שראו חזות הכל במליצה נאה ולעגו לחדושי הלשון של המשכילים והסופרים החדשים. בהקדמה לספר כתב:

"כאשר התחילו בזמנו להרחיב לשוננו הקדושה ולעשותה שפה חיה ומדוברת, ראיתי שאלה המתימרים למרחיבי הלשון הם כמעט מחריבי הלשון, בהמצאת מלים חדשות כאות נפשם... לא אדע מה על מצאו במלה "עתה" שהחליפוה ב"עכשיו" או תחת "כי אם" כותבים "אלא", ואם לא תבחל נפשנו בקראנו תמיד חשמל , לרכז, לארגן, וכהנה כמה וכמה שאין להם יסוד בלשוננו, ורק באונס הביאו אותם המחדשים בספרותנו...כי מה שבוראים אצלנו אינו עברית, רק שפת עילגים - זרגון חדש. ומי זה פתי ההולך לשאול חפץ משכנו, כשיש לו חפץ זה בביתו."(15)

עסוק זה בשפה העברית המתחדשת היה יוצא דופן באזור שידע אך מעט מן ההשכלה במובן ה"מנדלסוני". ההשכלה הגליציאית לא חדרה לרוסיה הקרפטית, מאמרים מדעיים ופובליציסטיים לא נכתבו שם, וחיי ספרות ואמנות היו בבל יראת. המצב התרבותי ברוסיה הקרפטית נקבע ונתרץ על ידי הרבנים שאסרו על יצירת מגע כלשהו עם תרבות חילונית, עד כדי אסור קריאה בחומש שנלווה אליו תרגום לשפה אחרת: "אסור לקרות שנים מקרא וא"ת מהחמשים הידועים אפי' אין לו חומש אחר."(16)

התעוררות היצירה החילונית-עממית נראתה בסמוך לשואה, ומעט המאספים הספרותיים, השבועונים והמחזות שנדפסו על ידי יהודי המקום לא הצליחו להטביע את חותמם על ם מירקם תרבות יהודי אירופה לפני הכחדתם.

בתי הספר.

עוד לפני פרסום תעודת הסובלנות של הקיסר יוסף השני ב-29 לאוקטובר 1781, הודגש בתוזר מספר 2692 של הקנצלריה המלכותית בבודאפעשט מתאריך 18 למאי 1781, שרצוי לייסד בתי ספר יהודיים ליד כל הקהילות בפקות רשויות התנוך הקיימות, אולם בלא לפגוע בדת ובפולתן היהודיים.(17) הקיסר, כך הודגש בצו, לא רק שהתיר ליהודים ללמוד בבתי הספר הקיימים, אלא אף הרשה, במקומות שהיה בכך צורך, להשתמש בחלק מהכנסות מס הסובלנות כדי להקים בתי ספר עבורם.

רוב בתי הספר היהודיים נוסדו במתוזות קאשוי ופרעסבורג, לא משום צפיפות האוכלוסין היהודית בהם אלא משום שמפקחי התנוך הקפידו על קיום צוי הקיסר. בשנת 1783 הופיעה פקודת התנוך שקבעה, בין השאר, שעל הקהילה לתתום תוזה עם רשויות התנוך המקומיות לפני יסוד בית ספר עצמאי.(18) כמו-כן אסרה פקודה זו על אפליה נגד הדת היהודית בבתי הספר הקיימים,(19) ואסור זה הודגש שוב בפקודה דומה משנת 1788.

שפת ההוראה בבתי הספר היתה גרמנית, ומלבד הוראת הדת לא היה הבדל בין בתי ספר יהודים לבתי ספר כלליים. שיטת הלמוד היתה מבוססת על קריאה ושנון בקבוצה, בדומה לשיטת החדר. הפקוח על בתי הספר היהודיים נמסר לידי מתנך נוצרי מקומי או לידי רב הקהילה. בשנים הראשונות שלאחר הופעת תוק החינוך לא נמצאו מורים יהודיים במספר מספק להוראת המקצועות החילוניים בבתי הספר היהודיים, ולכן נמצא מספר רב של מורים נוצריים שלמדו מקצועות אלה. על פי סטטיסטיקה שהתפרסמה במאמרו של הד"ר ש. ביכלער על תולדות בתי הספר היהודים בהונגריה,(20) היו בשנים שקדמו לפרסום החוק ארבעה מורים במחוז בערג ושניים במחוז אוגושטת.

קשה לאמוד את היקף החינוך היהודי בבתי ספר ממשלתיים בסוף המאה השמונה עשרה, למרות הנתונים על שפת החוק שדרש את קיומם. באונגוואר נתתם תוזה בין הקהילה היהודית לבין המפקח על החינוך במחוז קאשוי בשנת 1789 שבו התחייבה הקהילה לייסד בית ספר, לשלם את שכר המורה ולספק את צרכיו האחרים: מגורים, הסקה, וכו'.(21) למרות התוזה יש להניח שבית הספר לא נוסד , והעדות הבאה על קיומו של בית ספר באיזור נמסרה כעבור שבעים שנה.

בתחילת המאה התשע-עשרה חל שינוי בעניין זה, ובעדותו של המלך נוסדה קרן לחנוך כללי של יהודי הונגריה, עפ"י עדותו של גרינוואלד:

" המלך ז"ל אשר עוד בשנת תר"י כ' לתודש ספטמבר ביטל את הענש וכופר נפש היהודים עבור שמרדו במלכם בשנת תר"ח, ובטל את מס הסובלנות אתרי אשר נתפשרו עם היהודים שישלמו בפ"א רק מילליאן אחד, והמלך נתן להם גם את הכסף הזה במתנה להיות ליסוד מוסד (פונד) לבתי ספר לבני ישראל בממלכת אונגארן, ועוד בשנת תר"י עמדו גדולי ישראל לבטל העניין בתי הספר ובראשם הרב ר"מ א"ש..."(22)

הקרן לחנוך היהודי שנוסדה עקב כך הטילה מכסות תשלום על יהודי הקהילות השונות עפ"י מתכונת מס הסובלנות שנגבה קודם לכן.(23) יחד

עם יסוד הקרן יצא תוזר מטעם הקומיסר העליון לענינים אזרחיים בהונגריה מתאריך 6 בפברואר 1850, שבו צווה על מושלי המחוזות השונים לבקש תוות דעת על מצב החנוך היהודי במחוזותיהם מאת נכבדי הקהילות היהודיות. בתוזר זה נדרשו הנכבדים להביע את דעתם על מצב החנוך הנוכחי; דרכים לקדם חנוך כללי ברוח המדינה; מצב בתי הכנסת; היחסים בין הרבנים לבין עדתם והצעות למסוד יחסים אלה; מניין הזרמים הדתיים במחוזות.

כתוצאה מדרישה זו הגיש הרב מאיר א"ש את תוות דעתו לשלטונות. הרב א"ש ייצג את דעת האורתודוקסיה היהודית לגבי השינויים שנדרשו, ואת דעותיו סכם החוקר לאופולד לאוו במילים הבאות:

" החברים הליברליים של מועצת המורים יופתעו וודאי לשמוע שרב אורתודוקסי מובהק הסכים לבתי ספר משותפים לנוצרים וליהודים. א"ש נתן את הסכמתו רק לאותם המקומות שבהם אוכלוסית היהודים קטנה משתוכל לתמוך בעצמה בבית ספר. הילדים היהודים בגיל בית הספר שהיתה בידיהם הוכחה שלמדו את מקצועות בתי הספר העממיים אצל מורים פרטיים מתאימים, שותרדו מתובת בקור בבתי הספר. מפתיעה יותר היתה המלצתו שבתי הספר היהודים שיווסדו בקהילות הדגולות יהיו חסרי אפיון כתנאי. את למודי העברית והלמודים הדתיים המליץ להשאיר בידי מורים פרטיים...החדרת מקצועות למוד יהודיים לבתי ספר צבוריים יהודיים נחשבה ע"י הרב א"ש ל"לא צורך", ל"בלתי נתנת להגשמה" ול"מזיקה"... בצורה מובהקת מתבטא ר' מאיר א"ש כלפי הכנסת ספר למוד למקצועות הדת הישראלית: "השמוש בספרים אלה לא רק שאינו מועיל ויש בזה משום בטול זמן , כי ספרינו הקדושים הם יסוד מוסד של האמונה הצרופה, אלא גם יש חשש שיזיקו ע"י הכנסת רעיונות זרים ומסוכנים."(24) הרב א"ש אף הציע לקבוע חוק שעל פיו יורו מורים נוצרים את המקצועות החילוניים שיש בהם נגיעה לשאלות דת. אלה היו רצויים בעיניו יותר ממורים יהודיים לא דתיים: "...על כן הורה רבינו ז"ל דהמוכרחין ילמדו מנכרי ולא מישראל ובפרט בדורנו רואין בעינים שטפי יש לחוש דלמא משכי ליה למינות בישראל מבנכרי ועוד נ"ל דלישנא דלא

ימסר משמע רק לרשותו ולביתו של נכרי משא"כ אם הנכרי בא לבית ישראל אז אין לתוש לכל הטעמים וע"כ גם מעיקר הדין מלשון הגמ' ומש"ע מוכח דאין לתוש כה"ג אם אין מוסר תחת ידם."(25)

אולם במחצית השניה של המאה התשע-עשרה התפתחו הענינים בכוון שונה מזה שהתוו רבני האורתודוקסיה, אפילו בקהילתו של הרב א"ש , קהילת אונגוואר. בית הספר שם נוסד בשנת 1859, ובפרוטוקול ישיבת הנהלת הקהילה משנת 1894 נמסר על הצעה בתתימת יעקב שוהמן, יו"ר ועדת תלמוד תורה, בה התבקשה הקהילה להקצות מקום שבו יוכלו תלמידי תלמוד התורה לקבל השכלה נוספת במקצועות חילוניים מפי מורה מוסמך.(26) ההנהלה סמכה ידיה על ההמלצה וקבעה שאמנם ינתן חינוך חילוני לתלמידי הקהילה כדי להכינם למוסדות להשכלה גבוהה, ובעיקר הסמינר לרבנים. עובדה חשובה היא שהחלטה זו התקבלה למרות התנגדותם הנחרצת של ראשי האורתודוקסיה בהונגריה לקיומו של הסמינר.

על בית ספר זה באונגוואר נכתב בהרחבה בעתון "בן חנניה" שאף דווח על הפיכתו לפרו-סמינר לבית המדרש לרבנים בבודאפעשט.(27) עתון זה אף דווח על פתיחת בית ספר יהודי במונקאטש בשנת 1865.(28)

בשנת 1900 נוסד בקערעשמעזו שבמתוז מרמורוש בית ספר-יהודי בן שש כתות בתמיכת קרן של IMIT . השנתונים של תברה זו דווחו על ההשפעה הטובה של בית הספר על הנוער וציינו ש"ההורים לא רק שלא התנגדו, אלא תבבו מאוד בית ספר זת. בית הספר עמד על בסיס דתי. הואיל ובקהילה זו היו לא רק אורתודוכסים אלא גם חסידים, מפליא הדבר לשמוע שהנהלת הקהילה קבלה על עצמה להשקיע מאמצים בבית ספר זת. הדרישה היתה כה גדולה עד שלא הספיק המקום לכלול את כולם. ב-23 ליוני 1904 ערך בית הספר את בחינותיו בנוכחות הד"ר ל. בלוי, המלומד המפורסם מבודפשט . התוצאות היו יוצאות מהכלל יפות. הילדים מדברים הונגרית יפה ובקרוב יהנגרו את כל העיירת."(29)

בשנת 1919 נפתח מחדש בית הספר היהודי בסיגעט(30) ולאחר תום מלחמת העולם הראשונה, עם ספות החבל לצ'כוסלובקיה, נפתחה תקופה חדשה בתולדות החנוך היהודי ברוסיה הקרפטית. למרות זאת עדיין פיגר החבל אחר המתרחש בהונגריה בגלל התנגדות הרבנים לחנוך הכללי, העדר שכבה של משכילים בקהילות ומצבן הכלכלי הירוד. התנגדות הרבנים נזכרת שוב ושוב בספרות השו"ת שבה הזהירו מפני לימודי חוץ(31) ומפני ההתנגשות בין ימי הלמוד לתגי היהודים ובטול החג מפני כך.(32) למרות מכשולים אלה נמצא שמספר ילדי היהודים שבקרו בבתי ספר ברוסיה הקרפטית עלה על מספר ילדיהם של בני מיעוטים אחרים. מצב דומה שרר גם בהונגריה בשנות השמונים והתשעים של המאה התשע-עשרה.(33) בבודאפעשט ביקרו למעלה מ-12,000 תלמידים יהודיים בבתי ספר, מתוך כ-14,000 חייבי לימוד, ובמרמורוש, כ-935 מתוך כ-6,495 ילדים. (המספר הנמוך במרמורוש נובע מהעדר בתי ספר יהודיים).(34)

מצב זה השתפר בהתמדה כפי שניתן ללמוד מייצוגם של תלמידים מרוסיה הקרפטית בין תניכי בית המדרש למורים שליד בית המדרש לרבנים בבודאפעשט; ב-14 השנים הראשונות לקיומו של המוסד לא נמצא בו אף תלמיד מן האזור, אולם ב-22 השנים הבאות הגיע מספרם ל-19.(35) בשנות מלחמת העולם הראשונה הגיע מספרם לכ-10% מכלל התלמידים, 68 במספר. נוסף לאלה נמצאו יהודים רבים שלמדו בבתי ספר לא יהודים ואף המשיכו במוסדות להשכלה גבוהה עד לקבלת תואר דוקטור.(36)

תולדות הדפוס העברי.

רוב הספרים שהופיעו ברוסיה הקרפטית עסקו בפלפול והלכה, שאלות ותשובות, ליקוטי אמרים, חסידות וספורי מעשיות. הספרים נדפסו במונקאטש, סיגעט ואונגוואר, ורובם ככולם נזכרים בקטלוג שהוצא על ידי יהודי בשם שמעון נומיס , בעל בית מסחר לספרים במונקאטש.(37) בית הדפוס העברי הראשון נוסד באונגוואר, והספר הראשון שנדפס שם,ככל הידוע, היה "דגל מרבבה", מהד"ת עשו"ע יו"ד מהגאון בעל "נודע

ביהודה", עם הגהות והערות הג"מ ישכר דב קאהן אבד"ק סענזשארץ. נדפס בשנת תר"כ.(38)

הספרים הבאים שנדפסו בבית דפוס זה היו:

- "אמרי אש", חלק ב', שו"ת וחי' סוגי' עמוקות בש"ס מהג"ם מאיר א"ש. (חלק א' נדפס בלבוב בשנת תרי"ב)

-"אמרי יושר" כולל דרושים מאת ר' מאיר א"ש, נדפס 1864.

- ספר "לב העבר" חלק א', מאת ר' עקיבא שלזינגר; פרוש על צוואת ר' משה סופר. 1864.

- "פרשת מרדכי", כולל חי' בהל' רבות וסוג' מהג"מ מרדכי הלוי הורוויץ, אבד"ק שומלא תרכ"ו.(39)

- "אמרי בינה", חדושי הלכות בסדר מועד ונשים מאת ר' מאיר א"ש, 1866.

למרות שבית דפוס זה הקדים את מונקאטש בכתריסר שנים, הרי עם הווסד הדפוס במונקאטש עברה היזמה לשם ועיר זו נעשתה למרכז הוצאת הספרים בלשון הקודש בהונגרית. הספר הראשון שנדפס במונקאטש היה "מתנה חיים", חלק ב', מאת ר' חיים סופר, בשנת 1871 בדפוס פנחס בלייער. אחריו נדפסו:

- "תהלה לדוד", מאת הרב יהודה דוד רוטנברג, תרל"ב.

- "שבילי דוד", חלק ג', על ש"ע או"ח מהג"ם דוד לייב זילברשטיין, אבד"ק טערעבעש, תרל"ג.

-"דברי ירמיהו", חדושים בפלפול ובפרוש על הרמב"ם מהג"מ ירמיהו לעוו אבד"ק אויהעלי, תרל"ת.

- "איילת השחר", פרוש על מגילת אסתר ממהג"מ זאב וואלף טננבוים, אבד"ק ווערפלעטה, עם הוספות "לוית חן" מנכדי תג"מ מאיר אבד"ק פוטנאק, תרל"ו.

-"גבול בני נפתלי", דרושים וחדושי תורה מאת נפתלי סופר, תרל"ו.

בעיר סיגעט נוסד הדפוס הראשון רק בשנות השמונים של המאה התשע-עשרה, והספר הראשון שנדפס שם היה "דברי צדיקים", אספת טעמי מצוות ונהגים מאת יוסף מרדכי הכהן, תרמ"ד. בתוסט נוסד בית דפוס עברי בתרע"ב ובסוואלאווע בשנת תרס"ז.

הצורך בבתי דפוס מקומיים היה קיים משום הטרחה הרבה שהיתה קשורה בהבאת ספר לדפוס. ר' אברהם שמואל בנימין מפרסבורג תאר, בהסכמה שכתב ל"שו"ת אמרי א"ש" לר' מאיר א"ש, את טלטוליו של ר' יהודה א"ש ללבוב כדי למצוא מעתיק מוכשר:

" מה נכבד היום כאשר בא לידי מעשה אצבעותיו הטהורים אשר הודיעוני בו שאהבה נפשי כי אחיו הרב המופלג הבקי הצדיק מה' יהודה נ"י מכתת רגליו לק"ק לבוב לקרב אל המלאכה מלאכת שמיים להביא אל בית הדפוס תשובת מר אביו גאון ישראל וקדושו רכבו ופרשיו כקש"ת מהו' מאיר א"ש."(40) בנוסף לכך היו ההוצאות הכרוכות בהדפסת ספרים רבות. ייסוד בית הדפוס באונגוואר היה מאורע חשוב בחיי הקהילה משום שחסך חלק מהן. מספר הספר "אמרי א"ש": "והנה רבים יראי ה' ואוהב תורה אמרו לנפשי, למה לא תוציאו לאורה גם שאר תשובותיו, והנה הדבר אצלי כמעט מן הנמנעות, כי לכסף אין מוצא, ובפרט לנסוע למקומות אחרות לבתי הדפוס, והנה סבב בעל הסבות ית"ש כי נתחדש פה בעירנו דפוס עבריית ונתקיים במקום שיפול העץ שם היו (פרותיו) ואברך את ה' על כל תגמולוהי עלי כי זכני למצוה רבה כזו."(41)

דרך נוספת לעמוד בהוצאות הדפוס היתה הפניה לנדבנים עשירים. בתו

של ר' מאיר א"ש, יהודית, סייעה בהוצאת ספרי אביה לאור וזכתה לאזכור בהקדמה לספר "אמרי בינה": " אשר נשאה לבה בחכמה להביא תכשיטיה של זהב לסיוע הדפסת הספר."(42) ר' חיים סופר ממונקאטש תאר בהקדמה לספרו "מתנה חיים" (חלק ז'), את תהליך אסוף הכספים להדפסת הספר: "ובשנה העבר כאשר הייתי במרחץ קארלסבאד בא אצלי ש"ב הקצין החבר ר' איציק צבי רט"ד נ"י מאנטווארפען וטרם נסיעתו דברתי אליו בלאט פן ואולי יעשה זכרון טוב לנשמת אביו אשר שבק חיים לנו ביום י"ד אייר אשר הי' מפורסם בשם טוב ובא אלוקים וגומל חסדים הלא הוא החבר ר' אברהם רט"ד זצ"ל מפ"כ שיעזור לי לדפוס ספרי מ"ח על אבן העזר ולא אמר לאו ואתרי תג הסוכות העבר מלא משאלות לבי..."(43)

דרך נוספת שאפשרה את הוצאת הספרים היתה שיטת ה"פרענאמיראנטין" - משלוח הספר לתומכים ותורמים, ולמעשה, רשימת מנויים. בסוף "שו"ת מהר"ם שיק" נדפסה רשימה כזו שממנה ניתן להסיק שהספר הגיע לקהילות יהודיות בעולם כולו: ירושלים, לונדון, "להשר המרומם בשם תפארתו משה מאנטיפארי שליט"א", וינה, פעשט, פרנקפורט דמיין. הספר אף נשלח "להאדון המפורסם אשר נודע בישראל, בארן ווילהלם קארל פאן ראטשילד שליט"א". כמו כן נשלח הספר ליהודים בפרעסבורג, קראקוב, קארלסבאד, בעלז, ווישניצע ,וכ'. גם לקהילות ברוסיה הקרפטית נשלח הספר, ואף לקטנות ביותר כ"ברעזולע, סמך לטעטש" ול"פאלאן במארמארעש".רשימה זו מספקת תאור מלא של תפוצת ספרי הרבנים מרוסיה הקרפטית במחצית השניה של המאה התשע-עשרה, וספרו של מהר"ם שיק אכן זכה לתהודה מאחר שהיה בין המפורסמים ברבני רוסיה הקרפטית.

אולם עם הפרסום באו התקלות, ובעיקר העדר יכולת לפקח על זכויות יוצרים. ר' שלמה גאנצפריד, מחבר "קצור שולחן ערוך, תאר בהקדמה ל"שם שלמה" את צרותיו של מחבר ספר שזכה לתפוצה עצומה: "ובשנת תרכ"ד (1864) הדפיס הרב שלמה גאנצפריד ספר מעט הכמות ורב האיכות קצור שלחן ערוך המפורסם על פני תבל, ויהי אך יצא, עודו בכפו

ובלעוהו והוא נדפס כמעט בכל שנה ושנה מחדש. ובכל דפוס תקנהו וישת עליו נוספות נתוצות, כי מכנף הארץ התעוררו הלומדים והעירו עליו בעלי ההוראה ועל כלם שם עין. בשנת תרל"ג הודיעוהו כי נדפס פעמים בווארשוי בלי ידיעתו, אז דחקו ומכר זכות הדפסתו לרוסיא לזמן מוגבל, אך את"כ נודע לו כי עשו שני שטערעאטיפען וביי"ח חדשים הראשונים הדפיסו עליהן יותר ממאתיים אלף ומה גם אתרי כן."(44)

למרות עגמת נפש זו ואתרות, כדוגמת הדפסת מהדורות עם פרושים והערות שלא בהסכמת המחבר, שקדו רבני רוסיה הקרפטית והדפיסו ספרי עזר לשוחטים, סופרים ומלמדים ולחיי יומיום. ספרי מדע, אמנות וספרות חילונית לא נדפסו באזור זה מאחר שלא היה להם דורש.

יצירה עממית חילונית ביידיש.

תרבות חילונית כמעט שלא נמצאה ברוסיה הקרפטית לפני מלחמת העולם הראשונה. בין שתי מלחמות העולם הופיעו מספר שבועונים ביידיש באזור, נכתבו שירים ביידיש, ונעשו נסיונות לתבר מחזות עבור להקות מקומיות, בעיקר לתגיגות פורים. ערכם של מחזות אלה היה בהעלאת ההווי המקומי על הבמה, כמו "דער מונקאטשער תרם" שתאר את פרשת ההתרמות ההדדיות שבין חסידי הרבי ממונקאטש והרבי מבעלז, שתובר בידי איש המקום שכונה "חצי נזק" על שום חטמו הפגום.

שירים , ספורים ומחזות אלה נכתבו ברובם עבור בני המעמד הנמוך בקהילה שידעו להעריכם. מעמד האינטלגנציה היהודית בקהילות רוסיה הקרפטית היה בבל ימצא, ומעט הרופאים ועורכי הדין היהודיים נחשבו למתבוללים. תרבות היידיש מצאה את ביטויה בספרוני מעשיות, "מעשה ביכעלעך" שנדפסו בגליציה, ובמסורת הבדחנות שמיצגה הנאמן היה ר' הירש לייב סיגעטער. סיגעטער שלח את לשונו החדה ברבנים ונרדף על ידיהם על שום קלות דעתו, פרסם עתונים וכתבים ביידיש, שמח לבבות בתתונות ובנשפים והעמיד תלמידים הרבה. בין תלמידיו היה המשורר יוסף האלדער (45) שתרגם ספרים ליידיש ופרסם ספר שירה תחת

הכותרת "אפט זינגט זיך".(46) נסיון לתאר את חייהם של יהודי מונקאטש ברומן עשה י.ל.מאשקאוויטש בספרו " א דור וואס גייט אונטער".(47) ליצירות כגון אלה, כמו לנסיונות להוציא כתבי עת ביידיש, התנגדו רבני הקהילות התנגדות נמרצת מחשש השפעת החילוניות, ואת התנהלויות כולו, על קשייו ותוצאותיו, תאר ש.י. דארפזאן ב"ליטעראריש בלעטער".(48)

על יוצרים אחרים שהגרו מתוך לאזור ויצרו במדינות אחרות נמנו ד"ר אנגעלו גולדשטיין ,שהיה עסקן מדיני וציר הפרלמנט בפראג; התוקר והחיסטוריון, חיים בראדי, תוקר השירה העברית; נכדו של ר' שלמה נאנצפריד, המשורר אביגדור המאירי, ועוד.

המצב הדתי: הסטוריה, זרמים ורבנים.

יהדות רוסיה הקרפטית לא היתה מעולם חטיבה אחידה מבחינת השתייכות לזרם דתי מסויים. כבר מראשית ההסטוריה של התישבות היהודים באזור נמסר על מאבקים בין הזרמים השונים בעניני חינוך. החינוך היהודי נחשב לאבן פינה בחייה הרוחניים של הקהילה והמאבקים נסבו סביב מספר החדרים והישיבות שהיו לכל זרם, אופי החנוך, איכות המלמדים והשפעת הרבנים המקומיים על כל אלת. בפרק זה יסקרו מאבקים אלה שעצבו את דמותה הרוחנית של יהדות זו, מלחמות הדת והקונגרס ותולדותיהם של כמה מרבניה הבולטים של יהדות רוסיה הקרפטית.

מרדכי (מרכוס) ניסא ווייס וניצני הרפורמה בקרב יהדות הונגריה:

ונאריכי לידתו ופטירתו של מרדכי ניסא ווייס, יליד אונגוואר, אינם ידועים מחמת העדר פרטים ביוגרפיים אודותיו. רוב המקורות המתארים את מעשיו עוסקים בפעילותו הצבורית ולא בחייו הפרטיים. ידוע שהיה בעל מכולת קטנה בבודפשט, אליה הגיע לאחר שעזב את אונגוואר.(1) מאותו מקור מסתבר שחכר אחוזה ליד מונקאטש שהעסיקה פועלים יהודיים מגליציה, ואלה הכריזו על מרד נגדו מחמת יחסו הרע אליהם.

בין השנים 1802-1807 עסק בפעילות ספרותית שממנה לא ראה ברכה רבה, מאחר שבהקדמה לתוברת שפרסם באותה תקופה ביקש עזרה מתלמידי מנדלסון ומקוראים נוצריים.(2) עוד ידוע אודותיו כי התגורר זמן קצר בויינה, וכי התנצר בשנת 1804.(3) על פי שמות הספרים שחבר ותכנם ניכר שהיה יוצא דופן בהשכלתו הרחבה, בידיעת הגרמנית והמתימטיקה ובהתמצאות בפוליטיקה.

מה היו הרעיונות שהניעו את ווייס והפכוהו למבשר תקופה חדשה טרם

זמנו? מה הניע איש מוזר זה, על סף הגאונות, לנסות ולשנות את יהדות הונגריה על פי תזונו? המקורות המצויים בידינו אינם מרובים, והתאורים שלהלן מתבססים על התעודות הבאות:

- תתימתו על תזה ליסוד בית ספר באונגוואר בשנת 1789.(4)

- השתתפותו במגבית שנערכה בשנות התשעים של המאה השמונה-עשרה. שמו של וויס מופיע בראש רשימת התורמים היהודים מבודאפעשט שתרמו למאמץ המלחמה הצרפתית בשנת 1793.(5)

- תאורו של ליאופולד לעוו בספרו על יהודי הונגריה.(6)

- מאמרו של שמעון ביכלר על "חלוצי הרפורם היהודי בהונגריה"(7)

- מאמרו של משה ריכטמן על "יהדות הונגריה הישנה"(8)

- ספרו של גרינואלד על קורות התורה והאמונה בהונגריה המזכיר את וויס רק בכמה שורות ומכנהו "צורר ישראל".(9)

- לקסיקון יהודי הונגרית.(10)

מקורות אלה מתארים תאורים שונים אולם מכולם עולה מקוריותו ועצמאותו של וויס. גרינואלד ראה בו בוגד ותארו במילים אלה: "גם באונגריה היה אז אנשים כאלה אשר התליטו לבעוט בה' אלקים, ח"ה הבוגד בעמו ובדתו מרדכי וויס מאונגוואר. בתחילה הדפיס איזה מחברת לבזות את התלמוד, ובשנת תק"ע (1810) השתמד ועזב את דת ישראל ואח"כ נעשה צורר ישראל...".(11) בעיני לעוו היה וויס גיבור טרגי הראוי להערצה והוא תארו כאיש ישר, טהור לב, שניסה לעורר את יהדות הונגריה מתרדמתה. ריכטמן וביכלער תארו את רעיונותיו כ"בלתי סימפטיים".

על פי תפיסתו הוא היה וויס איש דתי אמיתי שגילה את האמת אודות

הדת היהודית שטושטשה וסולפה במרוצת השנים. בפרסומו הראשון קבע המחבר שתפיסתם המוסרית של היהודים צריכה שינוי ושפור. בעזרת ציטטות מהספרות התורנית ניסה ווייס להוכיח שיהודי אורתודוקסי טאור למחצה גורם נזק לארץ מולדתו, מאחר שהוא נשמע לחוקים הרבניים המגבילים אותו לעסוק במסחר, וכתוצאה מכך, בהונאת. אסורי והתרי ההלכה גרמו ליהודים, על פי ווייס, להפוך לאזרחים המזיקים לחברה שבתוכה הם גרים. חוקים אלה הם סילוף היהדות המקורית ומזיקים לחיי האושר של האדם כחוקי הכשרות ומנהגי הלבוש של היהודים.

ווייס הציע שברשיון המלך ובפקוח הממשלה תוקם ועדה צבורית לתקון חיי היהודים. ועדה זו תפיץ ספרי תרבות וספרים שיצביעו על מקומות התורפה של התלמודאים ויטיפו לחזרה למקורה האמיתי של היהדות. כמו כן הציע לייסד בתי ספר מודרניים טובים ליהודים שיממנו בעזרת קרן בתי הספר וניסוי אתוז מסויים מהכנסות היהודים. פעילות זו תעשה תחת חסותו של המלך שיעודד את כל היהודים שירצו להשתתף במפעל.

ווייס התעתד להעביר תוברת זו, שתכנה היה מלא סלופים ועלילות כלפי היהדות, לידי הקיסר, הרייכסטאג ומועצות הממשלה, אולם לפני שעלה הדבר בידו, מספר ביכלער, נודע הדבר ליהודים שעשו ככל שיכלו לעצור בעדו. גל של שנאה כנגד ווייס שטף את קהילות היהודים, והם רדפוהו כמלשין בכל דרך. יחס זה השפיע עליו מבחינה אישית וכלכלית, ובתוברת השניה שפרסם כתב: "רבים מכם המכירים אותי יודעים שתמיד התנהלכתי לפי תוקי התלמוד והסתפקתי במועט. לכן לא שאיפת בצע, פריקת עול, הפקרות והזיות הניעו אותי לפעולותי, אלא עיון מדוקדק ומחשבה עמוקה בתוקי האלהים והתלמוד הביאוני לנסוי העקרונות הידועים שלי. למה תרעו לי אם עיינתי בעניינים שבהם תלוי אשרנו בזה ובבא" התמיכה שציפה לה מתלמידי מנדלסון בוששה לבוא, קוראיו הנוצרים לא תמכו בו כלכלית כשם שבקש, ומרדכי ניסא ווייס נאלץ להתנצר. בניגוד למומרים משכילים אחרים שלא עסקו לאחר טבילתם בענינים יהודיים, המשיך ווייס בטפות רעיונותיו ובפרסומם. התוברת

החמישית שהוציא, בשנת 1807, כללה תכנית מפורטת ליישום רפורמה בקרב היהודים. בחוברת זו, שבה תאר את עצמו כיהודי -לשעבר, ישר ונאמן למקורותיו, הציע שהקיסר ימנה גוף של 6-12 יהודים דתיים משכילים בעלי מרץ, אשר יסדרו וינסחו בפקוח הממשלה את יסודות הרפורמה אשר תקבע את ההתרחקות מיסודות התלמוד. חברי הוועדה יצטרכו להיות הראשונים שישנו את סגנון חייהם לאור הדת היהודית הרפורמית החדשה. הדורות החדשים של הרפורמים יקבלו את חסות הממשלה נגד רדיפות. וויס תזה ששינוי זה יפלג את יהדות הונגריה לשני חלקים: התלמודאים, הנוהים אחרי הישן, והרפורמים. לאלה האחרונים יצטרפו רק יהודים שיעמדו במבחן ויוכיחו שהכרתם הביאה אותם להצטרף למתנה זו. יהודים אלה יתחייבו לתת את ילדיהם חינוך דתי אמיתי ולהפריש חלק מהכנסותיהם לממון בתי-ספר.

בחוברת זו, כבשאר כתביו, ניסה וויס להגדיר דתיות אמיתית. זו לא נמצאה, לדבריו, בקרב האורתודוקסים, אולם גם היהודים המשכילים לא עמדו במבחן, וכל השכלתם לא היתה אלא לצורך חזור אחר עלמות בנשפים מערבים. תקון היהדות, על פי וויס, לא יעשה על ידי למוד מלאכה ואמנויות, אלא על ידי שיבה למסורת האמיתית. וויס קיוה שהרגש הדתי יגבר בקרב הנוצרים וישפיע אף על היהודים לתקן את דתם. הוא הציע שהממשלה תעניק ליהודים המשכילים-דתיים זכויות אזרחיות מלאות. ליהודי המשכיל הבלתי-מאמין יוענקו זכויות שוות אם יתרום חלק מרכושו למטרות תברתיות. שומרי המסורת הישנה, לעומת זאת, יגורשו מהערים הגדולות מאחר שהוו יסודות מזיקים בחברת.

מרדכי (מרכוס) ניסא וויס הקדים את תקופתו בהרבה. רק בתחילת המאה העשרים פרסם הרב אהרון תורין מאראד את דעותיו הוא בעניין הרפורמה באזור זה, שנים רבות לאחר שוויס נשכח בתקופה זו היו התנאים נוחים יותר לקליטת רעיונות אלה ורבנים אחרים, כדוגמת הרב יונתן אלכסנדרזון מצשאבא, והרב לייב נח משקלאב (שגם הוא התנצר בסוף ימיו) החלו להפיץ את בשורת הרפורמה. יהודי רוסיה הקרפטית היו, במאבק זה, למגינים הראשיים של ה"שלחן ערוך" ומה שסימל עבורם, ועל כך בהמשך.

מלחמות הדת והקונגרס:

בין שנות השישים לשנות השמונים של המאה התשע-עשרה חלו שינויים רבים בחייהם של יהודי רוסיה הקרפטית; רבניהם עמדו שכם אחד למאבק נגד הרפורמה שהכתה שרשים באירופה, ואף היו למנהיגי מאבק זה. כדי להבין השתלשלות עניינים זו יש לתאר את רקע המאבק:

בשנת 1867 קבלו יהודי הונגריה שוויון זכויות אזרחי ששאפו לו זמן רב. זכויות אלה הקיפו גם את יהודי רוסיה הקרפטית שלא גילו בהם כל ענין. רובם של האתרונים לא סבלו מגילויי אנטישמיות חמורים, ובחיי היומיום הסתפקו בזכויות שהיו להם. יהודי רוסיה הקרפטית שמרו בקנאות על דרך חייהם וראו כל נסיון לשנוי כאיום על דרך חיים זו. כך אירע כשהעלה הרעיון לייסד סמינר לרבנים בהונגריה; הרב מאיר א"ש מאונגוואר הגיב בהגשת תזכיר לשלטונות נגד אשור הסמינר בשנת 1850; בשנת 1864, משהעלה הרעיון שנית, פרסם בנו את התזכיר מחדש, ומאה רבנים הצטרפו לקריאה שהפנתה לקיסר שלא לאשר את הסמינר. באספת הרבנים האורתודוקסים שנערכה בנובמבר 1868 החלט לגנות, פה אחד, את הקמת הסמינר.

ב-16 לפברואר 1868 כנס השר לעניני דת, הברון עטוואש (Etvos), שנודע כליברל אוהד יהודים, קבוצה של 34 נכבדים יהודיים כדי להתייעץ עמם על תוקת הבחירות לקונגרס היהודי, שעמד להערך מאוחר, יותר כדי למסד את פעילות הקהילות היהודיות. רוב הנכבדים שכנס נודעו כבלתי-דתיים ומתבוללים. בדצמבר של אותה שנה התכנס הקונגרס שכלל כ-220 צירים, מיעוטם אורתודוקסי. קבוצת המיעט התכוננה "שומרי הדת" ודרשה להכניס סעיף לתוקת הקהילות המוצעת שבו יכתב "שלא יעשה שום דבר שהוא נגד השלתן ערוך". מנהיגי הרוב סרבו, נסיונות תוך נכשלו, ו"שומרי הדת" עזבו את הקונגרס ובתרו ברב משה שיק מתוסט למנהיגם. הם נסתו תוקה נפרדת לקהילות האורתו דוקסיות ובקשו מן הממשלה להכיר בהם ככת דתית נפרדת, ולא לאשר את תוקת הקונגרס. הרב מנחם א"ש מאונגוואר השתתף במשלחת שהתיצבה בפני

הקיסר וביקשה שינתן ליהודים החרדים לשמור על מסורתם. כתוצאה מהשתלשלות ארועים אלה אישר הפרלמנט, בשנת 1871, את קיומן של שלוש עדות יהודיות עצמאיות: האורתודוקסית-חרדית, הניאולוגית-רפורמית וקהילת הסטטוס-קוו. מצב בלתי שגרתי זה התקיים באזור שנים רבות, ורק התנועה הציונית סייעה, במידת מה, לאחוד חברים מקהילות שונות בתוכה.

השתתפותם של יהודי רוסיה הקרפטית, באמצעות מנהיגיהם הדתיים, במאבק זה, מתועדת במספר מקורות:

- דו"ח על אספת הרבנים שהתקיימה במיהאלוביץ בין 1865-1866, בהשתתפות רבני רוסיה הקרפטית בהנהגת הרב מנחם א"ש.(12) חשיבותה של האספה היתה בהכרזת האידיש כשפת ההטפה בבתי הכנסת.

- "אגרת פתוחה" מאת נתן ליבערמאן מריטשע שתארה את שמחת היהודים על שויון הזכויות אולם יצאה נגד הרפורמים.(13) על אגרת זו ענה הרב יצחק פרידליבר, שאחר כך היה רב הקהילה הניאולוגית באונגוואר, ב"דברי שלום".(14)

- "שו"ת מהר"ם שיק"(15) של הרב משה שיק מתוסט הכולל תשובות מרובות בעניין המאבק ברפורמה שהוא היה ממנהיגיו. ב"קול קורא(16) שכלל בספרו, ספר על תולדות הקונגרס והמלחמות נגד הסמינר שקדמו לקונגרס.

- "ממשה עד משה", ספר היחס למשפחת שיק שחבר הרב שלמה צבי שיק מקארצאנג אשר תאר את המאבק מנקודת ראות אורתודוקסית, וחלקו של המהר"ם שיק בת.(17)

ספרו של גרינוואלד שכבר נזכר לעיל "קורות התורה והאמונה".(18)

אספת מיהלוביץ, שהתכנסה כאמור לפני כנוס הקונגרס, קבעה את קוי

המאבק עוד לפני הנסיון לאחד את כל הקהילות, וזאת כתוצאה מהתגברות השפעת גורמים חדשניים בחיי קהילות. האספה ציינה בצער את הירידה בשמירה על הדת, וציינה כגורם העקרי את הנסיון לדחוק את רגלי הלשון האידית המדוברת בבתי הכנסת לטובת לשון המקום. כתוצאה מכך הכריזה האספה שהאידיש היא שפת הדרשה המותרת היחידה, ועוררה את חמת הזרם הרפורמי. כתב אחד מהאחרונים: "אספת הרבנים במיהאלוביץ ומגמותיה המזרות והמרגיזות עוררה כאן אי-שביעות רצון כללית. אם יתברר שהשמועות אינן מתוסרות יסוד, הרי בוודאי תתאששנה הקהילות בהונגריה הצפונית בכדי להסתייג מרועי נשמותיהם המוטעים. הרב המקומי (הכוונה לרב מנחם א"ש) מכיר אל נכון שהרחיק לכת בשאלת הסמיכה. הוא בוודאי יזהר מלעשות עוד פעם את מלאכתו יחד עם הרבנים הקנאים". (19) החלטות האספה, כפי שנמסרו על ידי גרינוואלד, שיקפו את ההתנגדות העזה לשינוי:(20)

" 1. אסור לדרוש דרשה בביה"כ בלשון הגרית.

2. אסור ליכנס ולהתפלל בבה"כ אשר אין לה בימה באמצע.

3. אסור לעשות בה"כ עם מגדל.

4. אסור לעשות מלבושים מיוחדים לש"ץ ומשורדים באופן שיהיו דומים לשאר נמוסי דתות.

5. אסור לעשות המחיצה המבדלת בין עזרת נשים ואנשים באופן שיוכלו להסתכל אנשים בנשים; רק יעשו כנהוג בימי קדם.

6. אסור לשמוע תפילת קאהר (מקהלה).

7. בתי כנסיות הנקראים קאהר-שול מאחר שהוא בית אפיקורסות אסור ליכנס לתוכם.

8. אסור לעשות תופה בבה"כ, רק תחת השמים.

9. אסור לשנות שום מנהג יהודית או שום נמוס בביה"כ מאשר מקובל מאבותינו."

בסיום ט' הסעיפים באה ההכרזה שאין לעבור עליהם ושיש להתפלל לשלום התושבים שבקרבם יושבים היהודים. האספה לא הזכירה את שיון הזכויות שניתן ליהודים, והפרוטוקול שנתתם על ידי שבעים רבנים ערך רושם כאילו אין ליהודים כל טענות ודרישות באשר למצבם האזרחי. אולם לא כל הרבנים האורתודוקסים הסכימו עם החלטות האספת. הרב משה שיק התנגד לקו הקיצוני שננקט, ומתבר "ממשה עד משה"(21) נסה להסביר את נימוקיו באופן זה: "...ותתמו על האיסור שבעים חכמים, וגאוני הדור ובראשם מרן הגאון בעל המהר"ם שיק זיע"ל עמדו וחלקו על דבריהם, לפי שהיא גזירה שאין רוב הצבור יכולים לעמוד בה ושהיא תקנה שקלקולה יתר על תקונת. מפי חכמי הדור שהתאספו במיהלאבייץ יצאו ההוראות ...שלא ילך רב צדיק להורות בקהילה שאין לה השם אורטהדאקס ושלא ילך להם שוחט לשחוט ועל הוראות שעה שיצאת מפיהם נחשבים כל הצדיקים אשר יושבים על התורה ועל העבודה באמת ובאמונה בקהילות הנקראים שטאטוסקוא כרשעים."(22)

השכלתו הרחבה של המהר"ם שיק ובקיאותו במדעים, שפות ופולקלור אף הם סייעו לעצוב דעותיו בענין חלוקי הדעות עם הזרמים האחרים. על כך כתב שלמה צבי שיק: "למהר"ם שיק קרה מה שקרה לבעלי תוס' יו"ט. בעל תוס' יו"ט לא שמע לקול רבו שגזר שלא ללמוד מספר "מאור עיניים" באשר הוא מצא שאין בו דבר המזיק ואם ימצא בו דבר המזיק, ואכל התוך והפסולת יזרק הלאת. כן אירע גם לזרע זרעו, הוא רבינו בעל מהר"ם שיק . רבו בעל תתם סופר גזר לזרעו אתריו שלא ילמדו מתוך התבורים של ר' משה דעס"ע, כי כן צוה לפני מותו: בספרי רמ"ד אל תשלתו יד, ורבינו שאהב אותו בכל לבבו ובכל נפשו לא פנה לצוואת רבו ולמד מהם, יען שהוא לא מצא בהם דברים המזיקים, ואם מצא בהם אמר שבטח לבו, שרק התוך יאכל והקליפה יזרוק. אכן אז עמדו בדייטשלאנד אלו עזי מצח וכופרים גמורים שרצו להרוס הדת, ועלה פתד ובהלה בלב הצדיקים, שע"י חכמת הרשעים האלה תתבטל התורה ח"ו,

ל"ז אמר בפומבי: עת לעשות לה' ועת לגדור גדר ולגזור גזרות להתרחק מן התכמות והוא יצא בראשונה ואמר שמתתרט על שנתן הסכמות לייסד בית מדרש לרבנים שילמדו גם שאר תכמות. זאת וכזאת יצא מפי רבינו מהר"ם שיק ז"ל בכתב ובע"פ. וכל מי שזכה לישב בצילו יודע, שמעודו אהב את התורה והתכמה והוא היה מזרז את קרוביו ותלמידיו שילמדו כתב ולשון ומה שהוא מן ההכרת."(23)

עד כמה שינה המהר"ם שיק את דעתו ניתן ללמוד משינוי עמדתו בענין הסמינר לרבנים: "...ולא באתי אלא להשיב...כי דברים אלו כבר הסכימו באספת רבים והיינו יחד באספה דשנת תרכ"ד באויהעל ואכ"כ בנירעדהאז וששם הסכימו כי הסמינר הוא אבן ניגוף והירוס לכל התורה ושצריך לעשות מה שאפשר להפר עצת הרוצים בסמינר והגאוני' אשר כבר הם בארצות החיים זצ"ל מסרו נפשם ומאודם ונסעו לעיר המלוכה ווין לבקש מאת פני הקיסר יר"ה להעביר מעליהו הרעה הזאת ואתרי תלאות רבות...מילא משאלתם. ובשנת תרכ"ט (1869) שוב התחילו פריצי עמינו לעורר ענין הסמינר והי' אספה גדולה באפען ואם אמנם שהי' שם איזה רבני' שהמליצו על הסמינר לתקנו באופן הכשר, אבל רובם ככולם הסכימו כי תועבה היא...וכיון שדבר זה תקלה לרבים ואנו מתוייבים להרים מכשול מדרך עמנו."(24)

המאבק על כנון הסמינר ואספת הרבנים היו רק הקדמה לארוע שפלג את יהדות רוסיה הקרפטית. קונגרס הקהילות היהודיות. קונגרס זה היה אמור לתקן תקנות להנהגת כל הקהילות היהודיות באופן אחיד, תחת חסותו של ממשל נאור שהעניק זה לא מכבר שויון זכויות ליהודים. אולם לא כל מנהיגי הקהילות בטחו במכנסי הקונגרס ובמטרותיו, וחלקם התכוננו מבעוד מועד על פי דרכם הם. אחד מתאורי ההכנות נמצא ב"אגרת פתוחה" לנתן ליבערמאן:

" כאשר הגישו ראשי עדת פעסט מכתב בקשתם בדבר האספה לפני כבוד הקולטוסמיניסטר ויעתר להם, לא קראו להתאסף עמהם כי אם את אשר ידעו היטב כי יסכימו עמהם לכל דבריהם, ויעבור הקול במחנה

העברים ויתרד כל העם מאד ויפחדו פן יתיעצו גם על צפוני הדת, לחדש לחלוף, ולהמיר ברצונם. ושתותי' יהרסון, כי כן בשנת 1861 למנין הרגיל העמיקו עצה עם שר אחד ונמנו וגמרו לאסול פת בגם ולשתות יין ניסכם ולהתחתן יחד אם ישתדל להיות עושים אותם חפשים בארץ. ויקהלו לעמוד על נפשם חמישים ומאה קהילות ישראל ויערכו גם הם "מכתב זכיון" ויגידו בו בכל לבבם לאמור, כי כל עוד רוח חיים בקרבם ונשמה באפם, לא ישמעו ולא יאבו לכל דבר הנוגע בעניני הדת , אל עצת הנאספים בפעסט, כי את כל הון ביתם ורכושם, וכל אשר להם ישליכו מנגד, ואת חייהם המה מקריבים ומתורת משה הכתובה והמקובלה לא יעזבו ולא יטשו אף מלא רוחב שער אחד לנצח

ויהי היום ויקראו מן הממשלה הרוממה הקולטוסמיניסטר ארבעה ושלושים אנשים מפעסט והמדינה, לבוא לפניו ליום 17 פעבער, וימהרו ויבואו, וישם בכבודו לפניהם את הדברים הנתוצים להתייעץ אודותם טרם יקרבו לאספה כללית, והם:

1. לברר הדרך הנכון מי ואיככה יבחרו, ומני אשר יוכל להיות נבחר, ומספר הנבחרים לבוא אל האספה הגדולה והכללית "וואהלמאדוס".

2. עניין בתי הלמוד לכל תנאיו ואופניו, "שולוועזען".

3. "געמיינדעשטאטוט", והוא לערוך סדר לצרכי הקהילות ומנהיגיהם.

והנה מודעת זאת בכל הארץ כי אנתנו האורתודוכסים המתזיקים באמונת אבותינו בכל תוקף ועוז, מספרנו עולה הרבה יותר מכפליים על אלה אשר עזבו תורת אבותיהם, ומבקשים חדשים לבקרים, ובכל זה למורת רוחנו ולדאבון נפשנו, לא יצא הגורל לקרות מתוכנו, רק מספר קטן מאוד, ששה אנשים לבד ועשרים ושמונה נקראו כלם ממתנה האויב. כאשר הקרואים בשם הארטאדאקסים ביום בואם לפני כבוד הקולטוסמיניסטר הוכיחו בהשכל ודעת כי לא ימצא בשום אופן דרך אשר יתכן לשני הכותות יחד, כי נפרדו ונתרחקו בדעותיהם ובמעשיהם איש מעל אחיו עד מאד, ויען ויאמר, כי הוא באשר אינו יהודי (הפריץ) אינו יודע את הדעות השונות אשר על פיהן יחלק העם לשתי מתנות.

אז נדברו יחד יראי ה' השרידים, באי כח מאה וחמישים קהילות ישראל ויבואו ויענדו לפני הדר כבוד הקולטוסמיניסטר (עוועטש יוסף) ויקדו וישתחוו, וידברו אליו לאמור, כי מורא יעלה על ראשם לרגל האספה הבלתי רצוי הנוכחית ואם עצתם תקום, האסון איום ונורא מאוד. וירא ויתבונן ויבטיחם במתק שפתיו, ויאמר כי יתן את לבו על הדבר הזה למצוא אופן ודרך היותר להשקיט רוח איש ואיש; וכאשר הגישו לפני כבודו הרמה אלה הששה ארטאדאקסים אשר היו בין הקרואים את אשר ראו הם להחליף ולשנות באופן הוואהל שטאטוט שהציע אנשי הרעפארמפארטייא, הבטיחם לשים עין בוחנת על דבריהם כי עתה הנהו רואה כי אמת נכון הדבר, חלק העם לשתי מחלקות בהטות המחלוקת האחת את יסודי ועקרי דתו לרוח אחרת רחוק הלאה מהאחרת וכי הארטאדאקסים הרוב במספר."(25)

מנהיגי היהדות החרדית התארגנו לקראת הקונגרס בדרכם הם. הרב שלמה צבי שיק מתאר הכנות אלה ואת המלצותיהם בענין בחירת צירים לקונגרס:

" בשנת 1867 למספרם יצא החק במדינת אונגארן שגם אנחנו בני ישראל נחשבים כיתר אזרחים בארץ כי כאשר עלינו התוב לישא בכל משאם, כן נוכל לשבוע מטובה באין מפריע, ולדבריהם הסכים אדונינו המלך יר"ת. ובימים ההם היה בכל עיר וכפר ששון ושמחה ליהודים משתה ויום טוב ובימים ההם קמו בני ישראל אשר במדינה אנשי זדון אשר רצו לפרוק על התורה והמצוות מעל צוואריהם ויעמיקו סוד להפר את כל התורה וערכו מכתב בקשה לשר הממונה על הדת והחשכלה ולתת להם רשות לקרוא אסיפה כללית הנקרא קאנגרעס, להתיעץ מה לעשות בסדור עניני הקהילה ובתי הלמוד. ובתוך בקשתם תרפו את הרבנים וסדורי הקהילות אשר במדינת. והשר קולטוסמיניסטער קרא מראש שלשים אנשים מן המדינה והם הראו מיד לשר שאלו המתחדשים, אין מאמינים באמונה שלמה בדת משה וישראל. וקודם שבתרו בני המדינה ע"פ פקודת השר הנבתרים לאספת הקאנגרעס יצאו היראים בחבור קטן בלשון אשכנז לעורר את היראים אשר במדינה שיהיו זריזין לבחור איש נאמן לאספה,

ומסיימים את דברים בזה הלשון:בעפאר וויר איינען וועהלען, מיסטען וויר דיא איבערצייגונג האבן דאס:

1. שבת אונד יו"ט האלט;

2. ער קיין טרפות גענייעסט;

3. ער נזהר איזט להניח טלית ותפילין;

4. ער דיא חכמי ישראל אכטעט;

5. ער אין תחיית המתים גלוייבט;

6. ער אין ביאת המשיח גלויבט;

7. די דינים אום שלחן ערוך פיר איהן בונדעגד זינט.

בין הנאספים היו מחללי שבת ואוכלי טרפות ואז קמו היראים ויצאו מן הבית שלא לישב בקשר רשעים והיראים יצאו לפני מלכים ושרים לבקש ולהתחנן שיהי' רשות ליראים אשר במדינה להפרד מן המתחדשים אנשי הקאנגרעס ולעשות תקנות כטוב בעיניהם על פי דיני דש"ע בתוך אלה שיצאו מן הבית בשביל שמאסו בחקי הקאנגרעס היו הרבה רבנים ממקומות שונים ובכל זאת לא רצו להסכים לתקנות שיתקנו היראים את"כ בשנת תר"ל. וכן לא קבלו עליהם אותן תקנות בני ק"ק סיגעט וק"ק טירנויא ועוד הרבה ואלו קראו עצמם שטטוסקוואו ויהי ביום השלישי לחדש מנחם אב שנת תר"ל התאספו נבחרים מן היראים אשר במדינה מאה ושלשים אנשים בעיר פעסט, בתוכם היו תשעים אנשים בעלי בתים חכמים ונבונים וארבעים רבנים, ובחרו לראש ומנהל האספה את ר' שמשון קרויס והרבנים בחרו להם לראש ש"ב מרן הגאון רבי משה שיק ז"ל (רב בתוסט) ועל פי שני אנשים הללו יצאו ובאו הנאספים ותקנו תקנות שנקראים לאנדעסארגאניזאציאנסשטאטוטען ומאז נפרדו היראים למחנה אחרת ונקראים בשם ארטהאדאקסען."(26)

יקותיאל גרינואלד מוסיף פרטים מספר לתולדות הקונגרס ולאוירה ששררה בו:

" גדולי הממשלה עודדו את היהודים כפעם בפעם שיתאספו ויחליטו בענין הזה עד כי קראו לאספה ולועד גדול של אחינו בני ישראל באונגארן בשנת תרכ"ט (1869). הועד הזה באונגארן הנוסד על יסוד התופשה המדינית שנתנה לישראל לעשות סדרים בעניניהם הפנימים כטוב וכישר בעיניהם... השפיע ברכה לרבבות אלפי בני ישראל יושבי ארץ אונגאריה, לעשות להם סדרים בעניני עבודת אלהים ובתי ספריהם מבלי שתתערב זר בתוכם בענינים נכבדים כאלה העומדים ברום חיי היהודים ונצחם, והרשות נתונה מיד אתב"י לבחור מתוכם אנשים כטוב בעיניהם, ולהתאסף יחד בעיר המלוכה להתייעץ אודות הענינים ההם תחת השגחת שר ההשכלה ועל פי רוב דעותיהם יקים דבר, ויהי' לחוק בישראל בכל דבר המתיחס לעבודת אלקינו, ולתוך הבנים בבתי הספר.

וכבר יצאה הפקודה מאת המיניסטר להשכלת עם ברון אטוואש, לכל שרי הפלך באונגארן, שיראו שיבחרו היהודים בכל המתוז שלוח בתורי העם. הפקודה יצאה ביום השלושים לחדש יולי שנת תרכ"ח, ומובן מאליו, כי לרגלי המקרה הזה פרצו מריבות אחים בכל מקום אשר דבר הדת הגיע, מלחמת קנאה איש מרעהו. תוצאות הבחירות היתה כי רוב הנבחרים הי' מהחולכי קדימה לרוח העת הנבחרים באו כולם לבודאפעשט, וביום ב' טבת י"ד לירח דעצעמבער תרכ"ט נתאספו הנבחרים 200 איש לבית הועד.

שר ההשכלה הברון אטוואש פתח את הועד בדברים נמרצים מאוד מפיקים אהבה לעם ישראל, ועודדם על המטרה הנשגבה אשר לפניהם, וידבר על ליבם כי יעשו מעשיהם במתינות ובלב אחד, ויעשו סדרים ישרים בעניני עבודת אלקים ובתי הספר, ויותר עניני הקהלות, גם הציע לפניהם תקנות וסדרים אשר על פיהם יתנהגו הועד. דברי השר היוצאים מן הלב עשו רושם רב בלב השומעים. וגדולי ישראל התרדים מה עשו? המה אשר עוד מקודם נתקבלו ג"כ לראיון בחצר המלך לחלות פני המלך , ונתן להם רשות להעמיד קאנצלייא בפעסט והמה ראו מה לפניהם, המה

ראו כי הרוב מנגדיהם, ע"כ נתאספו 200 רבנים גדולים בעיר פעסט, טרם התאסף הועד הגדול להתייעץ על עניני הכלל, העירכו מכתב בקשה אל המיניסטער כי ירשה להם לבחור מתוכם קאמיסיאן עין בקרת אם ראוי והגן לבא לפני המלך לבקש הסכמתו להיות לחק ולא יעבור, הקאמיסיאן ההיא תבדוק ותבחון אם הדבר החדש ההוא אינו מתנגד לתוה"ק ורק אז יהי' לחוק, ומטרתם בבקשה הזאת יען כי למורת רוחם שורר פירוד דעות גדול בעניני האמונה בין אחב"י באונגארן, ובהיות מגמת הממשלה, וגם חפץ הרבנים להשיג אחדות גמורה בין ישראל בעניני הדת אלה ולא יחצו עוד לכתות שונות, ואחדות לא תהיה לעולם אם יחדש דברים כאלה שהם נגד הדת.

המלך קבל את המלאכים בסבר פנים יפות, וראש המלאכים האדון מוריטץ וואהרמאנן הודה למלך בשם כל בעלי הקאנגרעס על חסדו וטובו, ובדברים נמרצים הבטיח למלך כי רוחם נאמנה אתו, ובמרוצת דבריו אמר כי השתדלות בני ישראל באונגארן הוא להיות נאמנים עם דת אבותיהם הקדושה, ולמלאות כל תובותיהם לארץ מולדתם ולבית מלכם.

המלך השיב: "הנני שמח מאד לקבל מלאכי הקאנגרעס של בני ישראל יושבי אונגארן, ומאד הנני חפץ כי בעלי הועד הזה יעשו מעשיהם בשלום ואחדות ויגמרו פעולתם לתועלת וטובת כל ישראל יושבי הארץ ההוא", ועד הוסיף לאמור כי היהודים באונגארן יכולים להיות לעזר גם הם להתפתחות עניני המדינה בשלום ואחדות הנרצית. המלאכים ברכו את המלך בקול רם, ויעזבו היכלו בלב שמח, ומשם הלכו כולם אל שר המלוכה מאונגארן מרואי פני המלך ויודו גם לו על טובו ואהבתו לעם ישראל.

המלאכים שבו מויען ובעלי הקענגראס התחילו להתייעץ, עברו ימים והמה עוד לא הגיעו למטרת פעולתם, רק התעסקו בהכנות ובסדרים הנתוצים טרם בואם להעניינים העקריים, בתרו מתוכם שלש קאמיסיאנען כל אחת במספר כ"ה אנשים, אחת על דבר עניני בתי הספר, שנית על עניני קהלת והשלישית ועד הביקורת עניני הבחירה להאסיפות של הועדים הבאים, ואח"כ על הקאמיסיאנען למסור הצעתם ופעולתם לפני

הועד הכללי, והוא יתן דעתו אם עבודתם כראוי אם לקרב ואם לרחק, ובכל אחת מהקאמיסיאנען היו אנשים מכתות שונות למען יוכל הועד לשמוע דעת כל אחת מהכתות.

הקאמיסיאן אשר על עניני בית הספר שע"י הקאנגרעס עבדו עבודתם באמונה, מסרו עבודתם לפני הועד הכללי. פה פרצה מלחמה גדולה בין חברי הועד. רוב הדעות אמרו כי נתוץ מאד ליסד בית מדרש לרבנים (סעמינאר) באונגארן, אבל כל היראים התנגדו לזה באמרם כי אין כל צדקה להועד להתיעץ אדות התיסדות הסעמינאר כי זה נוגע לעקרי האמונה ולפי פקודת הממשלה אין להועד להתוכח על עניני האמונה, שנית כי לא תגיע תועלת ישראל מבית כזה, ואדרבה יזיק להאמונה. והוסיפו להבטיח כי מהבית הזה לא יצא ת"ת, אבל בעלי הקאמיסיאן נמנו וגמרו על פי רוב דעות כי נתוץ מאוד לייסד בית חינוך רבנים שלמדו בם גם חכמת ומדעים כי העת דורשת זאת.

זאת היתה סלע המחלקת הראשון, ביניהיים גמרו גם הקאמיסיאן בעניני ועד הקהלות פעולתם, ומסרו אותו לפני הועד הגדול ואז פרצה המחלוקת האמיתית, הן הקאמיסיאן נמנו וגמרו ביניהם: " בהתאסף במקום אחד קבוץ מאחינו בני ישראל החפצים להקרא בשם עדה מיוחדת עליה לתקן בעדתה ביה"כ, מקוה, בית מועד לכל חי, ולקבל עליהם רב מורה הוראה ושוחט, וליסד בתי ספר כפי תקנות בתי לימוד.". הרבנים היראים הציעו להוסיף שש מילות "והנעשים כפי הדינים הנפסקים בשלחן ערוך" ושש מילות אלה שנוא נפש המתחדשים הפיתו אש המריבה עד לאין מרפא, 130 קולות ענו ואמרו יחד אין לנו חלק בש"ע ונחלה בפסקיו. היראים אשר הי' פ"ח אנשים לעומתם התזיקו ואמרו כי כקנה רצוץ כל בני ישראל אם לא ישען על בית יוסף, וכל יהודי אם לא יתזיק בפסקיו אינו יהודי...ג' ימים ומחצה נחלקו 2 הכתות האלה, עד כי ברוב דעות התליטו בכ"ב שבט כי אין להוסיף השש מילות. ואין רצונם לבוא תחת השו"ע (שולחן ערוך) ורמ"א ואין להם צורך בו.

הרבנים היראים בשמעם הדברים האלה מפורש יוצא מפי הועד קמו כלם בתרי אף ממקום שבתם והרב ירמיהו לעוו אבדק"ק אוהעל קרא בקול

בשם כל בני התבורה שלהם: "ארור האיש אשר ישאר פה במושב החטאים האלה", וכולם כאיש אחד עזבו חדר המועצה, הנשארים בני קדימה הריעו בקול שמחה, "הבית יוסף יהיה ללהבת...והשלטן ערוך המשלתו לסיבירען יהי' ברוך." כעת ראו הרבנים היראים כי עת לעשות היא, המה לא טמנו ידם בצלתת הוציאו קול קורא ומודעות ושלחו בכל ארצנו, להודיע לקהל ישראל מה הגיע אליהם באשמת האנשים המתחדשים, ראשי התבורה מהיראים אשר קראו את התבורה "שומרי הדת" יגעו ועבדו הרבה...וגמרו בנפשם עד כס המלוכה יגישו טענותיהם ומשפטם. ואלה הרבנים אשר זכו לבוא לפני המלך, הרב אברהם שמואל בנימין סופר (פרעשבורג), הרב מנחם א"ש (אונגוואר), הרב ירמיהו לעוו (אוהעל) והרב מנחם כ"ץ (צעהלים) והרב חיים סופר (מונקאץ'). בבואם לפני המלך והנה דמעות פרצו מעני הרב מאונגוואר...המלך ראה את האיש הזקן ודמעות בעיניו שאל "מדוע אתה בוכה זקן נכבד?" התורה הקדושה שארית מחמדינו, השיב הזקן, רוצים הקלים האלה לחמוס מאתנו, אשר עבור התורה הקדושה פעמים אין מספר מסרו אבותינו נפשם עליה, ואין ספורות את אשר סבלנו כדי לחזק קיומה, והזאת התירות אשר עליה סבלנו זה כמה? המלך שמע דברי קדשו בהתרגשות, וידבר: ימי ספרד האינקוויזיציאה לא ארשה בארצי, רשות נתתי לכל עם להאמין ולחיות באמונתו...ובניכם עוד נמצאים אנשים אשר רוצים לנגוש חלק גדול שלא יעבדו את אלהינו כרצונם, היה לא תהיה זאת בארצי...סוף תדש אדר ראשון נפתח הלאנדטאג ושאלת היהודים באה לפני המועצה. ונבחרי העם נמנו וגמרו עפ"י רוב דעות כי הצדק עם הארטה' ורשות בידם בכל קהלה וקהלה לעמוד על נפשם לחלוק ולפרוד מהמתחדשים וליסד קהלה ולקבל להם רב ושוחט כרצונם."(27)

מתוך כתבי המהר"ם שיק ניכר שתוצאות הקונגרס היו בנפשם של הנמנים על הזרם התרדי ביהדות הונגריה ורוסיה הקרפטית. הרב שיק הצטין בתוש מפותח לעניני ארגון והיה מראשי הדוברים של יהדות זו, ועיין תודרת זו עמדה מאתורי התאור הבא:

" אספרה נא לאחי קצת דרכי הקאנגרעס שהי' בפעסט שהתחיל בר"ח

טבת ונמשך עד י"ב אדר בשנת תרכ"ט (1869). ראה ראינו שמתנגדינו...שהיה רב הכנסי' עצרת בוגדי' בתורה... ותבז"ל אמרו אסור לישב בתבורה לדון אלא א"כ יודע מי ישב עמו...אמנם אתרי הבחינה והעיון ראינו כי טוב וישר הוא כי הלא ירוד ירדנו בתחילה אנוס עפ"י הדבור לעמוד על המשמר וללחום מלחמות ה' להציל שה פזורה שלומי אמוני בני ישראל מרשת אפיקורסות והירוס הדת זו טמנו לנו...והי' כאשר קרבנו אל העיר ללחום ולשפוט...קראנו למתנגדנו לשלום בכתב יושר דברי אמת חתום בתתימת יד שמונה ושמונים דעפוטירטען ובקשנו למען האמת והשלום שהקאנגרעס יגזור אומר להציב ליסוד מוסד בראש תוקי הקאנגרעס שכל תקנה שיסובב ממנה דבר נגד תוה"ק שבכתב ושבע"פ כאשר הוא מבואר בש"ע ותהא כתרס הנשבר וכלא יחשב ושכל תוקי הקאנגרעס יהא יסודותם בהרדי קודש עפ"י דיני ש"ע כאשר קיימו וקבלו עליהם אבותינו זה כמה מאות שנים בכל מדינות אלו...ונוכל להמתיק סוד עמהם. ...ומתנגדנו בגובה רוחם מיאנו ומרו למלאות בקשתנו ובשפת חלקלקות הבטיח הפרעזידענט שלא יעשו כנגד התורה דידוע שהם עומדים על יסוה"ת ומי פתי יאמין לאיש אשר תאוות נפשו מעוורים עיניו לחלל שבתות ולעבור על תורה ומצוות...ואז עזבנו את הקאנגרעס ושוב אמרנו אולי עוד יש תקוה ואמרנו לנסות עוד הפעם וכתבנו ובקשנו ככל הנ"ל שניות והפרעזידענט ואתוזת מרעיו הקשו ערפם לבלתי שמוע דברי אמת ושלום ובזדון לבו אמר שלא יזכר שם הש"ע...וראינו שאין תקוה מהם ואסור לנו לישב עמהם כמובא למעלת... ולזאת עזבו לערך חמישים דעפוטירטען אז לגמרי הקאנגרעס ומקצת הכת שלנו אמרו אולי יש תקוה להציל והלכו עוד לקאנגרעס וסוף דבר הכל נשמע"(28)

לא כל נציגי התרדים עזבו, וחלקם , שעתידים היו לייסד את קהילות הסטאטוס-קוו, נשארו במסגרת הקונגרס וסמכו ידם על חלק מהחלטותיו. על כך הגיב המהר"ם שיק בשצף ובטא את תששו שהנציגים שיקבעו את עתיד הקהילות יבחרו מתוך "התפשים" שיכפו את אפיקורוסותם על השאר "שאין בהם לא תורה ולא יראה, מחללי שבתות ומועדות ועוברים על מצות ה' וכל מתמדי.."(29) כשם שיצא נגד הנציגים שנבחרו, כן יצא נגד רכוז סמכויות בידי גוף שישב בפעסט והקמת סמינר

לרבנים בעיר הבירה. הסמינר העתיד לקום היה בעינו התגלמות הסטייה מדרך התורה, והוא קרא לרבנים להתאחד ולחוש ולהופיע לפני הקיסר "בתחינה ובקשה בלב אחד ושפה אחת לתת ולבקש כי אין תפצנו להיות לנו חלק בתוקי הקאנגרעס בשום דבר וה' יה' עמנו ויגמור לטובה בעדנו."

כדי להשיג תמיכה בעמדתו תקף המהר"ם שיק את שבעת הסעיפים שהיו "פרי תוקי הקאנגרעס":

1. "כל יחידי הקהל בעיר אחת צריכין להיות עדה אחת" - שיק הסכים שאמנם כולם הנם בני דת אחת, אולם נסיונותיהם של המחדשים לשנות את בית התפילה ומנהגיו "זה אסור לנו מדין תורה ואין איש ישראלי אשר תורת ה' בלבו רשאי לסייע לזה...ואין רשאין להיות עדה אחת אדרבה ישראלי' הכשרי' מתוייבי' להפרד מהם וכיון שעמדו ועשו להם בית תפילה אשר אסרו לנו גאוני עולם נוחי נפש כבר פרשו הם מכלל ישראל ונעשו לכת אחרת."

2. "כל אחד יוכל להיות מהנבחרים לראש העדה" - עפ"י שיק "זה נגד התכלית ונגד התורה, הנה תכלית ראש עדה קולטוסגעמיינדע הוא לאשר ולקיים כל עניני הדתיים הצריכין וצרכי בני ישראל לעניני דת ואמונה צריכין להיות עפ"י דת תוה"ק ואיך איש אשר עבר על התורה ואינו מקיים אותה יהא ראש לאשר ולקיים התורה..."

3. "נתנו תוק שידעס ריכטער שהם ישפוטו ואין טענה אתריהם" - וטענתו של שיק "מי שמע שאנשים שאין בהם רוח תורה ישפוטו לפי רצונם ואף אם בזדון לבם ירשיעו אין אתריהם טענה..."

4. "גם הרב צריך לירד לפני שופטיהם" - "והלכה פסוקה שאין ת"ח צריך לילך לדון אפילו לפני בי"ד י' אם הוא קטן ממנו וק"ו לפני דיינים כאלו ותוקקי הקאנגרעס המה מחללי השם ומבזים כבוד התורה..."

5. "נאמר שיהיה לאנדעס געמיינדע" - ותשובתו של המהר"ם שיק היא: "אין אנו רשאין למסור עניני נפשנו לאנשי' אשר אין לנו מותזקי' בהם..."

6. על הקביעה בצורך בקונגרס כל שלוש שנים - "הנה כבר אמור למעלה דזה אסור לנו מן הדין לישב בדין עם רשעים."

7. על ההחלטה להקים סמינר - "זה אסור לנו מן הנסיון ומן המושכל ומן הקבלה הנה הנסיון מעיד שרובם או כולם מהלומדי' בבתי סמינר אין בהם יראת שמים ולכל הפחות יתדבק בהם מקצת מינות, ודעות זרות ועי"ז חללים רבים הפילה הסמינאר..."

גם קיומן של קהילות הסטאטוס-קוו היה לצנינים בעיני המהר"ם שיק, ולמרות שלא היו קיימות ברוסיה הקרפטית, ידע על קיומן ברחבי הממלכה, ולא ראה הבדל ממשי בינן לבין קהילות הניאולוגים: "ובכל קהלה ימצאו קלים ופוחזים ופוסחים על שתי סעיפי' אוהבי הקאנהגרעס ואוהבי השטאטוסקוא הגורמים רעה הרבה לבטל ח"ו תברה דשומרי הדת."(30) הרב שיק ראה בהם מזימה להחלשת כח האורתודוכסים, והפלוג, בעיניו, היה בין שני מחנות בלבד - שומרי הדת והמחדשים. הוא ראה בפלוג כורח שאין להמנע ממנו, ובאחת מפסיקותיו קבע שהפלוג הוא אף בגדר מצוה שאין לרב המקומי סמכות לנסות למנעו: " נשאלתי אם מקצת הקהל קבלו עליהם קאנשטאטירונג של ארטאדאקסען ורוצים להפרד משאר הקהל אם רשאין להפרד עפ"י דין תורה ואם הרב דמתא עשה אסור על הרוצים להפרד האם האסור חל מדינא...ונראה דקהלה אחת מקרי כשותפין ולענין שותפין... דאם קבעו זמן אין רשאין לחלק ואם לא קבעו זמן רשאין לחלק ובשותפין דקהילה לכאורה הוי כלא קבעו זמן ויהיו רשאים לחלוק...בנידון דידן דצד אחד רוצה לעשות במצוה וצד שכנגדו אינם רוצים רשאין להחלק ולהפרד."(31)

ובענין אלה שהכריז על עצמם כניאולוגים דרש המהר"ם שיק לנהוג בהקפדה יתרת. הוא אמנם התנגד להטלת נדוי וחרם עליהם, אולם צידד באסור החיתון עמם.(32) אי-הכרת הנאולוגים בהלכה חיזקה את דעתו שיש להלחם בהם עד תרמה מאחר שקיימת סכנה ש"יסיתו וידיחו ויציתו אש זרה הקוצים האלה בבני שארית ישראל ואם רשות החרם נוטל מטעם המלכות יר"ה מ"מ לא אדע למה לא נפרסם האמת מה דינם של

האנשים ההם לפי דת תוה"ק כיון שכפרו בתורה מן השמים כאשר יעיד על זה הרבה מדבריהם וספרי מינים שלהם..(33) השפעתו של הרב שיק תרגה, כאמור, מגבולות רוסיה הקרפטית, והוא התערב בעניינים דתיים שהתרחשו בגרמניה, הונגריה ואוסטריה.(34)

הרב שיק לא היה יחידי במלחמת תרמה זו נגד שינויים, והקונגרס היהודי בהונגריה שכונס כדי לדון בשינויים אלה ובדרכים לארגון היהודים בממלכה, הביא בעקבותיו פרוד מוחלט. יהודי רוסיה הקרפטית, רובם ככולם, הלכו בעקבות רבניהם ונשארו נאמנים לרוח שומרי הדת.

רבניה הגדולים של יהדות רוסיה הקרפטית:

יהדות רוסיה הקרפטית לא העמידה מתוכה רבנים גדולים ומנהיגים תורניים, ורוב מנהיגיה באו לה מבחוץ. רק עם התבססות הקהילות החל לרווח המנהג שבן ירש את כהונת אביו ברבנות. יתכן שהרכב ההגירה הוא שקבע מאפיין זה; לרוסיה הקרפטית נדדו בעיקר בני המעמד הנמוך בגליציה, ואלה עסקו במלאכה זעירה ובחקלאות. למרות שמאפיין זה השפיע רבות על אופי הספרות התורנית שיצאה מן האזור, ורוב השו"ת עסקו בחיי היומיום של יהודים אלה, הרי כותבי השו"ת, הרבנים והפוסקים, לא יצאו מקרבם.

בפרק זה ינתן תאור מקיף של כמה ממנהיגיהם הרוחניים של יהודי האזור שכבר הזכרו קודם בהקשר לבעיות תנך ומלחמות הדת, ושהשפעתם על צאן מרעיתם ועל קהילות יהודיות אחרות היתה רבה ביותר; הרב מאיר א"ש מאונגוואר והרב משה שיק (מהר"ם שיק) מחוסט, שהיו תלמידי החת"ס סופר, הרב שלמה גאנצפריד מאונגוואר, מחבר ה"קצור שולחן ערוך", הרב מנחם א"ש מאונגוואר והרב חיים סופר ממונקאטש. אלה, ואחרים, השפיעו על עצוב חיי הקהילות שכהנו בקרבן ועל חיי יהודים רבים מעבר לתחום מושבם.

הרב מאיר אייזנשטט (א"ש):

הרב מאיר א"ש שהיה ידוע בכינוי "בעל אמרי אש" שמש כרב באונגוואר, אולם שמו יצא אל מחוץ לגבולות הונגריה, ובתי דין ורבנים מפולין, גרמניה ואיטליה פנו אליו בעניני הלכה. בנו, הר' מנחם א"ש והר' יהודה א"ש הוציאו את הספר "זכרון יהודא" (35) שבו כללו את תולדות אביהם והמנהגים הדתיים שחדש. נכדו של ר' מאיר, ר' יעקב גריטואלד חדפיס ספר ביידיש בשם "מאורי א"ש", שהתבסס על "זכרון יהודא" עם תוספות מספר.

הרב מאיר אייזנשטט נולד בשוסבורג לאביו, הר' יהודה לייב בן הרב מאיר, שנמלט להונגריה מרדיפות מחזיר פינטשוב שבפולין. בקטנותו עברו לגור בעיר אייזנשטט, אחת משבע הקהילות במחוז בורלאנד ליד וינה, ומאיר א"ש למד אצל ר' רפאל גלוסא. את"כ למד חמש שנים אצל החת"ס סופר בפרעסבורג. הוא היה אחד מאוד על רבו שכתב "תלמיד המחכים את רבותיו".(36) הר' מאיר א"ש התחתן עם חנה, בת הרב דוד דייטש מניישטעדטעל, סלובקיה, שהיה מתבר הספר "אהל דוד". בבית חותנו החל הרב מאיר לנהל ישיבת. לאחר מכן שמש כרב בקהילת בייאה ומשם עבר ליארמוט שם כתן ברבנות 20 שנת. על נסיבות עזיבתו את יארמוט ומעברו לאונגוואר מספר בנו:

" וכמו עשרים שנה ישב בשלום ושלוה בק"ק יארמוט באין מכלים דבר עד כי היה רצון הבורא ית"ש כי יבא למקום מנוחתו פה ק"ק אונגוואר הקציף אנשים על רבם אשר מחמת זה בעת אשר תבקש לבוא ולקבל עליו משרת הרבנות דכאן והגלילות נתרצה להם והנה אנשי ק"ק יארמוט דמו בנפשם כי לא יעזוב אותם לא שמו על לבם בעת אשר ראו כי המכתבים הולכים הלוך ושוב עד כי בא מכתב הרבנות אז נפלו על פניהם ובאו ונשתטחו לפניו והרבה התפעלות עשו אמנם אאמ"ו זצ"ל אמר כי הוא תבטיח לק"ק אונגוואר שיבוא ואינו יכול לשנות את דברו. והנה עוד יתרה עשו כי באו והתחננו לפני האדון הראשון של הקומידאט אולי יכול הוא להעביר אותו מדעתו, והנה קרא אותו אדון והרבה אשר דבר עמו

ואמר לו אאמו"ז זצ"ל ידע האדון כי אני צריך מידי שבוע בשבוע סכום כך וכך מעות ואין לי שום עושר ונכסים רק חדבור שלי הוא מפרנסני ואם אחלל דבורי אזי כל מה שאני לוקח עבור שכרי הוא גזל ורמי' אז אמר לו האדון צדקות בדבריך, והנה לא יאומן כי יסופר חיללה והבכיה אשר היה בעת אשר נסע מהעיר אנשים ונשים וטף כמעט לא נשאר נפש בהעיר אשר לא בא ללוותו עד מחוץ לעיר ולא היה יכולת לישב על העגלות עד מחוץ לעיר. וביום ה' כ"ג אלול תקצ"ה לפ"ק בא לכאן אונגוואר ונתקבל בכבוד גדול ושמעו הלוך וגדל גם במדינת פולין אשר כל העבר ושב השכים לפתחו..."(37)

בריאותו של הרב מאיר לא היתה כשורה, ולמשך זמן קצר אף התגער. לאחר שתי נסיעות לוינה נתרפאו עיניו. הוא נהל ישיבה באונגוואר ולא התמיד אף שעה. גם כשאבד את מאור עיניו למד מתוך הזכרון. היה ידוע בענוותנו, והרבה בצומות. את התרומות שקבל מאנשים שנהרו לשאול בעצתו תרם לישיבה ולעניים. מספרים עליו גם ספורי ניסים, אולם בנו העיר "ונפלאות לא אספר כי לא אתן להתכמים בעיניהם מקום לדדות."(38) שנים רבות נשא עמו את הספר "שער החכמה" לר' נפתלי כץ על מנהגי קבורה, ובקש שינהגו בו כמתוב בספר זה הרב א"ש נפטר בשנת תרב"ץ ובצוואתו כתב:

" ...אל יספדוני לא בשבת תורה ומכ"ש חלילה לקרוא עלי שם צדיק או חסיד ולולא כי הזמן גורם עתה ביותה"כ לבלתי הזכיר שום גזירה או תרם הזכרתיו אך בדברים המשברים את הלב מעין אחריות האדם, אם יש שיחפוץ לדבר ישא ברכה מאת ה'."(39)

את מקומו באונגוואר מילא בנו, הרב מנחם א"ש שטורח רבות בהדפסת ספרי אביו. הרב מנחם א"ש אף נודע במנהיגותו בעניין שומרי הדת בקונגרס, ואף השתתף במשלחת שהתייצבה לפני הקיסר לנסות ולשכנעו בזכות האורתודוקסים לנהל את קהילותיהם בנפרד.(40)

יותר מכולם השפיע הרב חת"ם סופר על עיצוב אשיותו וקוי הנהגתו של

הרב מאיר א"ש. ר' משה סופר, יליד פרנקפורט דמיין היה מאחרוני גדולי התורה באשכנז, ומשעבר לחונגריה מצא שם קרקע פוריה להמשך פעילותו כנגד המתחדשים. בחיין הוא ובחשפעתו של תלמידיו הפך החת"ס סופר לאביה הרוחני של האורתודוקסיה שהתפלגה משאר חלקי העם. הרב מאיר היה מבחירי תלמידיו,ומסופר כי כאשר נעדר משעור כלשהו אמר עליו רבו: "יבוא ראש הברזל מאיר א"ש ונשמע לדבריו".(41) לאחר שנרפא מעוורנו ברך החת"ס סופר על תלמידו: "ברוך המאיר עיני חכמים."(42) היחס היה הדדי ורב מאיר העריך וכבד את רבו. גרינוואלד מספר כי "התפלל בערך שלושים שנה בפישוט ידיים ורגליים עבור אריכות ימים לרבו הקדוש ז"ל."(43)

הרב מאיר החל לענות על שאלות הלכתיות רק לאחר פטירת רבו. בימיו של החת"ס סופר נהג להפנות את השואלים אל רבו, ואף הוא בעצמו הרבה לשאול את רבו, ומכתביו שפעו חיבה ודאגה: "רבנו נר ישראל תן שמענו את אשר קורהו בקיץ העבר ודוה לבנו ועתה כי שמענו כי שלי ה' עזרו מקודש עבני גפן בעבני גפן עלץ לבנו בקרבנו אף גילת ורנן ותפילתי לאלקים חיים. יפרח צדיק כתמר וישגה כארז בלבנון יחזו עיני וראה זרע וזרע זרע כמותו וירבה שלותו ויבן כמו רמים ביתו אמן כן יאמר ה'. ועתה נפשי בשאלתי אל מול פני חדר"כ על שאלה אשר נשאלתי ולא רציתי להודות לא אסור והיתר עד כי אשאל פי מורי נ"י." (44) במקום אחר הביע את דאגתו על התנאתרות תשובה מרבו וכתב: "קוה קויתי זה ימים למטר לקחו ורביבי תורתנו ותן עבר סתו הניצנים הגיעו לראות ועוד נמצע הגשם ומלקוש לא היה עגמה נפשי עלי כי זה פעמים אשר שלחתי את קוצר דעתי לפני אמ"ו הגאון. הוחלתי כי ירווח לי ותוחלתי נכזבת. ואך עתה אדרוש את דבר ה' למעשה ואתו המורה לצדקת הגם בזה ימצע דברו מאתי. היחדל ממני את תירושיו המשמח אלהים ואנשים. תן יברכוהו לאומים יפארוהו כל אפסי ארץ כי תורה להם מאתנו תצא. יצוה נא גם לי עוד כמאז את ברכתנו וירוה את צמאוני ומאת ה' יהיה גמולו ושכרו."(45)

עם פטירת החת"ס סופר הפך הרב מאיר א"ש לבעל הסמכות, ורוב גדולי

הדור פנו אלינו בשאלותיהם הקשות. באחד מהמקרים הללו נשאל על ידי הר' שמואל קלוגר מבראד, הרב חיים האלבערשטאם מסאנז והרב שמעון סופר מקרקא, ובהקדמה לתשובתו כתב: "נעימות ימינו הגיעה והנה פקד עלי מטעמו ומטעם הרבנים בד"צ דק"ק קראקא יע"א לחוות דעתי העני בדבר אשר שם שתי משפחות יקרות מתנגדות זו בזו...והנה הרבנים בד"צ נ"י כל רז לא אנים להו וכל יקר ראותה עינם ושרים עצרו במילין וקי שמו לפיהם לבלתי חות דעתם בבירור מטעמים בכמוסים עמהם ויעמיסו עלי לכתוב דעתי הקצרה ואם באמת גם עלי יקשה לדבר זה בזה עם כל אלה לא אוכל לסרב נגד גדולים ויקרים ..."(46) לגבי שאלה אחרת שהופנתה אליו מקרקא בענין גזירה שיצאה שם מטעם הרשויות התילוניות בענין גיל הגישואין, כתב: "שפעת שלום וברכה לכבוד הרב המאוה"ג התרקי ובקי משנתו זך ונקי כקש"ת מו"ה אברהם נ"י מורה ודיין בביי דינא רבה דק"ק קרקא יע"א. אמרות טהורות אשר שלח מע"ת נ' בענות לבבו אלי הגיעני וארא והנה תוקר ודורש ברוח מביעתו, אודות פקודה חדשה אשר הפקד בעיני נשואין בני עמינו צוו כי לא יקחו נשים לפני הגיעם לשלושים שנה אם לא ילבישו נפשם במלבושיהם ממש וחקר כת"ד בחכמת לבבו איזה דרך ישרה וטובה בעיני השי"ת שיבור לו האדם אם ללבוש כלבושיהם או להמתין עד שלושים שנה..."(47) ולאחר הגאור של תקדימים והלכות בעניני לבוש, גזירות והצורך להנשא גיל מוקדם יותר קובע הרב מאיר א"ש : "מפני הפקודה הזאו משום בתוקותיהם לא תלכו שוב אין לנו לדון אם הוא שעת הגזירה אם לאו וכן אם הוא להנאת עצמו או לא רק כיון דלא שייך כאן דהייתי עשה לל"ת כמובן ממילא אין לעבוד בלאו דתוקותיהם לא תלכו בקום עשה לקיים מצות עשה דפרו ורבו לפני שלושים וכ"ש אם אפשר לו ללכת למקום אחר ולקיים שתיהם..."(48)

הרב מאיר א"ש היה ממגיני המסורת ובכל תשובותיו התנגד לכל חידוש שניסו להכניס לפולין או לתפילת. כך התנגד לעריכת תופה וקדושים בתוך בית הכנסת,(49) לשנות את מקום הבימה בבית הכנסת(50) ולשנות את שפת התפילה מאידיש לשפת אשכנז.(51) את עיקר מרצו וכח שכנועו השקיע במלחמה כנגד הקמת הסמינר לרבנים. באגרתו לכנוס רבנים שדן בנושא כתב:

" אצילי ישראל=ישראל החירי עם ה' אשר נעדו יחד לשית עצות בנפשם. על דבר המכתב נשלח במקהלות ישראל אשר במדינה מן (הקאמיטע בפעסט) יאיר ה' פניו אליכם ותצליחו ותשכילו למצוא את הטוב בעיני אלהים ואדם. אחלה פני כבודכם הרמות אל ירע בעיניכם כי אעתיר דבר אליכם. הן לא על המועצה עצמה אטיף מלתי, כי בה אתם תבחרו ולא אני. אבל לזאת יתרד ליבי ותציקתני רוחי. יען נשמע כי מפני הכסף אשר יבקשו נשמע כי יחפצו להקים להם (סמינאריום) משם יקחו הרבנים. משם יקחו מורים. יורו להם דרך כחפצם. אדירי ישראל! האמינו, לא זו הדרך ולא זו העיר אשר ה' שמת. לא למעני אנכי דובר, הן ימי שנותינו בהם וכו' שלמו לי בתורף העבר=אבל למען ה' ולמען תוה"ק אדבר. נגידי ישראל ה"ף! האמינו כל אשר לא ייגע בכל כותו בתורת ה', ולא ישים מצעדיו כל מעיינו בה לא ממנו תצא תורה – לא בו ימצא דבר ה' זו הלכה ברורה כה דבר הרמב"ם=אין דברי תורה מתקיימים במי שמרפה עצמו עליהן אלא במי שממית את עצמו עליהן ולא יקל שינה לעיניו ומצער גופו תמיד=ותדעו בטח כי לא ימצא כן בתלמידי (הסמינריום) כאשר יעידו על זה התלמידים אשר הכתרו באטליא בכתר הרבנות כי רק שפתם אתם ולשונם תדבר גדולות, אבל לבם ריק מידיעת התורה וחקיהו(52)=נגידי ישראל! שאלו נא את החפצים (בסמינאריום) מה עול מצאו ברבני המדינה עכת למה יוחיקום-- האם בעבור כי יאמרו כי יעשן אף ה' במעשן טובאק בשבת קודש וחמתו תבער במבעיר בשבת קודש בעירת= האם ימאסו את הרבנים אשר בזמנינו על כי לא יכרתו בריתי אתבה עם אוכל כל תועבה ויגערו בעד למגלחי בתער, לזאת יבחרו להם חדשים. אשר תחת עגבי גפן יעשו באושים= אל תטו אוזן לבני עמינו אשר במרמה יחפצו להקים מאשרים טמאים למען יבלעו ארחותינו וארחות בנינו="(53)

בעניין שיקן הזכויות האזרחי היה הרב א"ש מרגן ומסוייג, ולא היה מוכן להסיר עקרונות דתיים תמורת זכויות אזרחיות. כרוב המצהיגים הדתיים בני זמנו האמין בציות לרשויות האזרחיות ובחובת ההזערצה לשליט, ובדרשה לכבוד ביקת המלכות האוסטרי אמר: "=כעץ שתול על פלגי מים

ועל יובל ישלח שרשיו דימיתי בית אוסטרייך. רוח שואה וסער ינידוהו יטהו אבל לא יעקרהו ועוד מעט ויקם סערה לדממה ויעמוד העץ על עמדו פאריתיו ישלח קצירו עד ים ועל נהר יונקותיו כן בית אוסטרייך זה רבות בשנים. ועתה המבלעדי ה' כל אלה חלילה להאמין כן על כן אמרתו הממרה בהמלכות בה' ימרה ומה נכון מאמר החכם ירא את ה' בני ומלך ועם שונים אל תתערב יען אשר איננו ירא המלך לא ייראה את ה' הממליכו ומחזיק במעוזו ויעשה שלום לו."(54)

בנוסף לכל אלה היה הרב א"ש מחונן בכשרון פיוטי ונהג לחבר שירים תוך כתיבת חדושי תורה, ותפילות בתרוזים (רשויות) לפני דרשות שנשא: "ה' אלוקי הרוחות: עיניך על כל דרכינו פקוחות: ותשביע לישרי לב שובע שמיות: ובאין מרפא תשבר מאסי תוכחות: מאין כמוך ה' מאין כמוך הכל הממלכות: מחצת ראש לבית רשע ויהיה מבגוריהם זוועות וצוותות: וזרע ידידיך בשובה ונחת הוצאת לרווחות...וכו' ".(55)

גם בדרשותיו נמצאו יסודות פיוטיים רבים, ובכך תרג מהנוהג שהיה מקובל בהונגריה בימיו. לעיתים אף כתב פיוטים לפי דוגמת שירת ימי הביניים. ב"זמר נאה לפורים"(56) כתב: " אברך את שמך, אתה אל עולם : ראית צרת עמך, וקשבת את קולם: ובתשועתך מעוררי, גברה ידי: ארור המן, ברוך מרדכי, ברוכה אסתר: ארורה זרש אשת מפחידי." בשירת "בקשות" כתב באקרוסטיכון את שמו: "מה לך אדם, על משכבך נרדם: איפה תנוס לעזרה, ביום צרה ועברה: ימיך כצל עובר, גם כי בקלח תבוא לקבר: רחק חטא ופשע, ושוב אל ה' והושע" או, בשלוב שמו עם המלה נשמה: "מאירי לך כמה בשרי: נפשי בוראי לך כמהה: אחלי בחסד האר נרי: שמח בטובך רוח הנכאה: יצרי כוף לך להשתעבד: מול לבבי לאהבה וליראה שמך: רחום שמע בקולי מהיכלך: הושע עבדך בן אמתך."(57)

הספרים שכתב:

- "שו"ת אמרי א"ש", בשני חלקים. החלק הראשון נדפס בלבוב בשנת 1852, והחלק השני בדפוס קרל ייעגער, באונגוואר, בשנת 1864.

- " אמרי יושר" , דרשות ודברי מגידות, אונגוואר, 1864.

- " אמרי בינה" , חידושי תורה לפי מסכתות, אונגוואר, (תרכ"ו),1866.

- "פירוש על הגדה של פסח", נדפס פעמיים ,תרס"ו, תרס"ז. מקום הדפוס אינו מצויין.

"זכרון יהודה", מנהגים וחדושי תורה, מונקאטש, תר"ס.

ר' שלמה גאנצפריד:

תאישיות התורנית שהשפיעה ביותר על היהדות שמחוץ לרוסיה הקרפטית היתה, ללא ספק, זו של הרב שלמה גאנצפריד, מחבר "קצור שלחן ערוך". למרות שפרסם ספרים אחרים לפניו ואחריו, הפך ספר זה לאחד הספרים הנפוצים ביותר בקרב יהודי אירופת וספר נכתב עבור יהודים פשוטים שנזקקו לתשובות ברורות בעניני הלכה פשוטים . הספר כלל קצורי הלכות שהיו נהוצות בחיי היומיום ונכתב בשפה ברורה, והפך את שלמה גאנצפריד לאחד ממורי הדרך התורניים החשובים ביותר שיצאו מאיזור רוסיה הקרפטית.

הרב שלמה גאנצפריד נולד בעיר אונגוואר בשנת תקס"ד. אביו היה ר' יוסף גאנצפריד, מצאצאי ר' לייבוש בודק רייזמאן שהיה הרב הראשון באונגוואר. על נעוריו של שלמה גאנצפריד מספר אחד מנכדיו, יחזקאל באצט, בהקדמה שכתב לספר "שם שלמה":

" עודנו ילד קטן ויפת עליו אביו, ויהי הגאון מו"ה צבי הירש העללער האב"ד דשם ז'ל לאבי היתום, אפטרופוס. הגאון הזה השגיח שיתגדל הילד ותתת כנפי מחסתו כראוי לכבוד בית אבותיו, אך לא אריכו הימים ויעזוב הרב את משמרתו והמיר כבודו ברבנות ק'ק באניהאד ויקח את המרגלית הטובה את הילד שלמה אתו בצמיתתו למען ישים עיניו וישקוף עליו השקפה לטובה (ולא אפרוט את מעשה נסים הנאמרים מהנעשים אתו בדרך הזה בעלותו אל מורתו לבאניהאד דרך אני בלב נהר דנר' פן יחסדני שומע) שם התרועע את ידידו הגאמן הת'צ קדוש ה' מכובד מו"ה צבי הירש מליסקא ז'ל בעהמ'ס אך פרי תבואה, ואהבת עולם היה

ביניהם ושלמה ירא את ה' מנעוריו, יראת השם מרבים, ויגדל העלם ויהי לאיש האשכולות מעוטר בכל מדות התרומיות שמנו חכמים, אחת מהנה אל נעדרו בו. ויהי בשובו מהישיבה לעיר מולדתו...וידבר שלמה על לב אלופי עיר מולדתו ויאותו לו ברצון טוב לחלות פני רבם מקדם הגאון העצום מוה'ר צבי הירש העללער ז'ל אשר ישוב ללבוש מצא ולקבל עליו את הרבנות דקהילתם. ומעבר מזה הגיש את עתירתו לפני רבו ז'ל שישוב אליהם, וישמע הרב בקול תלמידו החביב. אולם הבטיח הרב לתלמידו כי אך בגינו שב לאחוזתו, כי חבה יתרה נודעת לו. וספר הרבנות, גם הרשום בפנקס הקהל מענין הזה הכל בכתב מיד מרן זי"ע"(58)

על פי ביוגרפיה שחבר נכד אחר של גאנצפריד, חיים בראדי, עבר שלמה גאנצפריד לבאניהארד עוד לפני מות הוריו, ושם התחבר עם צבי פרידמן שהיה אחר כך רב העיר ליסקא. בראדי מתאר את חייו של גאנצפריד הבוגר כתמונה רגילה בחיי היומיום של יהודי האזור: הבחור הלמדן המפורסם נחטף כתתן על ידי אחד הגבירים המספק את צרכיו, מממן את מסתרו, ולבסוף נאלץ להודות שחתנו יכשר לרבנות יותר מאשר למסתר:

" בימים ההם הי' איש עשיר מאוד ושמו הלך בכל המדינות כי הי' רכושו רב ומסתרו עצום, ר' ליפא מאדרער הי' שמו, הנודע בשערים ברוב צדקתו אשר עשה כל ימי היותו בחיים... ולו היתה בת יפת תאר וטובת מראה ובירא ה' היא תתהלל. ובהגיע תר אסתר להיות לאיש, בקש אביה איש אשר הון לו ועושר, לא כסף וזהב, לא שדות וכרמים...רק תורה זה יה' חלקו ודרך הישר נחלתו, להיות לה לאיש. בקש ומצא את שאהבה נפשו בתאר ר' שלמה גאנצפריעד, ונתן לו את בתו לאשה, גם הון רב נתן וכסף וזהב הרבה לו לרוב. מיד אחר חתונתו נטה אהלו בעיר הומנא והחל לעסוק מעט בסחורה כדרך כל הארץ אך בהבדל, כי הוא היה כנעני אשר בידו מאזני צדק, וכי דרכי מסתרו היו באמונה, כאשר יראה הרואה בחת"ס (חלק י', סי' קל'ג) אבל לא ארכו הימים וכל רכושו התעופף על כנפי רוח אל ירכתי תהום. כראות חתנו, אשר כבבת עינו אהבתו והי' בעיניו יקר עד למאוד, כי שמש ההצלחה נטתה לערוב, מהר להושיט לו

ימינו וזרוע תשועתו וחכין לו בית מסתר באונגוואר. אבל גם שם לא הצליח חפצו בידו, וחיש מהר, כצל עובר וכאבק פורח אבד עוד הפעם כל קניניו ורכושו, כקנה זכוכית נשבר מטה לחמו, והוא נשאר בעירום ובחוסר כל. ולולא זה כי אז לא חי' מקבל שום רבנות אף אם יתנו לו כל כסף וזהב שבעולם, אבל אחר כי מצבו פרוע חי' בע"ח ענה 'אמן על שאלת ראשי העדה דק"ק ברעזאוויטץ אשר באו אליו בעת והזיא (ונק"ץ) לחלות את פניו לקבל את משרת הרבנות בעירם. שם החל להפיץ קרני אור חכמתו על פני תבל, בחיותו שם הדפיס את ספרו היקר המלא תריפות מפה את פה אשר פיו יקבנו בשם פני שלמה על מס' בבא בתרא. בשנת תר"ט עזב את קנו לעמוד לשרת בעיר מולדתו אונגוואר בתור דיק. חסבות אשר הניעוהו לקבל את המשרה הזאת הם שתיים. הא' כי מאוד חיתה תביבה בעיניו העיר אשר שם נולד, נתגדל והי' לאיש; העיר בה גם אביו זקנו הואיל עמוד בראש העדה, והוא הי' הרב הראשון באונגוואר. והב' כי העיר הזאת חיתה דרושה יותר לחפצו, להועיל לבני דורו."(59)

באונגוואר כיתן אותה שעה הרב מאיר אש כרב הקהילה, ואהבת אב לבנו שרדה בין הרב לדיק. כן הפכה טעות מוקדמת של החת"ס סופר, שכינה את הר' נאנצפריד 'דיק דק"ק אונגוואר', עוד לפני מיטיו, לכעין נבואה שהתגשמה. בשנת 1869 כתן הרב נאנצפריד כציר בהתיעצות המוקדמת שכנס הברון עטוואש בעניין הקונגרס. שלמה נאנצפריד נפטר בכ"ו תמוז, תרמ"ו.

ספריו של שלמה נאנצפריד:(60)

1. "פני שלמה", נדפס בשנת תר"ו. על נסיבות הדפסת הספר מספר ר' יחזקאל בענעט: " וגם ממנו השמיט המדפיס, אשר בא בשכרו הקבוע עבור כל הספר כולו, לכן קצר במאמרים עד שעל הפרק האחרון לא נמצא אף דף אחד מחדושיו היקרים, ונצטער ע"ז מאוד, כי ההעתקה השניה נתנה לצעזור ואין מידו מציל והחעתקה שלישית אין ועי"כ נעלמו מעין כל חי; גם ספרו פני שלמה לב"מ נסתר מעינינו כי נגנב הספר כולו. ואף כי ידע זקני ע"ר ז"ע מי הגנב, לא הזכיר את שמו אך נצטער עליו כל הימים.(61)

2." קסת הסופר", נדפס פעמים רבות. על נסיבות כתיבת הספר כותב בענעט: 'ויהי היום וילך לרגל מסחרו לשוק דעברעצין, ונכנס לחנות של ספרים לקנות שם דבר מה, ויוציא את הספר "בני יונה" ויאמר: אצבע אלקים הוא לעשוק בזה וישם את כל מעינו בחלכה זו, עד כי הוציא סולת נקיה את ספרו "קסת הסופר" אשר ראה אור בשנת תקצ"ד ואשר עליו אמר מאור הגולה הגה"ק מהם סופר זי"ע לתקן, שהסופרים לא יתנו קבלה לתלמידיהם עד שיהיו בקיאים בספר הזה, ועטו הגה"ס זי"ל בהגהותיו. הספר הזה נדפס חמשה פעמים ונפוץ הד' כנפות הארץ..ובזקנותו אחז קסת הסופר שניה והוסיף עליו תוספת מרובות, דינים חדשים והקירות בשם לשכת הסופר..וגם הוא נדפס פעמים."(62)

3."לחם ושמלה". על הדחיפה לכתיבת ספר זה מספר בענעט: 'בעת החיא החלו לבנות מקוה טהרה באונגוואר, והי' קשה מאוד למצוא מים ברחבה אשר ישפיקו לצורך העיר רבתי עם, ושיהיו כשרים בלי צורך עיון, היא המקוה המצויירת בסוף ספר לחם ושמלה לזקני ע'ר זי"ע, וירא הגאון הקדוש מהר"ם א"ש זי"ל כי תריסר גמלי ספקות כאלו בעשית מקוה יוכלו לצמוח בכל קהילת..ע'כ עודד את זקני זי"ע שילמוד הלכות מקואות. הספר נקרא בתחילה "פרת וחידקל" ורק אחר כך הוסב שמו ל"לחם ושמלה והוא נדפס בשנת תרכא.

4. "קצור שולחן ערוך"; ספר זה ידון בהרחבה בהמשך.

5. "אפיריון", פרוש על התורה, נדפס בשנים תרכ"ה ו-תרל"ת.

6. "פרוש על התפילות", נדפס בשנת תקצ"ח עם תוספות והשלמה ל"דרך החיים" של הרב יעקב מללייסא נדפס מחדש בשנים תרי"ב ו-תרכ"ב.

7. "תורת זבח" על הלכות שחיטה ובדיקה, נדפס באונגוואר בשנת 1869.

8. "אהלי שם", נדפס באונגוואר, תרל"ת ובלבוב, תרס"ז.

9. "לשון הזהב", כללי דקדוק לשון הקודש; לא יצא בדפוס.

1. "כללים בחכמת האמות"; לא יצא בדפוס.

11. "שם שלמה", הוצאת וואראוחל, תרס"ת

12. "פני אדם", על חיי אדם. הספר אבד.

13. שו"ת וחדושי תורה על מסכתאות וסוגיות שונות, לא נדפסו וכנראה אבדו.

על מגמותיו של נאנצפריד בספריו ועל מהות עולמו התורני והרוחני ניתן ללמוד מתוך ההקדמות שכתב לספריו. בהקדמה ל"קסת הסופר" כתב על המניעים לאסוף דיני כתיבת התורה וקבוצם בספר אחד: "וכמה וכמה אשר אין להם אף מקצת ידיעה בהלכותיהם, והמה מושכים בשבט סופר, ושאר ספריא למהר' בעמא דארעא ראיתי ואתנה אל לבי כי הוא זה רק מחמת חסרון הספר, כי הדינים מפוזרים ואין להם תבור מיוחד על זה, ולזאת אף אם ילמדו בהחילתן, כאשר יתקרבו אל מלאכת הקודש, קצת דינים, אבל כאשר יתנו בן יסעו, חיש מהר מתוך רעיוניהם, מבלי לשים על לב, לחזור עליהם כראוי ונכון, לזאת אזרתי כגבור חלצי, בראותי כי היא מלאכת שמיים, לקבוץ על יד כל הלכותיהם ...(64)

ניע דומה הצהתו בכתיבת "תורת זבח", הצוני שחל על כל שוחט ובודק לחזור על ההלכות הקשורות במקצועו פעם בחודש הניע את נאנצפריד לקבץ הלכות אלה בספר ולחלקן למשנות יומיות כדי להקל על לומדיהן.(65) אותה תאות סדר היתה גם בשרשי כתיבת "אחלי שם"; נאנצפריד נוכח שההלכות הקשורות בענין כתיבת השמות בניטע והשינויים שחלו בהן מאז נחתם ה"שולחן ערוך" לא נקבצו בשום מקום מאחר שרק גדולי הדור ידעו את כל השינויים, ואילו הבינוניים נזקקו לעזרה, סדר נאנצפריד את הדינים וכלליהם בסדר שיקל על מציאתם, ואף הוסיף כמה שמות בעצמו.(66)

שלמה נאנצפריד זכה להכרת ולחוקרת גדולי המנהיגים התורניים בתקופתו על מפעליו אלת הרב משה סופר מפרעסבורג, שעמו עמד הרב נאנצפריד בקשרי מכתבים בענין שו"ת, כתב על הספר "קסת הסופר"

את הדברים הבאים: "...אזי אני פוקד על כל תלמידי המחוייבים לשמוע לקולי, שמיום הדפסת ספר קסת הסופר הזה, מכאן ואילך לא יתנו רשות וכתב קבלה לשום סופר כ"א שיחזיה בקי בספר הזה ורגיל על לשונו...וסופר שאינו בקי בספר הזה יופסל מאומנותו ויחזור לפרקים כאשר יושת עליו מהרב...(67)

הספר "תורת הזבח" זכה לאותם שבחים ולקבלה מידית על ידי הרבנים שהפכותו לספר הלמוד של השו"בים. כך כתב הרב שלמה קלוגר בהסכמתו,(68) וכך גם סמך את ידיו על הספר הרב מאיר א"ש.(69) דברים דומים נכתבו על "אהלי שם(70) גם לאחר פטירתו של גאנצפריד.

אולם היה זה "קצור שלחן ערוך" שקנה לרב שלמה גאנצפריד מקום כבוד לצד "אבן העזר", "היד החזקה" ו"החלכות גדולות". בשבתו לכתוב את הספר עמדו לנגד עיני גאנצפריד "העמון עם ה' אתינו בני ישראל היראים את ה' ובמצוותיו חפצים. ישמרם צורנו אשר קצרה דעתם ללמוד ולהבין דברי השי"ע ומפרשיו. יגעתי בעזרת ה' יתי"ש וקבצתי מכל ארבעה חלקי ש"ע, אורח חיים, יורה דעה, אבן העזר וחושן המשפט ומפרשיהם ועוד מקצת ספרי קודש את הדינים והמנהגים הנצרכים ומוכרחים לכל איש ישראלי לדעת אותם. וכתבתי אותם בלשון קל (ב"כ) למען ירוץ כל הקורא בו וידע את המעשה אשר יעשה האדם וחי בהם."(71)

רבני דורו והדורות שלאחריו מצאו שאכן השיג גאנצפריד את מטרתו. בחירות הכתוב, סדר הדינים וקריאתם הקלה זכתה להערכת רבנים כר' מנחם אש, הרב אפרים ממאציוב ותארקוב, הרב יהודה לייבוש מפשעדבארז , ואחרים שכתבו את הסכמתם בשער הספר.(72) הצלחת הספר גרמה לכמה הוספות שהיו פחות מעודדות מהסכמה והקבלה הכללית שזכה לת הספר נדפס פעמים רבות בלא רשות מחברו, ולעיתים קרובות נדפס עם הוספות, פרושים והגהות שלא זכו לברכת המחבר. גם אלה שטרחו ובקשו את הסכמת המחבר להדפיס השלמות ומלואים שחברו לספר בגוף הספר עצמו, נדחו על ידי גאנצפריד בחיו, עמדו והדפיסו את ספריהם ללא הסכמתו לאחר מותו.(73)

במקרה אחר השתמשו חסידי האדמו"ר מצאנז בהזדמנות הדפסת הספר כדי לנגח את נאצצפריד שעמו היו שרויים בפולמוס מאחר שפסק הלכות ב"אהלי שם" בנגוד להלכות רבם, הרב חיים האלבערשטאם. תלמידי האדמו"ר מצאנז חברו שני קונטרסים נגד נאצצפריד, "לקוטי צבי" ו"מלחמות חובה". נאצצפריד לא נשאר חייב וענה בקונטרס בשם "מכסה לאהל".(74) בענעט כתב על הסכסוך : "ויסרדותו ורובו, וינסו בעלי חיצים לירות בו ולהפיל מבצריו, אולם קמה אלומתו וגם ניצבה, ומשנתו לא זזה ממקומות.."(75) אחת מהתנקפותיהם עליו היתה בענין "קצור שלחן ערוך" ובה טענו שלא חידש דבר אלא קיצר את הספר "חיי אדם" שנכתב על ידי אברהם דאנציג ונדפס בשנת תק"ע.(76)

פולמוס זה נפתר בבתירתם של המוני עם ישראל שהפכו את ספרו של נאצצפריד לספר התורני הנפוץ ביותר בעולם היהודי.

הרב משה שיק (מהר"ם שיק):

מבין שלושת תלמידיו של החת"ס סופר כתבו שניים כרבנים ברוסיה הקרפטית. הרב מאיר א"ש והרב משה שיק שהיה, לאחר מותו של החת"ס סופר, לאחד המשיבים הגדולים בדורו. הרב שיק נחשב לראש המדברים ולתלמיד חכם הבולט ביותר בהונגריה במחציה השניה של המאה התשע-עשרה. תלמידו, הרב שמואל בראך, כתב עליו "כי נתקבלו היבורין בכל תפוצות ישראל וכמעט מן החת"ס עד עתה לא נתקבל ספר חדש כמו ספרי שו"ת מהר"ם שיק להלכה לאמיתה של תורה".(66) הרב שיק היה אחראי במידה מרובה לפלג שחל ביהדות הונגריה, כפי שצויין בפרק על מלחמות חזד.

בפרק זה תסקר השפעתו על עיצוב האורתודוקסיה היהודית בהונגריה. שם אביו היה ר' יוסף שיק, מצאצאי בעל התוספת יום טוב לאחר שלמד אצל כמה רבנים הנחשיל , בגיל 17, ללמוד אצל החת"ס סופר.(78) שמש כ-24 שנה כרבה של קהילת יערגען ליד פרעסבורג, ועד כ-18 שנה ועד פטירתו, כרבה של קהילת חוסט שם כתב את רוב תשובותיו.(79) בנוסף

לתפקידיו המרובים שמש כמוהל במשך יותר מארבעים שנה וכראש ישיבה במשך יותר מחמישים שנת תורותיו המרובות של המהר"ם שיק נזכרים בכמה מתשובותיו: "...ואני אדם חלוש וטרוד מעול הקהילה ועול הגליל ועול הישיבת.(80) חלק ניכר מתלמידיו היו לרבנים בהונגריה במותו נכתב עליו שיר הספד על ידי אחד מתלמידיו, הרב מאיר נחמן הלוי שוואַרטץ:

" עוד באביב חלדו באבי ימי נעורי: הרביץ תורה ברבים בעזה בה חנה: נטש הבלי עולם עזב ביתו מגורי: להשתעות מים חיים לתלמודים מי מנה: בתורי תמד מבקשי תורת אל: מכל קצווי האומה ופאתי תבל אליו נהרו: כי נהרי לי שבילי דשמיא כלרב שמואל: ורבי תורת בעצם השמים זהרו: הוא לימד מוסר ודעת ותורה ומשרים: אש-דת תוקד תמיד על הלב כעל מזבח: מחובת לבבות חטיף ונוכחה חדשים לבקרים: לאחוז בצדק ויושר, ולחזות בחסדי אל בוטח: רבות פעל עשה לקרב הלבבות: להוציא יקר מזולל מבדי הבל: לב איש אל אלהיו ולב בנים על אבות: : הוא קם ויושיע להוציא רגלן מכבל..."(81)

בצוואתו הזהיר בצאצאיו שימשיכו בדרכיו ולא יעזבו את דרכי האמונה הישנות "כי דרך זה (חדשנות) דרך מות מביא קרוב לידי אבדון, ויראו לעולם לדבק בחכמים ובתלמודם ולעמוד בפרץ בכל מה שאפשר..ואל ירע בעיניכם שהנחתי לכם מעט..כי לא הכסף יענה את הכל..."(82)

לאחר מותו הדפיס בנו הצעיר, ר' יוסף שיק, בעזרת תלמידי אביו, את הספרים הבאים:

. "תשובות מהר"ם שיק על ד' חלקי הש"ע", בשלשה חלקים.(83)

. "מהר"ם שיק על התורה", מונקאטש, תרס"ת.

. "פרוש על פרקי אבות", הובא לדפוס ע"י מתתיהו דושינסקיא, פאקש, תר"ן.

. "פרוש על תרי"ג מצוות", הובא לדפוס ע"י שמואל בראך, מונקאטש, 1895.

כל ספריו יצאו ביותר ממהדורה אחת, והשו"ת שפרסם היו בעלות משקל והשפעה בחייו ולאחר מותו. בתשובותיו הסתמך לעיתים קרובות על דברי רבו, התו"ס סופר, אולם בשעת הצורך לא הסס להביע דעה שונה משל רבו: "וכבר כתבתי שח"ו לא עלתה על דעתי להזכיר מה שפסל מרן הגאון זצ"ל אלא שתור' היא וצריך אני להציע דברי_."(84) תשובותיו של הרב שיק הצטיינו בבהירות, בנתוח מפורט, הצגת הבעיה והחלכתית לכללותה ובפרטיה וצניעותו של המשיב: "והתשובות שכתבתי לא יסמוך אדם עלי כי ידעתי את מך ערכי שאין אני ראוי להוראה ולא מפני דמות רוח השבתני לשואלי דבר אלא מפני שהיה נראה לי שאסור למנוע ולא אמרתי אלא להעיר וגם היה נ"ל שברצון השי"ת_."(85)

עסוקיו המרובים ובריאותו המעורערת מנעו מהרב שיק מלענות על כל השאלות שהופנו אליו. הרב שיק סבל ממחלת עיניים והכתיב את תשובותיו לתלמידיו. עבודה זו גרמה, ככל הנראה, לאבדן רבות מתשובותיו ולשבושים שחלו בהדפסת חלק מהן, ועל כך מעיד תלמידו, ר' שמואל בראך, שעסק רבות בהדפסת ספריו:

"ובימים ההם כבר אור עיניו לא היה אתו ומלאכת הכתיבה נעשית ע"י אחרים וגם הי' מוטרד מכל צד בטרדות עולם ובענייני הכלל במלחמות ה' נגד מתבלי ומחרפי התורה, ולא היה קובע לכתיבה ע"י תלמידיו אלא שעה אחת ביום, וזכור אזכור כי באותו שעה מיוחדת הי' לפניו שלשה או ארבעה בתורים יושבים כעגולה והי' קורא בע"פ לכל אחד ואחד מפיו יקרא והתלמידים כותבים, האחד שו"ת הלכה למעשה, השני בתבורו התו על תרי"ג מצוות, השלישי בסוגייא או מסכתא אשר עסק בו תמידין כסדרן, והרביעי דברי אגדתא_."(86)

המחר"ם שיק העדיף לענות על שאלות בעניינים מעשיים, אולם תמיד הקפיד לענות על שאלות תלמידיו בעניני וחדושי תורה. הוא אף הקפיד שלא להתערב בפסיקתם של רבנים מקומיים מתוך כבוד דעתם ומעמדם.(87) על שאלות דוחקות ענה בקצרה אף שזמנו היה דחוק. תשובותיו נאספו, כאמור, על ידי בנו יוסף ותלמידו שמואל בראך שאף

אספו פסקי דין התרץ בחיותו רב בתוסט וכן נתוחים שונים של בעיות הלכתיות. דיני מומרים,(88) בשול בשבת,(89) ותשובות רבות בעניני חקלאות שחופנו אלין מתושבי התבל היהודים שעסקו בכך. (90)

נתרצותו בעניני הלכה השתוותה לנתרצותו בעניני הקונגרס ומטרותיו. כפי שכבר נזכר היה המהר"ם שיק ממנהיגי המלחמה כנגד הרפורמים ותומכיהם. הוא ראה בהם ארגון שמטרתו להשרים על שומרי השבת ולמשכם לצידם, ולא חסס להביע דעה זו בכל הזדמנות שנפלה לידיו. באחת מתשובותיו כתב: " הנה כל המכיר אותי יעיד עלי שאני אוהב שלום ורדף את הבריות לכף זכות ואהבת אחרים אוהב לי ביותר כנאמר אמות ושלום אהבו וצריך אני להיות הולך רכיל ומגלה סוד אשר נודע לי על פי נסיון שהרבה קהילות וראשי שמים אינם יודעים לדעת הנעלאגי"ן וסוברים שנשתנתה דעתם אבל באמת לא שבו מדרכם עד ומימותם כל היום להתור תוניות והמצוות והמנהגים להפילם..."(91) הרב שיק תמך בפילוג למרות שבפועל יצר בעיות לאנשים שנאלצו לנטוש קהילות, משרות ורכוש. הוא נתן ועודד את האנשים שנפגעו כלכלית ודתית, אולם לא היה מוכן לכל ותור בנושא: " וצריך כל בר ישראל לבטוח ב"ה והבוטח ב"ה חסד יסובבנו ורווח והצלה יעמד לו ממקום אחר ואפילו אם חלילה עי"ז יהא מוטל ברעב הוא ואשתו ובניו חרי כבר הבאתי דמתוייבים אנו למסור כל מאודינו על זת..."(92)

בנגוד לדעותיו של המהר"ם שיק הטיפו מספר רבנים ומנהיגי צבור נגד הפלוג וקראו לאחוד ולניצים. המהר"ם שיק שנא במיוחד את אלה שהתנכו "סטאטוסקוו" מאחר שעברו, לדעתו, על מצות "לא תעמוד על דם רעך" ולא יצאו לעזרת התרדים בקונגרס: "ואפילו אינו חושד את בעלי השטאטוסקוואו שהם שלותי וגירי דבעלי קאנגרעס חרי הם עמדו מנגד ביום שבות זרים חיל התורה והאמונת..ישבו בין המשפתיי לשמוע שריקות עדרים ואיך לא קמו ולא זעו..."(93) המהר"ם שיק לא ראה כל אפשרות לקבל את רבני הסטאטוסקוואו כגוף נפרד והמריץ בהם לחזור בתשובה. הבטחון בקיום התורה והמסורת בהונגריה היה מוחנה אצלו בפלוג מוחלט ובהסתדרות התרדים בקהילות עצמאיות משלהם. על כך

לחם ללא לאות לדעתו אסור לשנות מנהג כלשהו ממנהגי ישראל, וכל המנסה לחקות את דרכי הגויים עובר עבירה חמורה. כך פסק בעניני שינויים בדרכי התפילה(94) וכך פסק בענין הוספת הוראיכים לועזיים למצבות קבורה.(95) המחר"ם שיק ראה בעצמו את ממשיך דרך רבו וממלא אחר צוואתו, ומאחר שהעריץ את החתם סופר, הקפיד מאוד שלא לסטות מדרכו.(96) יחד עם הקפדתו בענינים אלה ידע הרב שיק להקל במקרים מסויימים; הוא התיר לקרוא תומש ורש"י בספר שנדפס בו הבאור של מנדלסון, התיר לקרוא בתנ"ך שנדפס על ידי המסיון ואף בענין הדרשה בלשון אשכנז התיר לקולא.(97) הרב שלמה שיק ציין בספרו(98) שהמחר"ם שיק לא היה קנאי קיצוני אלא קפדן בעניני מסורת ושמירתה.

תנועת החסידות ברוסיה הקרפטית:

תנועת החסידות הכנה שורש בקרב יהודי רוסיה הקרפטית עם תחילת הגירתם של יהודי גליציה לאיזור זה. שושלות הצדיקים שיסדו את תצרות הרבנים החסידים ברוסיה הקרפטית יצאו גם מקרב יהודי גליציה וגם מקרב יהודי הונגריה. בין התצרות החשובות שהתישבו באזור הזה:

1.בית טייטעלבוים שנוסד על ידי ר' משה טיטלבוים, רבה של אויהעלי. ר' משה נולד בפשעמישל ונודע כגאון תלמודי שהצטיין בצניעותו האישית ובתרדיותו. בתחילת דרכו היה מהמתנגדים, אולם עוד בימי כהונתו כרב בהונגריה הוכתר לרבי על ידי הרבי מלובלין. חסידיו הזי כולם מהונגריה, והוא נחשב לצדיק המקומי הראשון על אדמת הונגריה. בסקירתנו על החסידות באזור כתב לאופולד לעוו: "הצדיק הראשון על אדמת הונגריה היה ר' משה דעטלבוים ששנה את שמו לטייטעלבוים. נקרא מפשעמישל אשר בגליציה. יסד בקהילת שטור-אויהעלי עדה חסידית עצמאית שעמד בראשה... ונעשו חסידי הונגריה בלתי תלויים יותר מרבני גליציה".(1) לעוו אף מספר על יכולתו המופלאה לרפא ושמושו בקמעות. לדבריו כתב קמעות לשישים מחלות ואלה נכתבו בסיטונות על ידי סופרים מיוחדים. אגדה אחת מספרת שכל קמעותיו נעלמו לאחר פטירתו. לאחר מותו נהגו חסידיו להניח פתקאות באוהל קבורתו.(2) ר' משה היה מתברם של "ישמח משה" ו"השיב משה".

מביתו של ר' משה טייטלבוים יצאו כמה צדיקים מפורסמים שהשתקעו בסיגעט שהפכה למרכזם. ביניהם ר' יקותיאל יהודה טייטעלבוים, מחבר "ייטב לב" ו"שו"ת אבני צדק" ור' יום טוב ליפא טייטעלבוים.(3) בנו של ר' יום טוב ליפא, הרב יואל טייטעלבוים שהיה לאדמו"ר מסאטמר,השתקע בירושלים עם חצרו.

חלק ניכר מהווי תצרות החסידים היה בספורי הנפלאות שספרו אודות צדיקיהם, ובית טייטעלבוים על נפלאותיו מתואר בהרחבה בספר "פאר

וכבוד" לארמן דב.(4) על מייסד השושלת נכתב: "גודל אמונתו בביאת המשיח כבר ידוע הוא לכל איש, ואת משמשו ר' מיכל גלאזער ע"ה ציוה תמיד באם ישמע בלילה איזה רעש תוך העירה, אזי הקץ יקיץ אותנו משנתנו כי...הוא קולו של משיח ובכל ערב פסח לקח צרור המצות וצלוחית יין והכוס והניחו בתוך הסל וקשרו בחמטה שלו ונתנו על כתיפו ועמד והשקיף בעד החלון לשמוע אם ישמע קול השופר שופרו של משיח...והוא אמר כי בעת יבוא לעולם העליון ירעיש על זה ולא ישקוט, וכבר עסקו בזה הקדושים הראשונים מלאכי ד'...אבל אני לא אשקוט ולא אנוח עד יתקיימו הדברים..."(5)

ובמקום אחר סופר על חסידי הרב משה: "הח"ק בעל קדושת יו"ט כשהיה פ"א במונקאטש אצל מו"ר הח"ק מהר"ש שפירא זל"ה ודברו מגדולת חסידים הראשונים , וספר הבעל קדושת היו"ט זל"ה כי אצל זקינו מהר"ם ט"ב ישבו החסידים אצל השולחן והי' כ"כ דביקות כי לא ידעו האם כבר נתנו הבשר לאכול או לא, ומו"ר מהר"ש סיפר מחסידי סטרעליסק כי הי' דבוקים בתפילתם כי לא ידעו כי נשבה ס"ת מן האח"ק והסכימו ביניהם כי הדביקות של חסידי אויהעל בשעת האכילה הי' יותר גדולה מן הדביקות של חסידי סטרעליסק כי אצל התפילה אין חדוש כל כך כי היה כ"כ בדביקות..."(6)

גם על יקותיאל יהודה, שכונה בפי העם זלמן לייב, הרבי של סיגעט נפוצו סיפורי נפלאות: " פ"א כאשר שלט ר"ל החולירע, ובלילה ראתו שוחט א' מכפר סמוך לסיגעט כי הח"ק רדף אחרי איזה איש ורדף אותו תוך העירה והשו"ב הנ"ל נפל בחלשות מחזיון לילה הלז, והח"ק עוררהו ואמר לו לבל יאמר לשום איש את אשר ראה, ומאז והלאה נשתקע האיש של החולי הנ"ל רק אחר זמן זמנים טובא פרסם זאת".(7)

ובמקום אחר, על סגולות תריפוי המופלאות של הצדיק: "איש א' ר' מכפר דשעטש היה מבחורי פ"ב ועשה שידוכין מכפר דישעשער והוא לא היה מכת החסידים, רק מכת הביטוניים, וספר בעצמו כי הוא היה פ"א ר"ל מסוכן, מחמת איזה מכה אשר היה לו בגרונו, והרופאים ייאשוהו, ובחלום

ראה כי דנותו למעלה שלא בטוב, עכ"ז ענו ואמרו המליצי יושר כי מוכרח לשאל גם בב"ד שלמטה, ואמרו מאן מוכרח? ואמרו הרב מרא דאתרא מסיגעט (כי דשעטש הוא גליל סיגעט) והח"ק הג"ל בא וישב אצלו וזן אותו לכף זכות והצילו, ותומ"י הקיץ משינתו ונפתחה המכה ועלתה לו ארוכה ונתרפא"(8)

2.בית שפירא ממונקאטש. צדיקי בית שפירא נודעו כגדולים בתורה וכקנאים בעלי משקל רובם תברו ספרים חשובים שעסקו בגלה ובנסתר, וחסידיהם הגנו על כבודם בקנאות. מונקאטש היתה מרכז החסידות באזור ובהונגריה ודבר החסידות יצא משם למרחקים. בשנת 1865 התקיימה אספת צדיקים בעיר שתוארה על ידי כתב "בן חנניה": " מונקאטש 17 יולי .מועצת צדיקי חסידים נתקיימה בין תומותינו וארכה כמה ימים. הישיבות נתקיימו בחלקן בקלויז של החסידים ובחלקן ונתת השמיים הפתוחים. הוחלט להלחם בכל תוקף במתנגדים וללהכניס אחדות בשיטות הרביים וליצור ברית הגנה בין הרביים של פולין והונגריה הצפונית. לראש כל הצדיקים נבחר פה אחד הרבי מבלז ולאות הוקרה נשקו כל הרביים את ידו. בסוף הישיבה הכריז הרבי מבלז על בואו הקרוב של המשיח"(9)

הכתב כתב כנראה מפי השמועה בלבד, משום שהמתואר בגוף הידיעה היה זר לאופי החסידות שרבניה לא כרתו בריתות ולא בחרו ראשים. הפרוד בין הכתות היה מרובה מן האחוד, ולכל היה בית כנסת משלה, ולעיתים אף שוחט משלה. פרוד זה גבר במיוחד בזמנו של הרב חיים אליעזר שפירא שהטיל חרם על כל מי שלא שמע לדבריו. תופעה זו היתה מקובלת למדי במלחמות החסידים שהכו זה את זה, הפיצו כרוזים בגנות מתנגדיהם והלשינו זה על זה בפני השלטונות. פגיעה בכבוד הרב זכתה לתגובה מיידית ותריפה מצד חסידיו. מקרה כזה מתואר ב"שו"ת מהר"ם שיק":

" הנה יד כתובה אלי במגילה עפה הגיעה אלי בשבוע העבר שמעתי ותרגז בטני מקול מחצצים מגרי מדון במרא דאתרא היושב על כסא הוראה

בצדק ובמשור חמשה עשר שנים בקבלתכם וקמו מאנשי עירו החייבים בכבודו וימירו את כבודו בקלון ודורשים לנגאי את אמרי פיו כאלו נגע בכבוד הרב הצדיק וכו' שליט"א לזאת התרימו אותו ואת כל המבקשים תורה והוראה ממנו והרב נ"י עומד וצווח דיעמדו עמו לפני ב"ד הנרצה ואין שומע לו כאשר הועד לפני מהרבה יחידי סגולה מקהלתכם וכאלו עולם הפקר..."(11) והרב שיק פוסק בזכות כבוד האדם וזכותו להשמע בפני בית דין בלא משוא פנים.

החסידים אמנם חלקו כבוד רב לצדיקיהם ומנהג העלייה לרגל לקבר הצדיק רווח בכל האזור, פעם בשנה דאג היהודי הכפרי לספוק צרכיו הרוחניים, ועם התקרב הימים הנוראים עזב את ביתו ועלה לקבר הרבי. בימים אלה היו רחובות הערים והעיירות מלאים ביהודים מרופשים מהליכה ברגל ומרכיבה בעגלות שבאו לשהות בחצר הרב, לשמוע את דרשותיו ולקבל את ברכתו בעבור השנה כמה פרוטות. גדולי החסידים נהגו לנסוע לגליציה ליומא דהלולה של האדמו"רים הגדולים. ר' משה גריוואלד, בעל "ערוגות הבושם" כתב לשואל: "מכתב יקרת כבוד ידידי נ"י הגיעני עת היי פני מועדות לנסוע על יומא דהלולא דמרן הרב הקדוש אדמו"ר דק"ק בעלזא זי"ע ע"...היינו יום שמת בו אדם גדול קובעים אותו לכבודו וכשמגיע אותו יום מתקבצים ת"ח מכל סביבו ובאים על קברו עם שאר העם להושיב ישיבה שם, וכן הוי שהיו שם אוכלסא כמה אלפים ת"ח חסידים ואנשי מעשה, ה' יוסף עליהם..."(12)

בית לייפער מנאדבורנא-בושטינא שהיו מצאצאי ר' מאיר מפשעמישלאן. הידוע שבהם היה ר' מרדכי שעזב את עיר מולדתו והשתקע, לאחר נדודים רבים, בבושטינא. בניו הקימו להם בתים בעיירות שונות ברוסיה הקרפטית ובטרנסילבניה ונודעו בהתעסקותם ברפואת נכדו של ר' מרדכי מנדבורנא, מרדכי גיצבורג, כנס את תולדותיו בספר "תפארת מרדכי". (13) על פרסומו כתב: "פה במדינתנו גדל שמו עד מהרה, כי מרדכי היהודי גדול ליהודים ושמעו הולך בכל המדינות ויהרו אלפי יום יום אלפי ישראל, ונתפרסם לאיש מופת קדוש ונורא, עבודתו הקדושה ותהלוכותיו המוזרה , ודרכיו הנפלאים ורוח הקודש אשר ראו בו בחוש,

וכל מי שהי' בו לב להבין ודעת כ"ש, הי' רואה ומרגיש בעין, כי איש קדוש עובר עליו, אשר ברוח פיו בונה עולמות ומחריבם, ובתפילתו משנה עיתים ומחליף את הזמנים, ובהבטתו משפיל גאים עדי ארץ ומגביה שפלים עדי מרום, וכל סדרי הטבע נתונים הממה ותחת ממשלתו, צדיק גוזר והקב"ה מקיים."(14) והתנהגותו של הרב מרדכי לעיתים מזדרה יוחסה לקדושתו המיוחדת במינה; נאמר עליו כי אכל רק מעט, ומשאכל, טעם רק מאכלים שלא היו ראויים לאכילה.(15) הוא היה רגיש ביותר בעניני נקיון וטהרה, ופזר את רוב כספו לצדקה. הרב מרדכי אף היה ידוע באתורו התמידי לתפילה ועל התהדיינות שהיתה לו עם קונו עקב כך: "וקודם התפילה הי' דרכו הקדוש לומר בניגונו המשבר את הלב ומעורר רגש קודש בזה"ל, רבש"ע הי' תחיים אחרתי, אבל אתה יודע כי בקובי' ח"ו לא שחקתי, בבתי תיאטראות לא הייתי, אך אותך עבדתי רבש"ע הי' תחיים..".(16) צד מזר נוסף באישיותו היה העדר ההבחנה בין יום ללילה, שבת לראשון שיוחסו לידיעת הסוד על ידי חסידיו(17) ולעונש שנענש בו על שום שפגע בכבוד הרב מריזין שפסק בשאלת הזכות לכס הרבנות בגאדבורנא בינו לבין אחיו.(18)

4.חצר סאפינקא שנוסדה על ידי הרב יוסף מאיר וייס בכפר סאפינקא ליד סיגעט. חצר זו היתה היחידה שנוסדה בתקופה החדשה על ידי יליד הונגריה, ועם ירידת השפעתו של בית מרדכי מגאדבורנא, עלתה השפעתו של בית סאפינקא. ר' יוסף מאיר וייס היה גאון בתלמודי ומחבר ספרים תורנים חשובים, אולם עיקר פרסומו בא לו מספורי הנפלאות שסופרו עליו; " סיפר לי אחיו הגה"צ אב"ד דק"ק בנעדיקאוויץ זצ"ל מעשה פלא שראה אצל רבנו ז"ל, כי פעם אחת היה יושב אצל רבינו במוצאי ראש השנה כשקיבל פתקאות נכנס אדם אחד והתאונן לפניו שגנבו ממנו צמד שוורים. הגיד לו רבינו שיבוא מחר אצלו, ולאחר גמר קבלת הפתקאות ראה הגה"צ איך רבינו מחפש בין כל הקוויטעלעך, והוא מוציא משם קוויטעל אחד ואמר אצל יהודי זה בעל הפתקא הזה הם השוורים ושעל כן צוה על זה שגנבו ממנו שיבוא למחר כי ישלח אחרי האיש שהשוורים אצלו שיתפשר עם בעליהם, ותחי לפלא."(19)

יחסים מיוחדים שרדו בין הרב מספינקא לרב טייטעלבוים, ולמרות היריבות המסורתית בין החצרות כבדו זה את זה, והרב מספינקא אף היה ידוע בנסיונו שלא ללבות את אש היריבות בין חסידי לחסידי בית טייטעלבוים.(20)

בנוסף לשושלות רבנים אלה חי והנהיג באזור צדיקים אחרים ששמשו כרבנים; בית מזידטוב שישבו בעיירה וועריצקי ובמונקאטש, בית קאליב, שמיסדם היה ר' יצחק טאוב שהיה משורר וכתב את השיר "דער האן קרייעט שוין" שהפך לכעין המנון של יהודי הונגריה. צאצאיו חי שרויים במחלוקת עם בית נדבורנא על שטחי השפעה. כמו כן כהן באזור ר' ישעיהו מקערעסטור שהוכתר על ידי ר' מרדכי מנאדבורנא על שום שהאמין כי נועד לכך על פי הפסוק "רבביא עם זעריא טפלא ונשיא": "רבביא - די גרויסע רביס (הרבנים הגדולים), זעריא - די קלייגע רביס (הרבנים הקטנים), טפלא - רבישע קינדער (ילדי רבנים), ונשיא, און ישעיהו איז אויך א רבי (וישעיה גם הוא רב)".(21)

עשה נפלאות נוסף שחי ופעל באיזור היה הרב מפאלגי שהחל את דרכו כשוחט עד שנתה עליו רוח הנבואה והחל לגלות עתידות ולעשות נפלאות. שמו יצא לתהילה ואלפי אנשים נהרו אליו כדי לקבל את ברכתו. הרב מפאלגי חלק את כל כספו לעניים, אולם תהילתו לא ארכה וקסמו סר. הוא הוכרח לנדוד ממקום למקום ומעשיו היו למשל ולשנינה ברוסיה הקרפטית.

ריבוי החצרות ורבוי הצדיקים הפכו את המחלוקות לדבר יום ביומו והיו לאחד מהמאפיינים הבולטים בחיי החסידות. וכך כתב עתונאי זר שסר למונקאטש והופתע מתריפות המאבק: " וכי מה הם אמריקה ואסיה עם כל ארמונותיהם ואוצרותיהם, קיסריהם ומלחמותיהם, לעומת המלחמה הגדולה שבין הרבי ממונקאטש לבין הרבי מבעלז הנמשכת זה שני דורות ובה משתתפים דרי מטה וצבאות השרפים וכוכבי מעלה כאחד..." (22)

סוף דבר: יהדות רוסיה הקרפטית בין שתי מלחמות עולם ולאחר השואה

במפקד אוכלוסין שנערך סמוך לסיום מלחמת העולם הראשונה בשנת 1921 מנו יהודי רוסיה הקרפטית 93,023 נפש. אחוז היהודים בכלל האוכלוסיה היה 15.28%. מספר היהודים עלה מאז תחילת המלחמה בכ-5600 נפש, גדול של 6.46%.(1)

למרות שנכללו במסגרת יחידה פוליטית אחת (צ'כוסלובקיה), היה הבדל ניכר בין יהודי ה"אוברלנד" מסלובקיה ויהודי ה"אונטרלנד" מרוסיה הקרפטית גופא. גם התבדלים בין הכתות והזרמים השונים ביחדות נשמרו בקנאות. רוב היהודים השתייכו לזרם האורתודוכסי ופעילותו של זרם זה מונה על ידי לשכה מרכזית בפרסבורג שבסלובקית. נסיונות לחקים לשכה נוספת ברוסיה הקרפטית עצמה לא עלו יפת. באונגוואר התקיימה קהילה ניאולוגית קטנה וכן גם בסיגעט, אולם סיגעט נפתה לרומניה לאחר מלחמת העולם הראשונה.

מצבם הכלכלי של יהודי האיזור לא השתנה לטובה עקב המלחמה ואף החמיר. הסטטיסטיקה על מצב זה חלקה את יהודי האזור ל-5% בעלי רכוש, 15% בעלי פרנסה מספקת ו-80% על סף רעב, וזאת מתוך 25% חקלאים ואכרים, 38% סוחרים ופקידי מסחר, 17% פועלים ושכירי יום ו-20% בעלי מקצועות חפשיים וחסרי פרנסה.(2) מאחר שכל מפרנס היה בעל משפחה גדולה יחסית השפיע העוני על אנשים רבים. מצב זה יצר כר נרחב לפעילות פילנטרופית בקהילות כדוגמת עזרת נשים והג'וינט.

הג'וינט ניהל את פעילותו ממונקאטש ובין פעילויותיו נמנו תמיכה בבית יתומים לכ-300 ילדים, תנך מקצועי לצעירים, הקמת בית דפוס במונקאטש בשנת 1926, יסוד הוצאת ספרים בשם "נקודה", הקמת בתי מלאכה כדוגמת המפעל לקליעת סלים בחוסט ובית האריגה לטליתות ביאסינת. בסך הכל השקיע הג'וינט ברוסיה הקרפטית סך 700,000

דולרים בין שתי המלחמות. כמו כן הוקמו בנקים יהודיים בישובים הגדולים, בסך הכל 11, ששרתו כ-5000 לקוחות ונתנו הלוואות בסך 5 מליון כתרים צ'כיים בקירוב.

עם תום מלחמת העולם הראשונה החלו היהודים לציין את לאומיותם בסקרים שנערכו ובפעילויות פוליטיות אזוריות. לפני המלחמה התכנו היהודים "גרמנים" על סמך היידיש שדברו, אולם בבחירות למועצות המקומיות ולפרלמנט שלאחר המלחמה הופיעו יהודי הקרפטים כמפלגה עצמאית. באמצע שנות העשרים כבר היו צירים יהודיים במועצות, ובכמה ערים אף נבחרו לסגני ראש העיר. מבין כ-93,000 היהודים הזדהו כ-80,000 עם הלאום היהודי, רובם מאזורי רוסיה הקרפטית; 44% לעומת 0.7% בבוהמית.

במפקד אוכלוסין שנערך בשנת 1930 ברפובליקה הצ'כוסלובקית נמנו 356,830 יהודים, 102,542 מתוכם התגוררו ברוסיה הקרפטית. בשעה שכ-24 מתוך 1000 תושבי הרפובליקה בכללותה היו יהודים, הרי ברוסיה הקרפטית הגיע מספרם ל-141 מתוך 1000. בין השנים 1921-1930 עלה מספר היהודים בכ-10%. מלבד ארץ ישראל הוו היהודים ברוסיה הקרפטית את ההתיישבות היחסית היהודית הצפופה ביותר בעולם - 14% לעומת 11% בא"י.(3) מבחינת פעילות ציונית עמדה יהדות רוסיה הקרפטית בשורה אחת עם שאר קהילות אירופה, למרות התנגדותם התריפה והשפעתם של רבני האורתודוקסיה והחסידים. בספרו "מסע באירופה הפראית" תאר אביגדור המאירי את הנוער המקומי: "בתוך רוסיה הקרפטית זו, הנצורה כחומת סין, ישבה יהדות שלו קם מקרבה מנהיג היה מקרב את הגאולה בעזרתה של יהדות זו בדורות אחדים. היה פה ביהדות זו גם בין התאמידים שבהם וגם בתוך המוניהם הפשוטים נוער ישראלי שהתזיק לא"י ברכה עד בלי די. נוער יקר היה זה, כי בשבילו היתה א"י מקלט לנפשו הלוהטת, שהיתה מלאה בחילה ושנאה עמוקה להתבוללות. הנוער עזב את בתי ההורים הנוחים, את הלמודים, את הבטחון ואת העתיד המזהיר ויצא לנקודות הכשרה לעבוד עבודת פרך. בכל מקום ומקום, בכל עיר ועיר, בכל כפר ואתוזה היו פה יהודים וביחוד נוער, שהיה קשור בדאגת בניין המולדת החדשת."(4)

ואמנם היתה במונקאטש גמנסיה עברית והג'וינט, כאמור, הקים בתי-מלאכה כדי לתנך דור חדש של תובבי עבודת כפיים. חלק מצעירים אלה הצטרפו לחלוצים שעלו לא"י. מסירות זו היתה פצוי כלשהו לעובדה שמפאת מצבם הכלכלי הירוד לא יכלו יהודי האזור להשתתף בנדיבות במגביות הציוניות; בשנות העשרים הפיצו כ-700 שקלים ציוניים ותרמו לקרן הקיימת כ-40,000 כתרים צ'כיים.

בתחום התרבות פרחה יהדות האזור בין שתי מלחמות העולם. עד שנת 1926 היו כ-47 תאים, סניפים ומוסדות ציוניים באזור. לתנועה הציונית היו שני שבועונים: "דאס יידישע פאלקסבלאט" (5) שהתחיל להופיע בשנת 1923 ונערך על ידי שמשון זויבער, ו'העתון היהודי העממי" שנערך על ידי סרני בעלא. בשנת 1927 התחיל להופיע ה"יידיש צייטונג" שהוצא לאור על יד יחסידי מונקאטש ונלחם מלחמת תרמה במתנגדים ובציונים. עתון ציוני נוסף היה ה"יידישע שטימע".

בשנת 1921 נוסדה במונקאטש רשת בתי ספר עבריים שנועדה להפיץ את השפה העברית. תרשת הקימה בתי ספר עממים במונקאטש, חוסט, סוואליווא, טורון, ואסיו ובערעגסאס. בשנת 1924 נפתחה במונקאטש הגמנסיה העברית הראשונה (רפורמית-ראליט) ברפובליקה הצ'כוסלובקית. בשנת 1927 נפתח במסגרתה גם סמינריון למורים. בשנת 1926 היו ברוסיה הקרפטית 7 בתי ספר עממיים שהעסיקו 9 מורים וכללו 580 תלמידים; גמנסיה אחת שהעסיקה 9 מורים ותנכה 340 תלמידים, וסמינר למורים שכלל 12 תלמידים. כל בתי הספר היו מוכרים על ידי הממשלה ועניניהם הוסדרו באמצעות הסתדרות בתי הספר העבריים. כמו כן התפתחו באזור התנועות הספורטיביות והצופיות; במונקאטש פעלה התאגדות "חגבור" ואלו באונגוואר הסתדרות "שמשון".

בין מבשרי התרבות היהודית החילונית בתקופה זו נמנו סרני בעלא מאונגוואר שכתב נובלות ומחזות בעלי תוכן יהודי ותרגם מעברית ויידיש להונגרית; יוסף האלדער מסיגעט שכתב שירת; משה בולגאר מחוסט שכתב מאמרים פוליטיים; שמשון זויבער שכתב קטעי הומור ביידיש,

ושמואל הכהן וויינגרטן שכתב על נושאים הסטוריים, תלמודיים וחברתיים.

בסוף 1938 קבל האזור אוטונומיה וממשלה קרפטו-רוסית עצמאית עלתה לשלטון. תקוות היהודים לקבלת זכויות שוות במסגרת זו התנפצו עם ספות החבל להונגריה עוד באותה שנה. יהודי האזור שהורגלו לחרויות הדמוקרטיות תחת שלטון הצ'כים ספגו מכה קשה, והפכו למטרה נוחה להתעללויות מצד השלטון ההונגרי שביקש לנקום בהם על נאמנותם לצ'כים. מלחמת העולם השניה שפרצה ב-1939 רק הרעה את המצב. במאי 1944 כבשו הנאצים את הונגריה וכ-100,000 יהודי האזור נשלחו למחנות השמדה בפולין ובגרמניה.

בנובמבר 1944 כבש הצבא האדום, בסיוע הצבא הצ'כי, את האזור מידי הגרמנים, ועם תום המלחמה, ב-29 ליוני 1946, סופח האזור כולו לבריה"מ-המועצות. במפקד אוכלוסין שנערך באזור באותה שנה נמצא כי במחוז אונגוואר שרדו כ-700 יהודים; במחוז מונקאטש - כ-100; במחוז בערעגסאס - 500; במחוז סעללעש - 300; במחוז חוסט - 300 ובמחוז סלאטינה 300. בסה"כ כ-2200 יהודים ששרדו מקהילה בת 112,000 נפשות.

הערות

הערות (המספרים בסוגריים מרובעים מציינים את מספר המקור בביבליוגרפיה)

פרק המבוא

1.[71] ע' 7 בהערת.

2.[53] ע' 379, 4. וגם [40].

3.[85] ע' 346.

4.[39] ע' 458-459.

5.[21] כרך 4, ע' 2.

6.שם' ע' 249.

7-9. [49].

10. [85] ע' 346.

11. [71] ע' 7.

12. [75] ע' 54.

13. ראה הערה ראשונה.

14. המדובר בתקופת הנסיך ראקוצי שמרד בלאופולד הראשון. עם כשלון המרד התרמו האחוזות והעברו לידי בית שיינבורן.

15. [40].

16. מובא בספר "תפארת מרדכי [69].

17-18. לוח למשפחות יהודים ולמסחר לשנת תרפ"ת. מאמרו של מ.הורוביץ.

19. [9].

20. לקסיקון יהדות הונגריה, 1928-1929, חוברת אוקטובר-אפריל.

21. [74], מערכת א' סימן א'.

22. [104], מערכת ל' סימן ד'.

23. [74], מערכת ל' סימן כד'.

24. [74],מערכת י' סימן א'.

25. [104], מערכת י' סימן ב'.

26. סקירת יהדות הונגריה (מגיר ז'ידו זאמלא), 1912.

27. [85].

28. שם.

29. שם ע' 48.

30. [85] ע' 349-350.

31. הכוונה כנראה לפרוטוקול הקהילה שהיה לנגד עיניו.

32. [85] ע' 349.

33. שם' ע' 352.

34. [27].

35. לקסיקון יהודי הונגריה' 925.

36. [35], ע' 265.

37. בן תנניה, 1860, ע' 36.

38. [75], ע' 54.

39. [71], ע' 17.

40. [69], ע' צ"ת.

42. [69], ע' ל"ח ואילך.

43. מן הסדר בתקנות.

44. [85], ע' 366.

45. [96], חלק ב' סימן ט'.

46. נכתב בשנת 1870 בערך.

47. [124], סימן כ"ת.

48. שם, סימן פ"ד.

49. [96], חלק ה' סימן מ"ג.

50. [123].

51. תקנון תומכין דאורייתא, תובר ע"י הרב צבי אלימלך שפירא.

52. [84], ע' 154.

53. [21], ע' 251-250.

54. [5], ע' 126 וגם [21].

55. [39], ע' 2-1.

56. [7], 1884, ע' 354-363; 1912, ע' 100.

57. [77], סי' קט"ז.

58. [69], סי' ס"ד, ע' ל"ג

59. [77], סי' רל"א

60. [89], חלק ב', סי' ק"כ

61-63. שם, סימנים קמ"א; קל"א; קל"ג; קל"ד; כ"ב

64. [42], ע' 148-149.

65. [7], 1887, ע' 457.

66. [7], 1884, ע' 583.

67. [52].

68. [53], ע' 485, 581-593.

הערות לפרק על הקהילות:

1. לוח למשפחות היהודים ולמסחר לשנת תרפ"ח, מאמרו של מ. הורוביץ. רוב האזכורים בפרק שאינם מצוטטים ישירות מקורם במאמר זה.

2. שם, עמ' 62.

3. שם.

4. הנקרא גם בשם (ארי) לייביש בודיק. ראה שוואדץ "שם הגדולים, מערכת ל' סימן ד';"פאר חכמי מדינתנו לגרינוולד ,עמ' נ' סימן ק"צ. כמו כן נספח 4.

5. שלמה גאנצפריד, "שם שלמה, וואַרהאל, תרס"ת בהקדמת.

6. ראה בפרק על ר' מאיר א"ש.

7. בן חנניה, 1859, עמ' 14.

8. בן חנניה, 1859, עמ' 330.

9. שם, עמ' 419.

10. [22], ע' 544.

11. [20].

12. בפרק על הכלכלה יידון עניין הבאת שריפת הי"ש כמקצוע מפולין ללהונגריה.

13. לקוח מארכיון יהודי הונגריה, כרך ג', ע' 378-379.

14. לקסיקון יהודי הונגריה, ע' 619.

15. [40].

16. [39].

17. לקסיקון יהודי הונגריה , ע' 619.

18. [85], עמ' 346.

19. ראה הערה 9.

20. הרב יצחק אברהם דק"ק סטבניץ, "שאלות ותשובות כתר כהונה, סימן ס"ג

21. [75] , עמ' 26. " גם הרבנית בעיר מונקאטש ה"ה אשת הרב רבי אברהם געטטעסמאן שהיה רב בין שנות תקמ"ט-תקס"ח עזבה את דת

ישראל ובעלה הרב מוכרח היה אתר המעשה הזאת להסיר מעליו את אדרת הרבנות."

22. ראה בפרק על המצב התברתי.

23. [75].

24. [85], עמ' 353.

25. [84], עמ' 146-145.

26. [68], בהקדמת.

27. ראה הערה 9.

28. בן חנניה, עמ' 306.

29. בן חנניה 1866, עמ' 264.

30. [84], עמ' 147.

31. [71], עמ' 7,

32. שם, בהקדמת.

33. לקסיקון יהודי הונגריה, ע' 573.

34. [81] .

35. בספר "זכרון לראשונים" מתאר ההסטוריון גרינואלד, שהיה יהודי תרדי, את תולדות רבני סיגעט בהרחבה ובפרוט. החומר להלן לקוח רובו ככולו ממקור עשיר זת.

36. שם, עמ' 43.

37. לקסיקון יהודי הונגריה, ע' 628.

39. ראה בפרק על המצב התברתי.

40. שו"ת מהר"ם שיק , חלק א', תשובה ס', שי"ג

41. לקסיקון יהודי הונגריה , ע' 108.

42. מתוך לוח למשפחות היהודים ולמסחר, 1924-1925, עמ' 45.

43. מתוך <לוח למשפחות היהודים ולמסחר בשנת 1924-25>, עמ' 46; מאמרו של מ. שנפלד על תולדות יהודי תוסט.

44. [71] , עמ' 17.

45. לקסיקון יהודי הונגריה, ע' 844.

46. סקירה על יהודי הונגריה, 1888, ע' 885.

47. לקסיקון יהודי הונגריה, ע' 179.

הערות לפרק על זכויות אזרחיות ומצב חברתי:

1. סקירת יהודי הונגריה, 1886, ע' 521.

2. [127], ע' 459.

3. התעודה הוצאה במשרד הפנים בבודאפעסט) ב-24 ליוני, 1791 ונתחתמה על יד הגראף צשאקי. התעתקה על ידי הד"ר איגנץ פרידליבר ופורסמה בצרוף המקור ההונגרי בשנת 1886.

4. ראה בפרק על המצב הכלכלי.

5. [40]

6. התעודה התעתקה מארכיון העיר אונגוואר על ידי ד"ר איגנץ פרידליבר, רב הקוהילה . ראה גם בנספחים.

7. [29].

8. לקסיקון יהודי הונגריה, ע' 619.

9. ראה גם בפרק על תולדות ארגונן של הקהילות.

10. [85], עמ' 349.

11. סקירת יהודי הונגריה, 1912 , ע' 36.

12. שם, עמ' 92.

13. [42], ע' 148-149; בתרגום לעברית: "באותם מתוזות_אשר נמצאים בגבול מלכות פולניה מאוכלסת כמעט כל פינה במשפחות יהודיות בעלות נפשות רבות.

14. ש"ת תתם סופר, אבן העזר, חלק ב' סימן נ"ת. פרעסבורג, תרל"ט.

15. שו"ת מהר"ם שיק, חלק ב', יורה דעה, סימן ר"ו.

16. ספר תפארת מרדכי, חלק א' , סימן פ"ז, עמ' מ"ד.

17. שם, סימן פ"ח עמ' מ"ד.

18. סקירת יהודי הונגריה, 1886, ע' 521.

19. שם, עמ' 664.

20. שם, 1909 , ע' 280.

21.ממתוז בערג י. קרו, פיל פריד .ממתוז אוגוטשה זייד ושטיין. ממתוז אונג וייסבך ווייגברגר

22. [6], ע' 178-174.

23. ראה בנספחים רשימת המתגייסים.

24. לוח למשפחות היהודים ולמסחר לשנת תרפ"ה, ממאמרו של מ.הורביץ על תולדות יהודי אונגוואר.

25. [21], ע' 378.

26. [93].

27. [112], ע' כ"א.

28. על פי סטטיסטיקה רשמית משנת 1880 הוו היהודים 24.14% מאוכלוסייית מחוז בערעג, 10.25 מאוכלוסית מרמרוש ו-20.03% מאוכלוסייית אונג בממוצע 16% מכלל האוכלוסית.

הערות לפרק על המצב החרבותי:

1. סקירת יהודי הונגריה, 1884, ע' 135.

2. [52], כרך 64 , ע' 1754.

3. בן חנניה, 1863, עמ' 679.

4. שם, 1895, עמ' 602.

5. [16], מאי 6, 1932.

6. [118], עמ' ז'.

7. שו"ת מהר"ם שיק, חלק א', סימן שכ"ד.

8. [96], חלק 5, סימן ע".

9. [27], ע' 215-219. ראה אף בפרק על הצצים הראשונים של העתונות ביידיש .

10. ראה בפרק על בתי הספר.

11. קצור שולחן ערוך, יצא בעשרות הוצאות. ראה בפרק על חיי חזון.

12. ספר שערי טהר לרב אברהם חיים איינהורן, סיגעט, תרס"א.

13. ספר עצי העולה לרב אברהם חיים איינהורן, סיגעט, תרנ"ז.

14. שמואל יהודה שטייגר, אבני שיש, מונקאטש, תרפ"ת.

15. שם.

16. ספר תפארת מרדכי לרב מרדכי גינזבורג, בערעגסעס , תרפ"ז.

17. [30], 1903, ע' 9.

18. שם, עמ' 37.

19. ראה בפרק על מצב תברתי.

20. [9].

21. ראה בנספחים את לשון התעודה המקורית.

22. [75], עמ' 72.

23. [6], ע' 304.

24. [27], ע' 215-219.

25. [114], דף כ"ה, עמ' א' בהערת.

26. סקירת יהודי הונגריה, 1886, ע' 488.

27. בן חנניה, 1859,ע' 41; 1860 ע' 36.

28. שם, 1866, ע' 264.

29. סקירת יהודי הונגריה, 1905, ע' 33, 324.

30. לקסיקון יהודי הונגריה, ע' 573.

31. שו"ת מהר"ם שיק, חלק ב' סימן של"ח.

32. שלמה צבי שיק, ממשה עד משה, דף מ"ג , עמ' ב'.

33. סקירת יהודי הונגריה, 1886, ע' 290.

34. שם, ע' 307.

35. [4]

37.סקירת יהודי הונגריה, 1901, ע' 196.

38. [104], ערך ד' סימן כ"ט.

39. עפ"י שוואַרץ, שם, ערך פ' סימן ל"ג, נדפס הספר בתרכ"ד.

39.א עפ"י ווינגרטן, נזכר ספר זה כספר הראשון שנדפס במנקאטש.

40. [76], עמ' כ"ב.

41. [55] חלק ב', בהקדמת

42. [56], בהקדמה השניית

43. ראה 39א.

44. [66], בהקדמת כמו כן ראה בנספחים רשימה חלקית של ספרים שנכתבו על ידי רבני רוסיה הקרפטית

45. אנציקלופדיה יודאיקה, אשכול, ברלין. ראה ערך תאאלדער.

46. [81]

47. [95]

[791.48

הערות לפרק על המצב הדתי:

1. [47], ע' 959.

2. מתוך ספרו, 1903.

3. גרינוואלד ב"קורות התורה והאמונה, עמ' 40 מציין כי התנצר בשנת תק"ע, אולם לפי שאר המקורות התנצר לפני 1807.

[301.4

5. סקירת יהודי הונגריה, 1912, ע' 93.

[27] .6

7. סקירת יהודי הונגריה, 1900, ע' 107, וגם [11].

[38] .8

9. [72], ע' 40.

10. ראה הערה 7.

[72] .11

12. [27] ; ראה גם גרינוואלד, "קורות התורה והאמונה בהונגריה", עמ' 73; "ממשה עד משה" עמ' כ"א ואילך; מקור אחר מתאר את הקונגרס ב-14-12-1868, ואילו המקורות העבריים מביאים את תרס"ט כתאריך הכנוס.

[93] .13

14. "דברי שלום ערוכים אל אחינו בני ישראל במדינת אונגארן, פראג, 1868.

15. [111].

16. שם, חלק א', סימן ש"ט.

17. [112].

18. [75].

19. בן חנניה, 1865, עמ' 917.

20. [75].

21. [112], עמ' ל"ח וכו'.

22- 23. שם עמ' מ"ב וכו'.

24. שם, עמ' ל"ת.

25. [93].

26. [112].

27. [75], ע' 72-79.

28-34 כל הציטטות מכאן ואילך לקוחות מ"שו"ת מהר"ם שיק, א'.

35. ספר "זכרון יהודה, מונקאטש, תר"ס.

36. שם, עמ' ד'.

37. שם עמ' ח'.

38. שם, דף ח' עמ' ב'.

39. שם, עמ' י"ב.

40. ראה אף בפרקים על החינוך ועל מלחמות הדת.

41- 42. "זכרון יהודה, עמ' י'.

43. [71] , עמ' 43.

44. שו"ת אמרי א"ש, חלק א', דף נ"ב, עמ' ב'.

45. שם, חלק ב', דף כ"ג

46. שם, חלק א' , דף ע"ד.

47. שם , חלק א', דף מ', עמ' ב' ואילך.

48. שם.

49. שו"ת אמרי א"ש, חלק א' דף ד'.

50. [114], חלק א', דף נ"א עמ' ב' - דף נ"ב, ע' א'.

51. שם, חלק א', דף י"ת, עמ' ב'.

52. • שלזינגר מסביר: "כוונת רביעו זצ"ל על הס' יבול שז. מתברו אחד מן התלמידים הזנועים בסמינאר שאר בפאזובה וכאשר בא לביתו לק"ק לבוב העלה בדפוס את הס' הזת והוא כולל שלוש תשובות..אשר שאל אותו רבו לנסותו טרם יסמך ידיו עליו להלבישו..והנה להעתיקו כל דברי הס' ולהוראות הטעויות אין כאן מקומו. וכל מי שירצה יוכל לראות גוף הס' ויראה כי הרב כמו התלמיד והתלמיד כמו רבו לא ידעו צורתנא דשמעתא"

53. [114], דף נ"ב עמ' ב' - דף נ"ג עמ' א'.

54. [57], דף פ'.

55. שם, דף נ' עמ' ב'.

56. [76], בסוף הספר. (אין מס' עמודים.)

57. [112], עמ' כ"ו-כ"ז.

58. [66]

59. [62], שנת שלישית, תרמ"ט-נ', עמ' 55, חלק ב'.

60. על פי הרשימה בהקדמה לספר "שם שלמה, ועל פי רשימתו של בראדי במאמר הנ"ל.

61 -63. "שם שלמה בהקדמה, וכן כל הציטוטים הבאים מפי בעצמו.

64. [64], בהקדמה.

65. [67].

66. [63], ראה גם בדפוס אונגוואר, תרד"ת.

67. ההסכמה ל"קסת סופר בדפוס וורשה 1860. ראה גם הוצאת אונגוואר, 1865.

68. גאנצפריד, שלמה, "זבח תודה, לעמבערג, 1849. בהסכמות.

70. [63] , מתוך הסכמת ר' אליעזר דייטש.

71. גאנצפריד, שלמה, "קצור שלחן ערוך, דפוס לובלין 1888, מתוך שער הספר.

72. שם, מתוך ההסכמות.

73. [66], בהקדמה.

74. [88].

75. [66].

76. [78], ראה גם בנספחים.

77. [110].

78. [103], עמ' 25.

79-80. [111], חלק א'. שער הספר. סיגעט, תרס"ד.

81. [103], עמ' 7.

82. שו"ת מהר"ם שיק, חלק ב', יו"ד, קל"ו.

83. [103], עמ' 25-27.

84. שם, צוואה ג'.

85. • חלק א' על אורח חיים כולל 345 תשובות. נדפס לראשונה בשנת תמ"ר ע"י בן המחבר. הוצאה המצוטטת כאן היא השניה, סיגעט תרס"ד. חלק ב' על יורה דעה כולל 410 תשובות. נדפס לראשונה במונקאטש, תרמ"א (1881). חלק ג' על אבן העזר וחו"מ כולל 217 תשובות.

86. שו"ת מהר"ם שיק, חלק א', סימן כ'.

87. שם, בהקדמת.

88. [110], חלק א', בהקדמת.

89. שו"ת מהר"ם שיק, חלק ב' , היו"ד, תשובה קל"ת.

90. שם, חו"מ, ס"א.

91. שם, או"ח, קל"ב.

92. שם, יו"ד, קכ"ד ואילך; קמ"ח-קמ"ו, ועוד.

93. שם, סימן של"ד.

94. שם, תאו"ת, תשובה ע"א השווה גם לתשובה ע"ז.

95. שם, ש"ז.

96. חי"ד, תשובה קס"ת&

97. שם, תשובות ק"ע, קע"א ועוד.

98. [112].

הערות לפרק על החסידות:

1. [25].

2. שם, עמ' 99.

3. עיין גם בפרק על סיגעט.

4. [61], חלק א'.

5. שם, דף ב' עמ' ב'.

6. שם, דף ז' עמ' א'.

7. [61], דף י'ב, עמ' א'.

8. שם, דף י'ג עמ' א'.

9. בן חנניה, 1865, ע' 565.

10-11. שו"ת מהרם שיק, חלק ב', יורה דעה, רי"ט.

12. [77], יו"ד סימן קנ"ז.

13. [69], חלק א'.

14. שם, סימן ט"ו, דף י"ז, ע' ב'.

15. שם, סימן י"ז.

16. שם, סימן כ"ת.

17. שם, סימן ל"ת.

18. שם, סימן ל"א.

19. וייס, אלכסנדר סנדה: "פארי יוסף, סיגעט, עמ' ע"ו.

20-21. שם, עמ' מ'ח-מ'ט.

22. [15], ע' 12.

הערות לפרק על יהדות רוסיה הקרפטית בין שתי מלחמות העולם:

1. [47], ע' 758.

2. שם, וכן כל המספרים שלאחר מכן, אלא אם כן צויין אחרת.

3. [16], עמ' 160-161.

נספחים

ג. רשימת הקהילות היהודיות ברוסיה הקרפטית:

רמות הערים ברוסיה הקרפטית שנזכרו בעבודה זו שהיו בהן קהילות יהודיות גדולות:

א. מונקאטש.

ב. אונגוואר.

ג. סיגעט.

ד. חוסט.

ה. בערעגסאס.

ו. סעללעש.

להלן רשימת הקהילות היהודיות בארבע מחוזות רוסיה הקרפטית. הרשימה מונה את כל היישובים הכפריים שבהם גרו יהודים בשנת 1880 ומקורה ב:

Magyar Zsidó Szemle 1884, S. 443-460. Paloxzy Lipòt: "A müeltsèg àllapota Magyaro Rszàgon, kölönös tekintettel a zsidòkra:"

MARMAROS

	Juden:	Nichtjuden:	Lesen, Schreiben beherrschten (Total-Einwohnerschaft)
Ruszkirava	135	1236	9
Nànfalu	53	585	5
Sajo-Pojana	94	825	9
Kabola-Patak	273	1472	3
Kis-Kirva	101	528	7
Krazsnisora	4	459	2
Sàndorfalu	182	698	8
Hidegpatak	138	770	1
Kalocsa-Horb	46	415	9
Lozanszka	27	597	2
Lyahovesz	-	260	4
Philipesz	78	595	2
Podobòsz	29	286	2
Ricska	92	698	3
Rosztoka	47	470	6
Szolyma	31	317	4
Toronya	173	680	5
Ruszkova	601	1676	117
Batiza	59	1084	77
Dragomèrfalu	325	1546	89
Bàrdfalva	266	1509	90
Brèb	152	1139	72

Farkasrèv	57	1106	67
Fejèrfalu	222	1103	95
Körtvèlyes	59	1197	64
Kis-Lonka	123	1613	120
Falu-Szlatina	674	1927	171
Bedö	304	1810	136
Prusztava	58	1118	65
Ganya	365	1583	90
Kricsfalva	98	1115	66
Urmezö	272	1274	103
Iza	129	1034	122
Ketelymezö	243	1567	80
Kusnyica	121	1083	73
Szinevèr	218	1907	120
Sajo	232	1022	36
Felsö-Kalinfalu	122	1527	59
Szaploncza	573	1982	68
Kereczke	75	1561	72
Rókamezö	35	1154	42
Zadony	118	1346	42
Majdànka	411	1555	70
Közèp-Vissò	229	1137	16
Konyha	222	1315	32
Rozavlya	409	1791	46
Vàncsfalu	79	1070	29
Szacsal	210	1957	50
Felsö-Apsa	312	1912	58
Budfalu	246	1761	43
Karacsonfalu	799	1468	24
Kaszo-Polyana	33	1348	27
Also-Rona	304	1256	51
Felsö-Rona	236	1880	59

Also-Nereszvice	171	976	24
Felsoö	156	1425	44
Berezna	236	1104	35
Ötvösfalva	41	1406	46
Berznik	48	1249	32
Also-Bisztra	88	1214	30
Gernyes	115	1100	23
Huszköz	94	1090	23
Lipscse-Blyanya	119	1127	34
Kalosca-Laz	101	1175	29
Csomanfalva	170	1124	18
Szèles-Lonka	62	972	16
Lipcse	260	1948	25
Leordina	193	1138	10
Ruszkirva	135	1236	9
Alsò-Szelistye	130	1137	10
Kabola-Patak	273	1472	3

BEREG:

Colànfalva	3	106	1
Koczkaszàllas	19	174	5
Orosz-Kucsora	10	120	1
Kuzmina	152	411	6
Liszarnya	7	112	2
Kis-Mogyoròs	14	259	3
Ploszkànfalva	4	143	2
Kis-Almàs	88	393	9
Babafalva	31	372	5
Krana-Martinka	9	364	8
Nyiresfalva	16	414	9
Pàlfalva	19	170	1
Szundakfalva	21	123	2

Uj-Rosztoka	38	198	5
Kis-Tibava	-	102	2
Timsor	44	378	6
Ignèsz	77	1315	120
Kisfalud	167	1107	72
Misztice	14	1364	79
Dràgabàrtfalva	45	1041	26

UNG:

Andrasòcz	39	439	4
Petròcz	4	436	4
Baskòcz	8	279	3
Benetine	74	361	5
Sàros-Remete	33	277	8
Domasina	11	234	1
Uj-Kemencze	27	301	7
Kis-Pasztely	24	196	3
Szolyva	43	382	6
Sztricsava	11	262	2
Kis-Turicza	26	454	8
Vulsinka	38	469	8
Zabrogy	18	366	9

UGOCSA

Kis-Csongova	20	238	6
Ràkos-Patak	9	192	2
Szàraz-Patak	40	575	9
Sòs-Ujfalu	52	429	6
Kis-Tàrna	30	569	3

2. פקודת השלטונות המרכזיים בוינה מ-13 לאוגוסט 1737 לשלטונות מחוז מרמורוש הדורשת הסבר בדבר אסור שהוטל על שני יהודים לגבות את מס הסבלנות (ראה בפרק על מיסי היהודים). התעודה פורסמה על ידי ד"ר מנדל ברנהרד ב:

Magyar Zsidó Oklevèltár; 1711-1740; Band 111 S. 749.-B. Mandle *Carolus*, etc.

Serenissime etc. Ex demissa Camerae Nostrae Aulicae Repraesentatione informatur: Quod Cottus Maramarossiensis certam tollerantialis pecuniae a Judaeis in Superiore Hungaria degentibus aut quaestum ex Polonia exercentibus desummi solitae, de facto autem quibusdam duobus Judaeis in arendam datae exactionem, in sui gremio impedat; Siquidem vero praefata Camera Nostra existimaret Judaeos veluti in aliis partium Superiorum Comitatibus, ita etiam in maramarossiensi degentes, signanter a tempore factae huius Jurisdictioni Hungarice reincorporationis, praestationi antelatae tollerantialis pecuniae obnoxios esse.

Eapropter Dilectioni et Fis: Vris clementer hisce committendum esse duximus, quatenus Cottum Maramarossiensem suimpediat, audire, ac de eo nos proxime informare noverint et non intermittant. Gratia in reliquo etc. Datum in Archiducali Civitate Nra. Vae. Austriae 13. Augusti 1737.

Consilio Locumten:

Ex offo

Orsz. Levélt. Conc. Exp. 1737 augusti nro 28.

Vide org.: Acta Judaeor. Lad B. Fasc. 7 Nrs 1."

ג. נוסח התוזה משנת 1755 בין נציגי יהדות הונגריה לבין המיניסטריון בעניין גביית מס הכנסה מיהודי הממלכה. בתעודה מופיעים שמות נציגי רוסיה הקרפטית ובולט בה העקרון של ערבות הדדית בתשלום המס. (ראה בפרק על מיסי היהודים). התעודה פורסמה על ידי חיים פולאק ב:

Magyar Zsidó Szemle 1895, S. 455-6.

"Demnach Ihro Kaÿs. und Königl. Majestätt die furch und von gesambt in Köngreich Hungarn sich befünden den mit jährlichen fünfundzwanzig Tausend Gulden baar zu entrichten, willig eingegangener Toleranz-Tax, auf fünd folgende Jahre allermüldest anzunehmen, geruht haben, So versprechen und geloben für Endes-gefertigte Bevollmächtigte Juden, sowohl für uns, alls im Nahmen aller übigen in diesem Königreich sesshaften Juden, dass wür mittels gegenwpartigen Revers und Verbündungsbriefes obig durch und eingegegangenen Summe deren jährlichen fünf und zwanzig Tausend Gulden nach der durch die hierorts angeordent Hochlöbl. Locum tenential und respective Cameral Comission zu machenden repartition, in denen uns schon vorhero vorgeschriebene Terminen, und zwar von Ersten Jenner diess laufenden Jahres anzufangen, durch folgende fünf Jahre, (so weit es trifft,) allemahl im Voraus, an die uns anzuweisende Cameral-Cassen richtig und baar erlegen werden, und sollem also zwar, dass *einer vor alle, und alle vor einen zu haften unwidersprechlich hiemit sich schuldig erkennen*, und auf das kräftigste sich darzu verbunden. So beschehen Pressburg, den 14-ten Jenner Anno 1755.

...22 *do* Comitatus Unghvariensis: Simon Selmovics, Simon Hirsch... 26 *to* Comitatus Maramarosiensis: Isak Samuel, Mandl Israel... 30 *mo* Comitatus Ugocsensis: Simon Joseph, Salamon Löbl. 31 *o* Comitatus Bereghiensis: Israel Szent-Miklosy, Berko Marcovics."

4. ארבע תעודות בשפה ההונגרית שהעתקו מארכיון העיר אונגוואר על ידי רב הקהילה הטאולוגית בעיר, הד"ר איגנאץ פרידליבר, במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה. תעודה מס. 1 עוסקת בסכסוך שפרץ בין הרשויות הממלכתיות השונות בעניין גביית מס המלח מן היהודים. תעודה מס. 2 מתארת את אסור מכירת יי"ש באשראי והגבלות במתן הלוואות שהוטלו על היהודים (ראה בפרק על אונגוואר). התעודה השלישית עוסקת במניעת בצוע עונש הלקאה שהוטל על יהודי מפאת מחלה (ראה בפרק על זכויות חברתיות) והתעודה הרביעית מתארת אסור על מנויו של רופא יהודי כרופא מחוזי בשנת 1829.(שם)

REGESTÁK AZ UNGVÁRI LEVÉLTÁRBÓL

I. "1801. Szt. Mihály havanák 2. napján."

"A H. tanács 12.042 sz. A. a tavalyitolerántiális taxa Restantiáinak beszedését rendelvén, azon tolerantialis taxa Restantiáinak beszedése iránt teendö Rendelések az elsö V. Ispánra bizattak. Ezen alkallmatossággal jelentette az elsö viczeispán, hogy a zsidó tolerantiális Taxa perceptura panaszt tévén elötte, hogy az Ungvári sós Tisztség azon tolerantionalis taxát tölle felvenni nem akarta, azon só tisztségnél a tolerationális taxának felvételét sürgette, de azon sótistzség feltételétöl el nem állott, hanem azt kivánta, hogy a tol. taxa nékie a megye praeceptorátusa által szolgaltásson kézhez, -mivel pedig a megye a maga Cassáját a zsidók tol. taxájával össze nem egyenlithetné, következendöképpen annak beszedésében és kadásában nem ereszkedhetne. Igy ezen elöadott környülallás nem a t. V. U. Helytartótanács eleibe fog terjeszteni. (Fol. 183.)"

II. "1803 Böjt más hava 9 napja."

"No. 135. -Szó esvén arrol, hogy a korcsmárosok, jelesen pedig a szidók az ivókat nagyon huzzák, s'több aféle huzásokat tesznek, meghataroztatott, hogy ujitattván az e tárgyban hozott elöbbeni végzések, a korcmárosok, legyenek azok akár zsidók, akár keresztények, egy R. faára italnál többet pénzök elvesztése terhe alatt a szolgáló cselédnek és parasztnak hitelbe adni ne merészkedjenek. Továbbá, hogy dupla rovást tartsanak a korcsmárok, melynek a fele a korcsmarosnál, más fele pedig az ivó feléknél legyen. Valamint szinte az is meghtároztatott a zsidókra nézve, hogy a zsidók a paraszt embernek másként pénzt ne költsözzenek, hanem ha a magistratualis tiszt jelen leszen, mely e tárgyra különös figyelemmel legyenek, és az ital ára megvevésében ezen rendelethez tartsák magukat. (Fol. 46.)"

REGESTÁK AZ UNGVÁRI LEVÉLTÁRBÓL

III. "1802. Az Udvari cancellária f. évi Szt. Györgyi havi 27-ik napján kelt 3993-iki rendelettel Mermelstein Berko esedezö levele leküldése mellet tudósitást kiván arról, hogy nevezett Berko az 50 Korbácsok elverése allat elájult-e? megdagadott beteges-e annyira, hogy a még hátralévö 50 rabságot és korbácsot, életének veszedelme nélkül, el nem szenvedhetné?—rendeli, hogy addig mig e részben öfelsége kegyelmes parancsolatja el nem érkezik, a hátralévö 50 korbács rajta el ne veressen.—Ezérdemben a megyei föorvos és illetö szolgabirö vizsgálat és jelentéstétel végett kiküldetnek." (Folio 104. M. 17. —in Criminal.)"

IV. "1892. máj. 4-iki közgyülésén: Volf Moricz izr. születésü seb-orvos megyei seb-orvossá tétetik, azonban a tiszti föügyész ezen határozat ellen külön votumot ád, minthogy ez a hazai törvényekkel ellenkezne.—Helytartótanácshoz felterjesztetik." (Fol. 251.)"

5. פקודת שר התנך ההונגרי משנת 1791 בעניין חנך נוצרים שלא להאמין בעלילות דם נגד היהודים. התעודה פורסמה על ידי הד"ר איגנץ פרידליבר ב.

Magyar Zsidó Szemle; 1886; S. 432; S. 581-2:

"11.516. Judaei in hocce regno regentes nomine communi cerbe quaesti sunt Consilio huic Locumtenentiali Regio quod ob refricatum apud plerosque Christianos praejudicium illud, quasi judaei pro celebrando paschate christiano Sanquine egerent, graves rudiris presertim plebis persecutiones experiri cogantur ac in huius rei testimonium plura commemorant exempla. Ut itaque securitati huiusque gemtos vamp raekidocop; abefactatae consulatur, praetitulatis dominationibus vestris committendum duxit consilium isthoc regium ut ex animo populi convenientissima quam pro ratione localium circumstantiarum applicandam censebant ratione adhibitis si e re visum fuerit etiam animarum curatoribus praejudicium illud, quasi in judaeorum sacris humano uteretur sangvine evelli facere studeant eundemque edoceri curent abominandum hocce crimen legi Mosaicae scriptisque profetarium adeoque veteris testamenti legi, quibus religio judaeorum potissimum nititur non minus ac ceterorum religionum legibus adversari, consequenter casus homicidii quibus unus altere judaeorum etiam si ad peculiares quospiam superstitiosos fines involveretur, toti genti judaicae haud majori fure imputari posse quam similes si qui inter Christianos contigant casus in odium omnium converterentur.

In reliquo serie invigilaturae sunt praetitulatae dominationes vestrae, ne in obversum novissimae legis art:quippe 38 Judaei quaqua ratione molestentur, id ipsumque per solitas etiam currentales populo districtum, ac sub comminatione graviorum poenarum inhibebunt et in quolibet persecutionis ac llatae Judais

injuriae casu reum in exemplum etiam aliorium, severius castigabunt. Datum ex consilio regio locumtenetionali Hungarico Budae die vigesima quarta mentis Junii anno millesimo septigentisimo nonagesimo primo celebrato.

Praetitulatorum dominationum vestrorum
ad officia paratisssimi
comes Josephus Csáky m.p."

6. רשימת מתנדבים יהודיים מרוסיה הקרפטית שלחמו לצד ההונגרים במלחמת השחרור של 1848 (ראה בפרק על זכויות אזרחיות). הרשימה פורסמה ב:

1. "Magyar Zsidó Szemle;" 1926, S. 94.
2. Br. B. Bernstein, "Az 1848/9-iki szabadságharcz es a zsidók" S. 174-188.

ad 1.	*Name:*	*Geburtsjahr:*	*Ort:*
1.	Abraham Mózes	1826	Munkács
2.	Berger Emerich	1831	Szöllös
3.	Bergita Israel	1828	Worost, Ung m.
4.	Berkovits A.	1826	Csernoholova, Ung. m.
5.	Berkovits I.	1822	Salots-Salotwina
6.	Bruckmann M.	1819	Ungvar
7.	Bruk Moses	1829	Huszt
8.	David Leopold	1809	Huszt
9.	Fischmann J.	1828	Darotz (Beregh-Dar.)
10.	Freid Leopold	1829	Szigeth
11.	Glück Heinrich	1830	Ungvar
12.	Goldstein M.	1832	Barcanfalva, Maram.
13.	Grünberger S.	1828	Ungvár
14.	Grünfeld B.	1829	Szerednye
15.	Hainau Jakob	1833	Kritsfalva, Maram.
16.	Herskovits N.	1825	Szamborfalva, Maram.
17.	Hochmann S.	1823	Senes, Maram.
18.	Janovits M.	1823	Lipsa, Maram.
19.	Josel Jakob	1825	Kalinfalu, Maram.
20.	Kaim David	1831	N. Szöllös
21.	Kosinsky S.	1823	Huszt

22.	Krausz David	1826	Munkács
23.	Landsmann J.	1822	Kalocsa, Maram.
24.	Markusz David	1826	Huncoc, Ung. m.
25.	Marton Elias	1831	Beregszász
26.	Moskovits H.	1823	Ungvár
27.	Mayer Simon	1830	Eszla, Maram.
28.	Mittelmann A.	1825	Voloszanka, Ung. m.
29.	Moskovich H.	1823	Ungvár
30.	Pap Joseph	1826	Herincse, Maram.
31.	Roder Leopold	1822	Munkács
32.	Romer Jakob	1830	Munkács
33.	Roszko Jachil	1810	Szurdok, Maram.
34.	Salzmann J.	1823	Desze, Maram.
35.	Schonberger S.	1832	Voloszanka, Ung. m.
36.	Schwarz Adolf	1828	Ungvár
37.	Schwarz S.	1829	Tiba, Ung m.
38.	Simonovits S.	1825	Kricsfalva, Maram.
39.	Steiner Itzig	1829	Budfalva, Maram.
40.	Stern Joseph	1826	Ungvár
41.	Stern Stephan	1832	Ungvár
42.	Sternberger I.	1828	Ungvár
43.	Uscher Simon	1827	Keselymezö, Maram.
44.	Weiss Abraham	1826	Munkács
45.	Weiss Anton	1826	Munkács
46.	Weiss Franz	1826	Szigeth
47.	Weiss Hermann	1829	Vinna, Ung. m.
48.	Weiss Philipp	1820	Munkács
49.	Weiss Samuel	1828	Szigeth
50.	Wisel Wilhelm	1831	Ungvár
51.	Zelinger M.	1825	Szigeth

ad 2.	*Offiziere:*	
1.	Kornstein Ignatz	Ungvár
2.	Márványi Jakab	Ungvár
3.	Veltner Lajos	Ungvár
	Offizier-Stellvertreter:	
4.	Weinberger Samu	Ungvár
5.	Braun Levi	Szöllös
6.	Fischer Jozsef	Ungvär
7.	Stekkerman Simon	Munkács
8.	Weisz Samu	Ungvár
	Soldaten:	
9.	Hartstein Hermann	Ungvár
10.	Márwányi Herman	Ungvär
11.	Markowics Gáspár	Darócz
12.	Róth Bernát	Ungvár
13.	Weisz Jónás	Ungvár
14.	Weinberger Adolf	Ungvár
15.	Weinmann Mór	Ungvár

7. מסמך ממשרד הפנים משנת 1850 על העברת הקנסות שחוייבו בהם יהודי הונגריה על השתתפותם במרד ההונגרי לקרן למען חינוך יהודי. התעודה פורסמה על ידי הרב פרידליבר

Magyar Zsido Szemle; S. 321:

"An das Pester isr. Verwaltungs-Comité!

Ihr an den Herrn Minister des Innern Aufhebung der Strafcontributionsmassregeln eingerichtes Bittgesuch ist mir mit dem Bedeuten ubermittelt worden, dass man geneigt ware, jene, den Israeliten–Gemeinden auferlegte Strafcontribution nachzusehen, dass jedoch dieselben Zufolge Einvernehmen des Herrn Finanzministers, dafur einen Betrag von 1 mill. 2000.000 fl., wenigstens einer Million der K.K. Kammerverwaltung in Ofen einzuzahlen hatten, wovon übrigens ein eigener Cultus u. Unterrichtsfonds gebildet und aerarisch eigens su diesem Zwecke verwaltet werden wurde, dessen Ertragniss die Staatsverwaltung den Zwecken des isr. Cultus u. Unterrichtes zu widmen geneigt ist. Diese Einzahlungen mussen in vierteljahrigen Raten langstens bis letzten Oktober 1852 vollendet sein, derart, dass die erste Ratenzahlung noch im Laufe dieses Verwaltungsjahres zu beginnen habe. Die Reparttierung trafe alle Judengemeinden des Landes mit Ausnahme der ganz Mittellosen, und hierbei kann auf die, unterm 29. May 1. mir eingereichte, hier mitfolgende Vertheilingart, vermoge welcher die zu zahlenden Familien in l0 Classen je nach ihren Vermögensumstanden eingetheilt wurden, mogliche Rücksicht genommen werden. Indem ich dies dem Comite in Erledigung seines, Eingangs erwahnten Gesuches zur Kenntnis gebe, fordre ich unter einem Dasselbe auf, mir in kurzester Frist, eine auf diesen Grundlage verdasste Submission vorzulegen, welche ich dem Ministerium zur Genehmigung unterbreiten wurde, und zu deren Uberreichung das Comité sich die nothige Voll-

macht zu verschaffen hat. Empfangen Sie die Versicherung meines Wohlwollens.

Wien, den 30. Juni 1850.

Gehringer."
(Innen-Minister)

8. נוסח התוזה על יסוד בית הספר היהודי הראשון באונגוואר משנת 1789. בשם יהודי אונגוואר תתם מרכוס ניסא ווייס. התוזה פורסם על ידי מנדל ברנהרד בספרו:

Das Judische Schulwesen in Ungarn unter Kaiser Josef II (1780-90); Frankfurt a.M. 1903;

"U.L. 41.466*/4209 Endesgefertigte Vorsteher der judischen Gemeinde des loblichen Ungwarer Komitates thun hierdurch Kunde, dass wir in Ansehung einer hierorts einzufuhrenden judischen Normalschule und der Dotation des dabei anzustellenden judischen Normal-Lehrers uns auf folgende Punkte verbunden haben:

1. Der betreffende Lehrer soll einen Gehalt von 150, sage hundertfunfzig Rheinisch frl., eine freie bequeme Wohnung und 12 Klafter Brenholz geniessen, was allles die Judengemeinde dieses Comitates auf die Art bestreiten wird, dass das Geld zu die (!) Toleranztaxe geschlagen und so von jedem Sitz habenden Juden einkassiert werde.

2. Wird versprochen ausser der anzuweisenden Wohnung des Lehrers auch ein bequemes, geraumiges und hinlanglisches Schulzimmer entweder aufzubauen, oder wenn dies jetzt unsere Krafte ubersteigen sollte, bisweilen nur ausmieten. Auch verbinden wir uns, solches stets in einem guten Zustande zu konservieren und wenn es abbrennen sollte, wieder aufzubauen und mit allen Schulerfordernissen zu versehen damit so dem Fortgang darinnen nichts im Wege stehen moge,

3. zum Vortheil unserer geringen Kasse soll es aber erlaubt werden, dass eben diesser Lehrer in Stunden, die ihm und seinen Zoglingen frei sind, gegen ein moderates Didactral—eld unsere

Kinder auch in der judischen Religion und Sprache unterrichte.
Ungvar, den 11. 8br. 789

Franz V. Kazinczy m.p.	Lebel Weinberger m.p.
Konigl. Oberaufseher	Juden Richter alhier
des Normal-Schulen des	
Kaschauer Litterar-	*Markus Nissa Weiss m.p.*
Bezirkes.	Salomon Preisz m.p.

L.S. Coram me Ladislas Korner Inclyt. Cottus de Ungh. Jud."

9. מזכרונות פרופ' שומודי מימי היותו מורה בכפר פלשי-ווישא 1900. הוא ספר שילדי היהודים לא בקרו בבית-הספר בעונת העבודות החקלאיות, הואיל והוצרכו לסייע להוריהם. הזכרונות נרשמו בתוברת:

"La Hongrie contemporaine et le suffrage universel" (Edition spéciale française du Huszadik Század (Le Vingtième Siècle), *Revue mensuelle de science et politique sociales, Organe de la Société de Sociologie de Budapest*, p. 12): "M. le prof. Béla Somogyi, rédacteur de la Nouvelle Ere (Uj Korszak) me raconte comme experience personelle que lorsqu'il était maître à l'école communale Felso Visso, au Comitat de Marmaros, il y a dix ans, quelquefois au printemps des centaines d'écoliers manquient les leçons quotidiennes, étant occupés aux travaux forestiers du Trésor! L'enseignement qui était donné dans cette école du mois de novembre au mois de mai était interrompu par les vacances habituelles et outre cela par ces travaux du printemps."

10. רשימה חלקית של ספרים שנכתבו על ידי רבני רוסיה הקרפטית: אברהם ב"ר דוד:

ברכת אברהם על התורה. סיגעט, תש"ד.

אייזנשטדט,מאיר:

- אמרי בינה; חדושי הלכות בסדר מועד ונשים. אונגוואר, דפוס יעגער, תרכ"ז.

- אמרי אש; שו"ת. חלק א' על אורח חיים ויורה דעה נדפס בחעמבערג. חלק ב' על אה"ע וחו"מ נדפס באונגוור, תרכ"ד.

- הגדה של פסח עם פירוש, תרס"ז.

- אמרי יושר; דרושים. אונגוואר. יעגער, תרכ"ז.

אייזנשטדט מנחם:

- זכרון יהודה; דברי אגדה ומוסר. אונגוואר, קאהן וקליין, תר"ס.(בצרוף קורות אביו ואחיו בהקדמה)

- תומת אש; דרושים על התורת.

גרוספעלד, מנחם, רב בטשאף:

- בניין אהל מועד; על 10 סוגיות הש"ס. מונקאטש, פ. בלייער, תרמ"ז.

- ספר תאניה ואניה; על שבעה רועים...מונקאטש, פ. בלייער, תרמ"ז.

- ברית אבות.

- הגהות על שמנ"ע.

העללער, יהודה כהנא:

- תרומת הכר"י; על טור וש"ע חושן המשפט. פרעסבורג, תרי"ת.
- קונטרס הספיקות; כללים בדיני ספיקא דממונא מונקאטש, תר"ן.

ווייס, יוסף מאיר:

- אמרי יוסף על התורה. סיגעט, א. קויפמן, תר"ע
- ספר הקדמה לקוטי תורה והש"ס. מונקאטשש, מייזעלס, תרע"א.

ווייס, יצחק אייזיק:

- בית יצחק; על מסכת מגילת. מונקאטש, בליער וקאהן, תרנ"ז.
- דברי יצחק; דרושים ולקוטים שונים. מונקאטש, מיזעלס, תרס"ו.
- ספר זכרון יהודה; על חיי הגאון מהר"ם א"ש.

וועבר, מרדכי אליעזר, רב בוואלאוע:

- בכור דל; חדושים על מסכת במורות. ירושלים, תרמ"ט.
- שמרת הארץ ושמיים; באור על פרק שירת. ירושלים, תקמ"ט.
- ערך דל; חדושים על מסכת ערכין. ירושלים, תקמ"ת
- תמורות תודה; ענף שני מן עץ אבות. ירושלים, תרמ"ז.

זאלצער, דוד סג"ל:

- דברי דוד על התורת.

טאבאק, שלמה לייב (יהודה):

- ספר ערך ש"י; עד"ח שו"ע סיגעט, קויפמן, תרס"ט.

- ספר תשורת ד"י; שו"ת על ארבעה חלקי שו"ע סיגעט, קויפמן, תרס"ת.

- קדושת יום טוב; שו"ת ופלפולים . ווילנא, תרכ"ו.

טייטלבוים, יקותיאל יהודה:

- ספר ייטב לב על התורת סיגעט, המשותף, תרל"ת.

- ספר ייטב פנים; דברי מוסר למועדים, ב' חלקים. הדפסה ראשונה לעמבערג, תרמ"ב הדפסה שנייה מונקאטש, בלייער, תרמ"ג

- ספר רב טוב לבית ישראל לעמבערג

- ספר אבני צדיק; שו"ת

טייטלבוים, משה:

- ספר השיב משה; תשובות על ארבעה חלקי ש"ע לעמבערג, תרכ"ו.

- ספר ישמח משה על התורת לעמבערג, תר"ט-תרכ"א תמישה חלקים בארבעה כרכים. נדפס פעמים נוספות בסיגעט בין השנים תרנ"ח-תרס"ו.

- ספר תהילים עם פרוש תפילה למשת ברלין.

ירושלמי, פנחס נפתלי:

- ספר נפש טובה על התורה.

כהנא, יוסף מרדכי, דיין בטעטש:

- דברי צדיקים; ב"ח אספת טעמי מצוות רבות ומנהגים. סיגעט, תרמ"ד.

כהנא, שמואל זנוויל:

- ספר זכרון שמואל: חדושים בתורת.

ליפשיץ, שבתאי, רב באורשעווע:

- ספר החיים הנקרא סגולות ישראל: סגולות ורפואות הנפש. מונקאטש, מיזעלס.

- תפארת יעקב על התורת. מונקאטש, קאהן ופריד, תרע"ב.

- ספר קול תודה: פרוש על מגילת אסתר. לעמבערג, תרמ"ד.

- ספר שערי פדות הנקרא פדיון הנפש: על הלכות פדיון הבן בקצור. מונקאטש, קאהן ופריד, תרס"ב.

- ספר ברית אבות.

- ספר הגהות על שמה"ג.

מוידרן, יהודה:

- ספר פרי העץ על התורה, ב' חלקים. מונקאטש, בלייער, תרמ"ה-תרמ"ז.

- ספר זכרון שמואל: על מסכת גיטין.

סופר, חיים:

- ספר תהילים עם פרוש שערי חיים. מונקאטש, תרנ"ג

- ספר דברי שערי חיים על התורה. מונקאטש, בלייער, תרמ"ז.

- מתנה חיים, י' חלקים: שו"ת על ד' חלקי שו"ע מונקאטש, בלייער, תרכ"ב-מ"ת.

- קול סופר; על משניות זרעים, מועד, נשים. מונקאטש, בלייער, תרמ"א.

- שערי חיים; ...לדעת שכל איש ואשה מחוייבים...למחות בממרים את פי ד'...אונגוואר יעגער, תרכ"ט.

סופר, שלמה, רב בבערעגסאס:

- ספר חוט משולש שנקרא אף עץ אבות; תולדות התנ"ס סופר, ר' עקיבא אייגר, חתנו והרב שמואל בנימין סופר. מהדורה א' פאקש. מהדורה ב' מונקאטש, בלייער וקאהן, תקנ"ד.

פרידמן, ישראל חיים, רב ראחוב:

- ספר ליקוטי מהרי"ת

צבי אריה, דיין בסיגעט:

- אמרי בינה על שיר השירים.

קאטינא, יעקב:

- ספר רחמי אב.

- ספר קרבן עני על התורה.

קליין, יעקב, רב בבילקע:

- צרור החיים; על כמה מסכתות ורוב סוגיות גדולות. מונקאטש, תרל"ו.

קרויס, דוד סג"ל:

- נפש אדם על התנ"ך.

ראטה, יואל צבי:

- בית היוצר; שו"ת, ב"ת.

רייזמאן, אהרון:

- בית אהרון על התורה.

שטיין, אליעזר ליפמן, רב בסעללעש:

- קונטרס בעניין השנות הבימה; נגד מהרסי הדת. הובא לדפוס ע"י אהרון רייזמאן. פרסבורג, תר"ג.

- אבל משה; הספד על הגאון בעל תת"ס סופר.

שיק, משה (מהר"ם שיק):

- חדושי אגדות; על פרקי אבות. פאקש, תר"ן.

- ליקוטי מהר"ם שיק. הובא לדפוס ע"י יוסף פנחס הכהן. מונקאטש, קאהן ופריד, תרע"ב.

- מהר"ם שיק על תרי"ג מצוות. הובא לדפוס על ידי שמואל בראך. מונקאטש, בלייער, תרנ"ה-תרנ"ת.

- מהר"ם שיק על התורה. מונקאטש, קאהן ופריד, תרס"ח.

- שו"ת מהר"ם שיק על שו"ע חלק א' סאטמאר, תרס"ד. חלק ב' מונקאטש, בלייער, תרמ"א. חלק ג' לעמבערג, תרמ"ד.

שוואַרץ, מאיר נחמן הלוי:

- אלון בכות; והוא מספד מר על הלקח מהר"ם שיק. לבוב, תרל"ט.

שפירא, חיים אליעזר:

- דברי תורת. מונקאטש, א.קאליש, תרפ"ט-תרצ"ג.

- מנחת אלעזר; שו"ת להלכה ופלפולים ב"ת מונקאטש, כהנא ופריד, תרס"ב-תרס"ד.

- דברי האיגרת; אשר השיב...על דבר באגודה לכבוד...אברהם חיים דב שרייבער... ירושלים, המערב, תרצ"ב.

- דברי קודש; דרושים ורשמי התעוררות. ירושלים, המערב, תרצ"ג

- צוואת הרב שפירא מונקאטש, גרפיא, תרצ"ז.

- קצת רשומי דברים אמרות טהורות. ירושלים, ארץ ישראל.

- ספר זכרון צדיקים; הספדים.

שפירא, צבי אלימלך:

- ספר אגרא דפרקא; דברים נעלמים ושיחות. מונקאטש, בלייער וקאהן, תרנ"ד.

- תקנות תמכין דאורייתא. מונקאטש, בלייער וקאהן, תרנ"ד.

- קונטרס כך הוא דרכה של תורה; כולל קונטרס תמכין דאורייתא.

- צבי לצדיק. בילגוריא, תרצ"ו.

- מעיין גנים.

- דרך פקודיך; על תרי"ג מצוות התורת.

- בני יששכר; לכל חדשי השנה, מועדים ושבתות.

- אגרא דכלה; על התורה, באורים ודרושים.

- מגיד תעלומה; על מסכת ברכות.

- והיה ברכה; על משניות ברכות ותוספתא.

- ריח דודאים.

- חידושי הרצ"א; על הלכות תנוכת.

- דרך עדותיך.

- כלי הרואים; פירוש על עובדית.

- דברים נחמדים.

- ברכה משולשת; פרוש על משניות.

- הגהות מהרצ"א על זוה"ק; על הזוהר.

- ליקוטי מהרצ"א על תנ"ך ומגילת אסתר.

- סדר הקרבנות; לי"ג מידות.

(רובם של ספרים אלה נדפסו בערים שונות בפולין, ולא כולם הגיעו לירושלים בזמן תיבת עבודה זו)

שפירא,צבי הירש:

- דרכי אמונה; מאמרים לתנוכת. הוצא לאור על ידי יעקב מאיר הכט. מונקאטש, קאהן ופריד, תרע"ד.

- דרכי תשובה; על שו"ע, יו"ד הלכות שחיטה וטריפות כרך א' וילנא, ראם, תרנ"ג חלק ב' מונקאטש, קאהן ופריד, תרס"ג

- צבי תפארת; שו"ת ופלפולים. מונקאטש, קאהן ופריד, תרע"ב.

- תפארת בנים; על התורה, מועדים ולקוטים. ברדיוב, בלייער, תרפ"א.

- הגדה של פסח עם פירוש. תרע"ד.

- תקוני הזהר. תרס"ג-תרפ"א.

רשימה חלקית של הוצאות שונות של "קצור שולחן ערוך" לשלמה גאנצפריד בסדר כרונולוגי, עם ציון תוספות והקדמות שונות:

- ורשה, תרל"ד.

- ספר קש"ע...מהדורא חדשה וסביב לו ספר מסגרת השלחן...לחם הפנים (חלק א'ב')(אין תאריך.

- ורשה, תרנ"א.

- ספר קש"ע עם תקונים והוספות...ונלוה אליו קונטרס מכסה לאהל...לעמבערג, 1891.

- וילנא, תרנ"ד.

- ספר קש"ע...תקונים והוספות מאת חיים ישעיה הכהן...לובלין, תקנ"ד.

- וילנא, תר"ס.

- ספר קש"ע על הלכות שבת והתונה עליו ספר מנחת שבת מאת שמואל הכהן ברנשטיין... ורשה, תר"ס.

- וילנא, תרס"א

- ורשה, תרס"ב

- ספר קש"ע על הלכות פסח וסביב לו ספר מעדני שמואל...מאת שמואל הכהן ברנשטיין... ונלוה לבסוף קונטרס בית אביגדור...פיעטרקוב, תרס"ת

- ספר קש"ע על הלכות נטילת ידיים...חוברו ע"י שמואל הכהן ברנשטיין...ורשה, תרע"ב

- ספר קש"ע עם עיר דוד...מאת דוד פעלדמאן (חלק ראשון). לייפציג, תרפ"ד.

- ספר קש"ע עם תרגום גרמני. פרנקפורט, 1925.

- וינה, תרפ"ז.

- ספר קש"ע..עם מראה מקום ובאור המלים הקשות מאת חיים אליהו גולדין. ניו יורק, תרפ"ת.

- ורשה, תר"צ (?)

- מהדורה תשיעית, ורשה (?) 1930.

- ספר קש"ע וסביב לו שלושה פירושים..וקורות ימי המחבר מאת הרב צבי יחזקאל מיכאלזאהן. ירושלים-תל אביב (?) לאדז, תרצ"ג

- ספר קש"ע וסביב לו מסגרת השלחן ולחם הפנים מאת ישעיהו הכהן (הלסברג) (חלק א'ב') לובלין, 1934.

- ספר קש"ע..נסדר ונערך על ידי מנחם מנדל ברעסלויער. אמסטרדם-תל אביב, תרצ"ו.

- ספר קש"ע מנקד ומגה על ידי ת.צ.ברכר. ניו יורק, תש"ז.

- חגים וזמנים עפ"י קש"ע, מאת קונוביץ, ישראל. ניו יורק, תרפ"ט.

ביבליוגרפיה

BIBLIOGRAPHY

1. Alexander Bernát, "A magyar közoktatás 1884-5-ben." *Magyar Zsidó Szemle*; 1886, S. 288-296.

2. Bacher Vilmos, *Századunk elsö feléböl* (Szofer Mózes pozsonyi rabbinak leveléböl). Budapest, 1893.

3. Bak Ignatz, *Statistisches Jahrbuch des Wochenblattes "Der ungarische Israelit" für das Jahr 1880.* Budapest 1879.

4. Banoczi J., *Országos izr. tanitóképzö intézet 1857-1897.* Budapest 1897.

5. Bergl Joseph, *Geschichte der ungarischen Juden* Kaposvár 1879.

6. Bernstein Béla, *Az 1848-9 iki magyar szabadságharcz es a zsidók.* Budapest 1898.

6a. *Die Toleranztaxe der Juden in Ungarn auf Grund archivalischen Quellen." "Gedenkbuch—David Kaufmann,* herausgegeben von M. Braun und E.F. Rosenthal. Breslau 1900.

7. Blau Lajos, "Magyar Zsidó Szemle," (Monatschrift) 1884-1940 (57 Bande). Budapest.

8. Brachelli, *Statistische Skizze der Oesterreichisch—Ungarischen Monarchie.* Leipzig 1874.

9. Buchler Sándor, "A Magyarországi zsidó iskolák multjából" *Magyar Zsidó Szemle*, 1894. S. 435-52.

10. — "A magyar zsidóság országos értekezletének jegyzökönyve 1848-ban." *Magyar Zsidó Szemle*, 1909, S. 182-89; 280-86.

11. — "A zsidó reform uttöröi Magyarországon." *Magyar Zsidó Szemle*, 1909, S. 107-19.

12. Csaplovics Johann, *Gemälde von Ungern.* Pesth 1829.

13. Czoernig Carl, *Statistisches Handbüchlein für die Oesterreichische Monarchie.* Wien 1861.

14. Eotvos Joseph, *Die Emanzipation der Juden.* Pesth 1841.

15. Frei Bruno, *Im Lande der Fluchenden Rabbis und der hungernden Bauern.* (Ein illustrierter Reisebericht.) Leipzig 1927.

16. Friedmann Franz, *Die karpathorussische Judenheit. Selbstwehr*, Prag 1932, IV.21; V.6; V.13.

17. — *Die Kulturverhältnisse der Juden in Karpathorussland. Selbstwehr*, Prag 1932, V.6.

18. — *Einzige Zahlen über die Tschechoslovakischen Juden.* (ein Beitrag zur Soziologie der Judenheit). Prag 1933.

19. Helfert Joseph A., *Die Österreichische Volksschülle (Geschichte, System, Statistik).* Prag 1860.

20. Holly Eugen, *Im Lande der Kabbalisten, der Religionskampfe und des Hungers" (Quer durch Karpathorussland).* Pressburg 1927. Verlag "Grenzbote."

21. Hóman-Szekfü, "Magyar Történet;" 5 Bande, VI.Ausg. Budapest 1939.

22. Kayserling und Kohn, *Ungarisch-Jüdische Wochenschrift.* (Organ für Gemeinde, Schule und Haus). Pest 1871.

23. Low Leopold, "Ben Chananja," *Monatschrift fur jüd. Theologie.* Szegedin 1858-1867. 10 Bände.

24. — "Vergangenheit und Gegenwart der Chasidaer:"

25. — "Gesammelte Schriften von Leopold Low," II. Band, Szegedin 1890.

26. — "Ben Chananja" II (1859) 1-10; 49-58; 145-157; 193-206.

27. — *Zur neuren Geschichte d. Juden in Ungarn* (=Der jud. Kongress in Ungarn). Budapest, 1874.

28. — *Magyar Zsidó Oklevéltár*, Band III (1711-1740). Budapest, 1937. IMIT Ausgabe.

29. Mandl Bernát, *A magyarhoni zsidók Tanügye II. Jozsef alatt.* IMIT- Évkonyv, Budapest, 1901. S. 166-220.

30. — *Das Jüdische Schulwesen in Ungarn unter Kaiser Joseph II.* Frankfurt a. M., 1903.

31. Marczali Henrik, "A magyarországi zsidók II. József korában." *Magyar Zsidó Szemle*, 1884, S. 353-363.

32. Mezey Ferenz Dr., *S Közalap aktái.* IMIT-Évkonyv, Budapest, 1914. S. 293-303.

33. Olbracht Ivan, *Golem v udoli*, Praha, 1937.

34. Paloczy Lipót, "A müveltség állapota Magyarországon, különös tekinettel a zsidókra." *Magyar Zsidó Szemle,* 1884. S. 132-144; 220-210; 321-331.

35. Patai József, *Magyar Szidó Almanach*, Budapest, 1911 (I Jahr.).

36. Pollák Kaim, "Az 1754-55 évi Izr. Országos Bizottság folyamodása a Toleranttiaadóösszeg leszállitása ügyében." *Magyar Zsidó Szemle*, 1895. S. 453-457.

37. Reich Ignatz, "Beth Lechem," *Jahrbuch zur Beforderung des Ackerbauers, Handwerks und der Industrie unter der Israeliten Ungarns.* Budapest, 1871-73.

38. Richtmann Mø'zes, "A régi Magyarország zsidósága." *Magyar Zsidó Szemle*, 1912, S. 9-40; 91-122; 241-245; 298-318.

39. Sas Andor, *Kis Lázár tündöklése és pusztulása.* Budapest, 1934.

40. — "Die wirtschaftl. u. soz. Verhältnisse d. Juden auf dem Dominium Munkács-Szentmiklós im 18 Jahrh." *Jüdisches Archiv* herausgegeben von L. Moses, Jahrgang 1-2, Heft 8/9, Okt. 1928, Mai-Juli 1929. Wien, 1927-29.

41. Schön József, "A zsidó népiskola fejlödése történetéhez Magyarországban." *Magyar Zsidó Szemle*, 1886. S. 485-493.

42. Schwartner Martin, *Statistik des Königreichs Ungern.* Ofen, 1809.

43. Springer Johann, *Statistik des Österreichischen Kaiserstaates*, I-II, Wien, 1840.

44. Szaladi Mor, "Népesedési mozgalom Magyarországban." *Magyar Zsidó Szemle*, 1884, S. 581-583.

45. Szántó Sámuel, "Adalékok a zsidók töténetéhez Magyarországban 1790-1840." *Magyar Zsidó Szemle*, 1886. S. 509-525; 656-664.

46. Székely Ferenz, *Számok és tanulságok*, IMIT-Évkonyv, Budapest, 1900. S. 43-49.

47. Ujvári Péter, *Magyar Zsidó Lexicon*, Budapest 1929.

48. Venetianer Lajos, *A magyar zsidóság szervezetéröl.* Budapest, 1903.

49. *A Budapesti Ferenz-József országos rabbiképzö intézet értesitöse az 1927-28 tanévröl.* Budapest, 1928.

50. *Tchehoslovakische Statistik*, Band 9, VI; Reihe (Volkszahlung-Heft 1). Prag, 1924.

51. *Huszadik Század—La Hongrie Contemporaine et le suffrage Universel...* (Edition speciale française du Huszadik Század)– (le Vingtième Siècle), Paris, 1909.

52. *Magyar Statisztikai közlemények*, Theil VI. Volkszahlung-1910). Budapest, 1920.

53. *Statistisches Handbuch der Tchechoslovakischen Republik*, zusammengestellt von Statistischen Staatsamte, Prag, 1925.

54. אורפאן, הרצל: בית ישראל (ויז'ניצער ראבי"ס הויף). סיגעט,1939.

55. אייזנשטט, מאיר: אמרי אש. חלק א לעמבערג, 1852. חלק ב' אונגוואר, 1864

56. ---אמרי בינה. אונגוואר, 1866.

57. ---אמרי יושר. אונגוואר, תרכ"ד.

58.אייזנשטט, מנחם: זכרון יהודה. הדפסה ראשונה אונגוואר (?). הדפסה שניה מונקאטש, תר"ס.

59. איינהורן, אברהם חיים: עצי העולת. סיגעט, תרנ"ז.

60. ---שערי טוהר. סיגעט, תרס"א

61. ארמן, דב: פאר וכבוד, חלק א'. מונקאטש, תרע"א

62. בראדי, חיים: מקור חיים; בתוך: "אוצר הספרות"ת,שנה שלישית, תרמ"ט-נ', עמ' 55 עורך: ש.א.גראבר, קרקא (?)

63. גאנצפריד, שלמה: אהלי שם. אונגוואר, 1878; לעמבערג 1907.

64. ---קסת הסופר. אפען, 1835.

65. ---קצור שולחן ערוך (רשימה חלקית של הוצאות בנספחים)

66. ---שם שלמה. וואהאל, תרס"ת

67. ---תורת זבח למברג, 1849; אונגוואר, 1869.

68. גולדשטיין, משה: ספר מסעות ירושלים. מונקאטש, תרצ"א

69. גינצבורג, מרדכי: תפארת מרדכי. בערעגסאס, תרפ"ז.

70. גרינוולד, יקותיאל יהודא: היהודים באונגריא, ספר א'. וואץ, תרע"ג

71. ---זכרון לראשונים. סאטמאר, תרס"ט.

72. ---לפלגות ישראל באונגריא. דעוא, 1929.

73. ---מקורות לקורות ישראל. בערעגסאס, 1934.

74. ---פאר חכמי מדינתנו. סיגעט, 1910.

75. ---קורות התורה והאמונה בהונגריה. בודאפעשט, תרפ"א.

76. גרינוואלד, מאיר: מאורי אש. פאקש, תרס"ד.

77. גרינוואלד, משה בן עמרם: ערוגות הבושם, חלק ב' על שו"ע יו"ד. סאטמאר, תרפ"ו

78 .דאנציג, אברהם: חיי אדם. ווילנא תק"ע; ווילנה, תקפ"ה.

79. דארפזאן, ש.י. (פראג): 50 יאר יידישע פרעסע אין די קארפאטן בערג, מתוך: "ליטעראריש בלעטטער" וואַרשא-ווילנא, 1931, עמ' 640, 595.

80. דב מבוליחוב: זכרונות דב מבוליחוב, תפ"ג-תקס"ה. ברלין, 1922.

81. האלדער, יוסף: אפט זינגט זיך. ווילנא, 1928 ובודאפעסט (?)

82. הורוביץ, מרדכי: פרשת מרדכי. אונגוואר, 1866.

83. הכהן, חיים ישעיה, מראחוב: מסגרת השלחן. לובלין, תרמ"א.

84. המאירי, אביגדור: מסע באירופה הפראית. ירושלים, 1938.

85. ווינגרטן, שמואל: ערים ואמהות בישראל. ערך: הרב פישמן. ירושלים, תש"ו.

86. וייס, יוסף מאיר מספינקא: אמרי יוסף. סיגעט, תר"ע.

87. פארי יוסף. סיגעט, (?)

88. וועבר, מרדכי אליעזר: מלחמת תובת. ירושלים, 1885.

89. טייטלבוים, יקותיאל יהודה: אבני צדק, חלק ב', לעמבערג, 1886.

90. טייטלבוים, משה: השיב משה. לעמבערג, 1866.

91. כהנא, יוסף מרדכי: דברי צדיקים. סיגעט, 1874.

92. כ"ץ, יצחק אברהם בן דב בעריש: כתר כהונה. זאלקווא, תקס"ה.

93. ליעבערמאן, נתן: אגרת פתוחה. אונגוור, 1868.

94. לנדאו, יחזקאל: נודע ביהודה. פראג, 1811.

95. מאשקאוויטש, שלמה לייב: א דור וואס גייט אונטער. מונקאטש, תרצ"ז.

96. סופר, חיים: מתנה חיים, שו"ת בשמונה חלקים: חלק א' פרעסבורג, 1862; חלק ב' מונקאטש, 1871; חלק ג' מונקאטש, 1878; חלק ד' אונגוואר, 1873; חלק ה' מונקאטש, 1879; חלק ו' מונקאטש, 1875; חלק ז' מונקאטש, 1885; חלק ח' מונקאטש, 1875.

97. ---שערי חיים. אונגוואר, תרכ"ט.

98. סופר, משה (חת"ס סופר): שו"ת חת"ס סופר. פרעסבורג, 1879-1841.

99. פאנעט, יחזקאל: ראה יחזקאל. סיגעט, 1875.

100. פרידברג, חיים דב בעריש: בית עקד ספרים. אנטווערפן, 31-1928.

101. פרידליבר, יצחק (יצחק אוהב שלום): דברי שלום. פראג, 1868.

102. קאנוביץ (קונוביץ), ישראל: חיי היהודי על פי השולחן ערוך. ניו יורק, תרפ"ט.

103. שוארטץ, מאיר נחמן הלוי: אלון בכות. לעמבערג, 1879.

104. שוארץ, פנחס זעליג הכהן: שם הגדולים מארץ הגר. פאקש, תרע"ד.

105. שור, אלכסנדר סנדה: שמלה חדשה (...ונלוה אליו "אמרי בינה מאת ר' מאיר א' אונגוואר, תרפ"ז.

106. שטייגר, שמואל יהודה: אבני שיש. מונקאטש, תרפ"ת.

107. שיק, משה (מהר"ם שיק): תדושי אגרות מהר"ם שיק על פרקי אבות. פאקש, תר"ן

108. ---לקוטי מהר"ם שיק.מונקאטש, תרע"ב.

109. ---מהר"ם שיק על התורה. מונקטש, תרס"ה.

110. ---מהר"ם שיק על תרי"ג מצוות. מונקאטש, 1895.

111. ---שו"ת מהר"ם שיק. חלק א' סיגעט, תרס"ד; חלק ב' מונקאטש, תרמ"א; חלק ג' לעמבערג, תרמ"ד.

112. שיק, שלמה צבי: ממשה עד משה. מונקאטש, תרס"ג

113. ---שו"ת רשב"ץ על אבן העזר. סאטמאר, תרס"ה.

114. שלזינגר, עקיבא: לב העברי, חלק א'. אונגוואר, 1864.

115. שליסעל, נטע שלמה: שלחן נגד צוררי, חלק א'. מונקאטש, תרצ"ב.

116. שפירא, חיים אלעזר: דברי האגרת. ירושלים, תרת"ב.

117. ---מנחת אלעזר, שני חלקים. מונקאטש, תרס"ב, תרס"ז.

118. ---קונטרס דברי קודש. בערעגסאס, 1935.

119. קצת רשומי דברים אמרות טהורות. ירושלים, תרצ"א.

120. שפירא, צבי אלימלך: אגרא דפרקא מונקאטש, תרנ"ד.

121. ---קונטרס כך הוא דרכה של תורה. קלוזש, תרפ"ו.

122. ---תמכין דאורייתא. מונקאטש, 1895.

123. שפירא, צבי הירש: דרכי תשובה, ארבעה חלקים. חלק א'-ב' ווילנא, תרנ"ג , חלק ג'-ד' מונקאטש, תרס"ג.

124. ---צבי תפארת. מונקאטש, תרע"ב.

עבודות שאינן נושאות שם מחבר:

125. דע מה שתשיב: על הקונטרס "מעשה רב"...מאת אנשי יראים וחסידים, סאטמאר. סעאיני (רומניה), תרפ"ג.

126. כתבי הקדש הנקרא ג"כ מלחמת מצוה החדש. מונקאטש, 1928.

127. סיגעטער צייטונג. סיגעט, תרנ"ג-תרנ"ת.

128. ספר העדות והמשפטים: המו"ל "קהל יראים וחסידים" דפק"ק מונקאטש. לבוב, 1927.

129. קונטרס מעשה רב, מאת חברת "מחזיקי דת" במונקאטש. ווינה, תרפ"ג.

ties they have left, preserving old customs, language and cultural heritage.

In spite of their adherence to the old ways, the Carpathian Jews were as influenced as their kin across the borders by struggles and strife between rulers and nations in Europe, and by the power struggles within the Jewish communities across Europe. While keeping a united front against external influences and alien interventions, the story of the inner fights was entirely different: the struggle over the shape of Judaism eruped in the 19th century and forever altered the face of the Jewish communities.

All this and much more is documented in this work. Although over 40 years have passed since the initial research, nothing was changed in order to preserve its uniqueness and the fact that by itself it became a special document attesting to the strength and diversity of the Jewish communities of the Carpathian region.

Jewish Communities of Russian Carpathia

This research covers the history of the Jewish communities of Russian Carpathia (included today within the boundaries of the Soviet Union, Hungary, and Czechoslovakia) from their inception, through their economic and cultural development, to their demise during the Holocaust.

This project had begun in the 1940's at the Hebrew University in Jerusalem. The author, a native of the Carpathian region, who was a student then, could not have been fully aware of the extent of the destruction in Europe. But there was anxiety, and a sense of doom that made this particular work urgent. The effort was encouraged and supported by the author's history professor, Dr. Dinur, who sensed that it may become a written testimony to a dying community.

Since there was very little access to primary sources, the author had to make use of what was available in Jerusalem at the time (1943-45): a few government year-books, some travel brochures, genealogy books, personal recollections and most of all—a rich collection of **Responsa** literature that dealt with every aspect of the daily lives of the Carpathian Jews.

The picture that began to form was not different from the history of other Jewish communities in Eastern Europe. Forced to settle in this region because of persecutions in Poland and Russia, these Jews found a relative safety in the mountain regions. Making use of the meagre economic opportunities offered to them, they started congregating in little towns and farm areas. Some settled in estates belonging to local nobility encouraged to do so by the owners. At the same time they maintained close connections with the communi-

ENGLISH SUMMARY

Dedicated

to the memory of my parents

and

to the memory of the Jews
of Russian Carpathia
who died in the Holocaust

AL S. REINHARDT

JEWISH COMMUNITIES OF RUSSIAN CARPATHIA

(From Early Settlement to WWI)

TUTTLEMAN LIBRARY OF GRATZ COLLEGE
MELROSE PARK, PA.

LABYRINTHOS

1989